

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ВАСИЛЬ КОНОНЕНКО

**МОДЕРНІЗАЦІЯ ГЕТЬМАНЩИНИ:
ПРОЕКТИ КОЗАЦЬКОЇ
АДМІНІСТРАЦІЇ
1687–1764 рр.**

Київ – 2017

Відповідальний редактор:

доктор історичних наук, головний науковий співробітник *Тарас Чухліб*
(Інститут історії України НАН України)

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник
Олександр Гуржій (Інститут історії України НАН України)
доктор історичних наук, професор *Олексій Струкевич*
(КВНЗ «Вінницька академія неперервної освіти»)

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України (протокол № 1 від 26 січня 2017 р.)

Василь Кононенко

Модернізація Гетьманщини: проекти козацької адміністрації
1687–1764 рр. — Київ: Інститут історії України НАН України,
2017. — 305 с.

ISBN 978-966-02-8307-7

У книзі охоплено та проаналізовано найяскравіші проекти реформ української адміністрації Гетьманщини. Вивчення модернізаційних змін, які впроваджувалися козацькою елітою, — це тема, котра містить великий евристичний потенціал у студіях над українською автономією кінця 1680 — початку 1760-х рр. Результати проведених наукових розвідок сприяють переосмисленню ролі та значення козацької адміністрації у вітчизняній історії. Дослідження адресується історикам, історіографам, викладачам, студентам, учителям та всім, хто цікавиться минулим України.

ISBN 978-966-02-8307-7

© Василь Кононенко, 2017

© ПУ НАН України, 2017

*Світлій пам'яті Бориса Васильовича Носова —
мого першого вчителя історії — присвячується*

Зміст

Передмова	6
Вступ	9
Ad fontes	14
Опубліковані документи.....	15
Архівні свідчення	20
Теорія й методологія	27
Модернізація як історіографічний конструкт та явище.....	28
Особливості методології дослідження теми	47
Мазепинська поміркована модернізація	55
Зростання ефективності центральної адміністрації	56
«Направа» мілітарної та фіскальної сфер.....	61
Політика щодо Церкви, освіти й науки	73
Тенденції у судочинстві та праві	76
Проекти 1710 — початку 1720-х рр.	82
«Договори та постанови» 1710 р. як модернізаційний проект.....	83
Діяльність І. Скоропадського	98
Активність П. Полуботка.....	102
Проекти кінця 1720 — початку 1730-х рр.	118
Рационалізація функціонування козацької адміністрації	118
«Новизни» у фінансах та армії	129
Паростки новацій у культурному житті	133
Спроби поліпшення правової системи	135

Модернізаційні проекти за гетьманування	
К. Розумовського	141
Реформування центральної адміністрації	141
Зміни у фінансах та війську	157
Нововведення у сфері культури, освіти, науки	165
Поміркована модернізація судочинства	172
Висновки	185
Список скорочень	190
Додатки	191
Список використаних джерел та літератури	256
Анотації	289
Показчик	293

Передмова

Із погляду теорій модернізації, сьогоденне суспільство з усіма його інституціями та відносинами між людьми є наслідком зростання чисельності населення, секуляризації суспільної свідомості, бюрократизації та раціоналізації управління, урбанізації, поширення освіти, розвитку науки тощо. Такі сучасні утворення, як держава (республіка або конституційна монархія) чи нація (етнічна або політична), без яких зараз годі уявити собі світ, також є продуктом вище названих змін. Сучасні вітчизняні історики приділяють багато уваги українським державотворчим і націєтворчим процесам, проте, як не парадоксально, протомодернізаційні зміни (які були основою перших) продовжують залишатися маловивченими.

Для вітчизняних істориків модернізація в Україні кінця XVII — першої половини XVIII ст. асоціюється передусім із Гетьманщиною — з Бендерською конституцією 1710 р., розростанням бюрократичного апарату, спробами поліпшення фіскальної системи та реорганізації козацького війська, реформами судочинства й кодифікацією «малоросійських прав» із кінця 1720 — до початку 1760-х рр. Більша частина з усього планованого так і залишилася у задумах або на папері. Проте вивчення проектів та спроб їх реалізації цікаве й корисне для всебічного розуміння історії Гетьманщини, а також наступних періодів нашої минувшини.

У ході дослідження виникло закономірне питання: чи варто спеціально вивчати «новизни» ранньомодерного часу в рамках

концепції модернізації? Ранній новий час — переломний період між середньовіччям та модерністю. Багато істориків надзвичайно плідно вивчали його як завершальний етап *Medium Aevum*. Однак інші дослідники приділяли значну увагу саме «новизнам» ранньо-модерного часу. На нашу думку, проростання паростків новацій на ґрунті традицій та довге тривання середньовічних структур у ранньомодерному суспільстві — це, образно кажучи, дві сторони однієї медалі тодішнього життя. Яку з них вивчати, залежить від волі дослідника — в обох випадках це важливо для пізнання минулого. Тому аналіз та концептуалізація модернізаційних змін, котрі впроваджувалися козацькою адміністрацією Гетьманщини, є темою, що містить великий евристичний потенціал.

У цій книзі охоплено та проаналізовано лише найяскравіші проекти адміністрації Гетьманщини. Поза її межами залишилося багато сюжетів — сприймання новацій представниками нижчої адміністрації, впливу імперської модернізації на українську тощо. Модернізація суспільства Гетьманщини, усебічне висвітлення входження новацій у традиційне життя — це ще ширші проблеми. Отож наше дослідження присвячене лише невеликому сегменту модернізації Гетьманщини.

Видається, що написання книжки з цієї теми можливе в якості теоретичної розправи або аналізу яскравих проектів, або ж дослідження-енциклопедії з усіх так чи інакше помітних реформ і змін. У нашому випадку обрано шлях «золотої середини» — у праці присутнє як теоретичне осмислення теми, так й аналіз основних проектів центральної, а в деяких випадках і полкової адміністрації. Чи вдалося це? Судити читачеві.

Скромність цього дослідження дозволяє подякувати лише тим, кому заборгував усім. Не можу не згадати свою альма-матер — Вінницький державний педагогічний університет. Тут мені вдалося здобути цінні знання та досвід — значною мірою завдяки д.і.н., проф. Олексієві Карповичу Струкевичу. Моє спеціальне вивчення Гетьманщини пов'язане зі вступом до аспірантури Інституту історії України НАН України та роботою над дисертаційним дослідженням під керівництвом академіка НАН України Валерія Андрійовича Смоля, за що йому дуже вдячний.

Доброзичливі поради, зауваження та побажання колег із відділу історії України середніх віків і раннього нового часу — д.і.н., проф. Віктора Миколайовича Горобця, к.і.н. Андрія Олександровича Гурбика, д.і.н., проф. Олександра Івановича Гуржія, к.і.н. Олени Миколаївни Дзюби, к.і.н. Валентини Миколаївни Матях, д.і.н. Петра Михайловича Саса, д.і.н. Наталії Петрівни Старченко, д.і.н. Тараса Васильовича Чухліба та інших — стали для мене дороговказом у наукових пошуках. Окрему подяку хочу висловити д.і.н., проф. В'ячеславові Михайловичу Мордвінцеву та к.і.н. Олексієві Григоровичу Сокирку з Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Також корисним для мене стало постійне спілкування на різні теми з історії модернізації та минулого Гетьманщини з к.і.н. Владиславом Яценком, к.і.н. Андрієм Бовгирею та к.і.н. Геннадієм Корольовим.

При підготовці монографії використано результати роботи над кандидатською дисертацією, а також студії, що стали можливими завдяки грантовій підтримці іноземних наукових інституцій та Державного фонду фундаментальних досліджень¹. Щиро вдячний за наукові поради проф. Мирославові Нагельському, проф. Уршулі Августиняк, др Пьотрові Кролю та іншим польським історикам.

Хочу також подякувати депутатові та заступнику голови Вінницької обласної ради Михайлові Кременюкові за фінансове сприяння у виданні цієї монографії. Висловлюю глибоку вдячність своїй родині, яка в усьому сприяла моїй науковій діяльності.

---

¹ Принагідно висловлюю вдячність Варшавському університету (*Studium Europae Wschodniej*, 2010–2011 pp., *Wydział Artes Liberales*, 2015 p.) та Німецькому історичному інституту у Варшаві (2016 p.) за стажування у цих інституціях, під час яких було проведено наукові розвідки, результати котрих увійшли до книги. Ця монографія також містить результати студій, проведених за грантової підтримки Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом № Ф 73/23110 («Система управління та місцевого самоврядування в містах і селах Білорусі й України в XVI–XVIII ст.»). Перелік опублікованих автором праць, котрі в доопрацьованому вигляді частково або повністю використано в монографії, подано у списку літератури.

Вступ

Українська революція середини XVII ст. мала як традиційний, так і модернізаційний характер. Її можна та потрібно розглядати як відповідь на запізнилу модернізацію на південно-східній периферії Речі Посполитої. Саме слабкість центральної влади й неефективність суду стали безпосереднім приводом повстання під проводом Б. Хмельницького, що переросло в революцію — соціальну, релігійну, зрештою національну (розуміючи цей термін у рамках теорії примордіалізму).

Гетьманщина постала у ході революції 1648 р. і впродовж постійних воєн сформувалася як мілітарна політична інституція. Це наочно відбилося в поширеній (у середовищі політичної еліти) назві своєї країни — Військо Запорозьке. Однак українські правителі, починаючи від Б. Хмельницького, звертали увагу не тільки на армію, але й робили спроби розбудови цивільної адміністрації (бюрократичної системи, що виконувала, поряд із військовими, фіскальну та низку управлінських функцій), інституцій судочинства, поділу суспільства на тих, хто воював (козаків), і тих, хто платив податки (поспільство). Такі зусилля гетьманів (та центральної адміністрації загалом) в умовах постійних воєн і масового супротиву населення запровадженню значних податків зазнавали невдач. Остаточний перехід суспільства Гетьманщини в «мирне русло» існування стався лише за часів І. Самойловича та особливо І. Мазепи¹. Це дозволило останньому

---

¹ Переведення Гетьманщини на «мирні рейки» функціонування проходило в умовах постійних воєн (які хоч і нечасто точилися на її території,

вдатися до поміркованої модернізації адміністрації, системи фінансів, війська, освіти, науки, судочинства та юридичного розмежування козацтва й поспільства.

На той час в Європі основними агентами модернізації були монарші двори абсолютистських держав, котрі досягли вагоміших результатів, аніж країни «шляхетської демократії». На фоні радикальних модернізацій (реформи Петра I та Катерини II, мілітаризація суспільства за Фрідріха II) самостійні зусилля еліт Речі Посполитої, Угорщини, Молдавії, Гетьманщини, Лівонії щодо впровадження реформ малопомітні. Утім їх усебічне вивчення необхідне для розуміння як конкретних «малих» держав, так і макрорегіону у цілому.

Основними українськими носіями модернізації Гетьманщини стали представники політичної та інтелектуальної еліти, які відстоювали свої інтереси через козацьку адміністрацію. Вони всі — від гетьмана до військового канцеляриста (за поодинокими винятками) — були урядовцями. Також за гетьманування І. Мазепи до інтелектуальної еліти, яка сприяла модернізаційним змінам, входила значна кількість церковних інтелектуалів. Проте після «нещасливого шведського року» клір Київської митрополії та Чернігівської архієпископії цілеспрямовано залучався царським урядом до імперської модернізації Гетьманщини й поступово переставав бути активним агентом українських реформ. Після Полтавської битви 1709 р. основними носіями модернізації залишилися лише представники козацької адміністрації.

* * *

Уряд Московської держави/Російської імперії впродовж 1687–1764 рр. був зацікавлений у реформуванні Гетьманщини. Утім його влаштовували лише такі перетворення, які пристосували б

однак не могли не позначатися на внутрішній політиці). За влучним спостереженням О. Оглобина, із 8081 дня перебування при владі І. Мазепи лише 36 минуло без офіційно проголошеного стану війни (див.: *Оглобин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба.* — Нью-Йорк; К.; Львів; Париж; Торонто, 2001. — С. 101).

українську автономію до імперських потреб. Як не дивно, але за цей час російські проекти змін не могли втілюватися у життя без використання українських адміністративних інституцій. Навіть найбільш радикальні імперські заходи у вигляді 1-ї Малоросійської колегії (1722–1727 рр.) та Правління гетьманського уряду (1734–1750 рр.) не змогли обійтися без місцевих установ. Тому проміжок часу 1687–1764 рр. характеризується тим, що навіть у складі міцніючої імперії основним безпосереднім носієм модернізації автономії виступала саме українська еліта, яка представляла свої інтереси через політичні інституції — адміністрацію Гетьманщини. Ця особливість історії української державності раннього нового часу подарувала їй відносну довговічність і, відповідно, призвела до появи значної інтелектуальної та культурної спадщини. Остання, своєю чергою, великою мірою надихала українських інтелектуалів Російської імперії вивчати козацьке минуле. У 1920-х рр. у зв'язку зі збігом різних обставин історики в УСРР² розпочали всебічне студіювання Гетьманщини як держави: у площині раціоналізації та бюрократизації політичних інституцій, розвитку системи фінансів і війська, проведення культурно-освітньої політики, кодифікації права й реформ судочинства. Цінним стало те, що зазначені проблеми зазвичай розглядалися не як статичне минуле, але як динамічні явища.

Із кінця 1920-х та особливо в 1930-х рр. для українських радянських істориків почалися часи виживання, коли вони намагалися максимально фільтрувати свої дослідницькі пошуки крізь «сито» офіційної ідеології. Хоча з другої половини 1950-х рр. в українській радянській історіографії намітилася поступова «відлига», дослідники минулого залишилися поза контекстом тогочасних дискусій стосовно розуміння раннього нового часу крізь призму модернізації структур влади, фінансово-мілітарної сфери, освіти, науки, правової системи, свідомості еліти та ширших прошарків населення. Більше того, українська медієвістика опинилася в ізоляції навіть від російських радянських спроб ревізю-

---

² Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР) — назва радянської України до 30 січня 1937 р.

нізму офіційної історіографії (у тому числі й у контексті, наближеному до розвитку західних теорій модернізації).

Із «перебудовою» та розпадом СРСР склалися умови для всебічного дослідження історії Гетьманщини. Перш за все, у фокус уваги української історіографії періоду незалежності потрапили імперські спроби реформування з метою заміни козацьких політичних інституцій новими імперськими структурами. Водночас вивчення новацій, впроваджуваних українською адміністрацією, як уже зазначалося вище, не привертало спеціальної уваги.

* * *

Ця книжка представляє аналіз яскравих модернізаційних проєктів центральної адміністрації Гетьманщини кінця 1680 — початку 1760-х рр., а також найбільш показових зі створених на полковому рівні. Особливістю дослідження є те, що в інтерпретації минулого важливу роль відведено теоретичному осмисленню змін і верифікації результатів наукових пошуків.

Опубліковані та архівні джерела, використані при дослідженні модернізаційних проєктів української адміністрації Гетьманщини, охарактеризовано в першому розділі. У структурному блоці «Теорія й методологія» простежено використання концепцій модернізації в посткомуністичних Польщі, Росії, Україні, поглиблено та деталізовано концепцію «поміркованої модернізації», що покращує розуміння особливостей новацій у Гетьманщині, здійснюваних українською адміністрацією. У цій же частині праці детальніше аргументовано хронологічні рамки дослідження та обумовлено використовувану термінологію.

Мазепинську помірковану модернізацію, яка мала на меті підвищення ефективності гетьманської адміністрації, збільшення податків (котрі забезпечували б найману армію, чисельність якої поволі зростала), проведення церковної та освітньої політики (покликаних зміцнювати престиж гетьманського двору), поліпшення судочинства, юридичного розмежування козацтва й посільства висвітлено в наступному сюжеті. «Договори та постанови» 1710 р. представників української адміністрації в еміграції, елементи новацій у політиці І. Скоропадського щодо захисту

української торгівлі та покращення судочинства, спроби наказного гетьмана П. Полуботка пристосувати українську автономію до нових умов існування в Російській імперії простежено в розділі «Проекти 1710 — початку 1720-х рр.».

Модернізаційні проекти за гетьмана Д. Апостола досліджено в п'ятому розділі: проаналізовано реформування адміністрації, фінансів, війська та судочинства, початок кодифікації «Прав, за якими судиться малоросійський народ». Установлено, що більша частина проектів цього гетьмана стали продовженням мазепинської поміркованої модернізації.

Завершення основної частини нашої праці містить дослідження про заходи часів К. Розумовського. Більшість тогочасних спроб реформування поволі реалізовувалися в 1750-х рр., зате на початку 1760-х рр. вони вилилися в рішучі кроки щодо поліпшення роботи адміністративних установ шляхом виокремлення з-під їх юрисдикції судових функцій, створення нової системи судочинства, реорганізації війська, відкриття середніх і вищих навчальних закладів тощо. Також простежено низку проектів у політичній, соціально-економічній, фінансовій та інших сферах.

Усі дати, що стосуються раннього нового часу, подано за старим стилем (у XVII ст. різниця між григоріанським та юліанським календарями становила 10, а у XVIII ст. — 11 днів). Цитати з документів кінця XVII–XVIII ст. подано згідно з оригіналом, копією чи публікацією пам'ятки без змін. Тексти XIX–XXI ст. перекладено українською мовою.

Ad fontes

Уважається, що минуле Гетьманщини з кінця 1680-х до початку 1760-х рр. порівняно непогано представлено в історичних свідченнях. Однак, з іншого боку, відомо й те, що в українській автономії лише за К. Розумовського було впорядковано архівну службу. Також у XVIII–XX ст. через пожежі, використання документів для побутових потреб, воєнні дії безповоротно втрачалися цілі архіви. Істотним стало й те, що українські землі перебували у складі різних країн, архівні інституції яких не завжди переймалися збереженням документації адміністративних установ Гетьманщини. Це значить, що історики мають у своєму розпорядженні лише частину свідчень, створених у державі зі столицею в Батурині та Глухові.

Яке місце серед історичних свідчень, дотичних Гетьманщини, займають джерела про модернізаційні проекти української адміністрації? Насамперед це значний обсяг уже опублікованих у XIX–XXI ст. текстів: актові документи, що їх було створено в українських установах чи написано представниками старшини й військовими канцеляристами; меншою мірою — документи іноземного походження про Гетьманщину та про реформи у сусідніх країнах; епістолярний матеріал представників української адміністрації; нарративні тексти. Саме в такому порядку оглядатимемо видані й архівні джерела.

Опубліковані документи

Найцінніші матеріали, в яких йшлося про модернізаційні нововведення, уже опубліковано — багато з них ще у XIX ст. Наприклад, цінний актовий комплекс зібрав Д. Бантиш-Каменський та видав О. Бодянський у «Джерелах малоросійської історії» («*Источники малороссийской истории*»)¹. Документи в «Актах, які стосуються історії Західної Росії» («*Акты, относящиеся к истории Западной России*») проливають світло на певні сегменти суспільного життя часів І. Мазепи². Інші видання представляють важливі відомості щодо правління І. Скоропадського, Д. Апостола, К. Розумовського³. Окремо відзначимо часопис «Київська

---

¹ Источники малороссийской истории / Собр. Д.Н. Бантышем-Каменским, изд. О. Бодянским. — Ч. II: 1691–1722. — Москва, 1859.

² Див.: Акты ЗР. — Т. 5. — Санкт-Петербург, 1853.

³ Стаття гетьмана Данила Апостола // *Маркевич Н.* История Малоросии. — Т. 3. — Москва, 1842. — С. 344–390; Матеріали для отечественной истории / Изд. М. Судиенко. — Т. 2. — К., 1855; Диариуш или журнал, то есть повседневная записка слушающихся при дворе ясновельможного, его милости, пана Иоанна Скоропадского, войск всепресветлейшого его императорского величества, запорожских обох сторон Днепра гетмана, оказий и церемоний, тако ж и в канцелярии войсковой отправаемых дел, наченшийся 1722 году, и оконченный в том же году, по преставлении и погребении помянутого ж гетмана ясновельможного Иоанна Скоропадского, в месяце июле, войсковой канцелярии старшим канцеляристом Николаем Ханенком / Сост. О. Бодянский. — К., 1858; Сборник Императорского русского исторического общества. — Т. VII. — Санкт-Петербург, 1871; Права, по которым судится малороссийский народ, высочайшим всепресветлейшей, державнейшей великой государыни императрицы Елизавет Петровны, самодержицы всероссийской, её императорского священнейшего величества повелением, из трёх книг, именно: Статута Литовского, Зерцала Саксонского и приложенных при том магдебургских прав, такожде из книги Порядка, по переводе из польского и латинского языков на российский диалект в единую книгу сведённые, в граде Глухове, лета от Рождества Христова 1743 года / Под ред. А. Кистяковского. — К., 1879; Сулимовский архив: Семейные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII–XVIII в. — К., 1884; [Василенко М.] Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка: 1729–1730 гг. — Чернигов, 1901; *Эварницкий Д.* Источники для истории запорожских казаков. — Т. 1–3. — Владимир, 1903.

старовина» («*Киевская старина*»), на шпальтах якого вперше з'явилися тексти, котрі можна інтерпретувати саме як модернізаційні проекти — «Інструкція Данила Апостола», «Промова про поправлення стану Малоросії», «Прохання малоросійського шляхетства» й т. д.⁴

За радянського часу опубліковано декілька важливих текстів із теми нашого дослідження⁵. Для прикладу, «Анонімна записка про потребу обмежити владу гетьмана», підготовлена до друку Л. Окіншевичем, є надзвичайно цінним джерелом для розуміння розвитку у середовищі інтелектуальної та політичної еліти ідей обмеження гетьманської влади, вищості у правовому відношенні Генерального військового суду щодо влади гетьмана тощо⁶.

Низка документів побачила світ лише після 1991 р., або їх повторне видання було здійснено з оригіналу. Скажімо, «Московські статті» 1689 р., котрі містили деякі модернізаційні пункти, тільки нещодавно введено до наукового обігу⁷. Масив універсалів

⁴ Инструкция гетмана Данила Апостола малороссийским судам // Киевская старина. — 1887. — № 1. — С. 139–154; Речь о поправлении состояния Малороссии / Сост. А. Лазаревский // Там же. — 1882. — № 10. — С. 119–125; Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II-й в 1764 году // Там же. — 1883. — № 6. — С. 317–345; Разговор Велико-россии с Малороссией / Сост. Н. Петров // Там же. — 1882. — № 2. — С. 342–365; *Лазаревский А.* Дополнение «Разговора Велико-россии с Малороссией» // Там же. — № 7. — С. 137–148; Коломацкие челобитные // Там же. — 1890. — № 6 (приложение). — С. 104–110; Киево-Выдубицкий перевоз на Днепре и его нежданная политическая роль // Там же. — 1882. — № 4. — С. 368–372.

⁵ Анонімна записка про потребу обмежити владу гетьмана // ПКВІЗВП. — Вип. 3. — К., 1927. — С. 361–362; Листування р. 1733 про бажання колегії генеральної старшини здобути по смерті Апостола урядування Гетьманщиною // Там само. — С. 363–365; Приватні листи XVIII ст. / Підгот. В. Передрієнко. — К., 1987.

⁶ Анонімна записка про потребу обмежити владу гетьмана // ПКВІЗВП. — Вип. 3. — К., 1927. — С. 361–362.

⁷ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упорядн. С. Павленко. — К., 2007. — С. 254–257; Московські статті від 20 вересня 1689 р. // Таїрова-

І. Мазепи з'явився впродовж 1990–2000-х рр. завдяки зусиллям І. Бутича, Ю. Мицика, С. Павленка, В. Ринсевича, І. Ситого та інших фахівців⁸. Уже сьогодні можна досліджувати акти цього гетьмана як корпус документів, що дає змогу реконструювати масштаб мазепинської модернізації. Стосовно актового матеріалу, котрий вийшов із канцелярії за часів інших регіментарів, то найбільш повно представлено універсали П. Полуботка⁹. Натомість документи періодів І. Скоропадського, Д. Апостола, К. Розумовського й міжгетьманства опубліковано частково¹⁰.

«Договори та постанови» 1710 р. і «Прохання малоросійського шляхетства» 1763 р., відомі ще з ХІХ ст., було републіковано. Староукраїнський оригінальний текст «Договорів та постанов» віднайдено восени 2008 р. та вміщено в «Архівах України» і спеціальному археографічному виданні¹¹. Особливо цінна едіція

Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія: Історія «зради» / Пер. з рос. о. Ю. Мицика. — К., 2013. — С. 376–380.

⁸ *Мицик Ю.* З документації гетьмана Івана Мазепи / Підгот. до друку, передм. та комент. Ю. Мицика // Сіверянський літопис. — 1997. — № 3. — С. 99–105; № 4. — С. 143–150; 1998. — № 1. — С. 91–103; Універсали Івана Мазепи: 1687–1709 / Упорядн. І. Бутич. — К.; Львів, 2002; Універсали Івана Мазепи (1687–1709) / Упорядн. І. Бутич, І. Ринсевич. — Ч. II. — К.; Львів, 2006.

⁹ Універсали Павла Полуботка (1722–1723) / Упорядн. В. Ринсевич. — К., 2008.

¹⁰ З документації гетьмана Івана Скоропадського / Підгот. до друку і передм. Ю. Мицика // Сіверянський літопис. — 1997. — № 6. — С. 66–71; *Його ж.* Сім універсалів гетьмана Івана Скоропадського (із зібрань Ніжинського краєзнавчого музею) // Там само. — 2006. — № 4. — С. 37–41; *Приймак В.* Генеральний писар Михайло Турковський // Ранньомодерна Україна на перехресті цивілізацій, культур, держав та регіонів. — К., 2014. — С. 157–158; *Сокирко О.* Муштрові статuti гетьманського війська 1756 р. // Київська старовина. — 2005. — №5. — С. 67–81 та ін.

¹¹ Текст пам'ятки опубліковано: «Пакти і конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення). — Львів, 2011. — С. 77–117; Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія / Підгот. О. Вовк // Архіви України. — 2010. — № 3/4. — С. 145–166. Оригінал документа зберігається в Російському державному архіві давніх актів (див.: РГАДА. — Ф. 124. — Оп. 2. — 1710 г. — Д. 12. — Л. 2–12 об.), а копія — у Цент-

2011 р., де зібрано всі основні тексти конституції 1710 р. (повні україномовний та латинський документи, скорочений латинський і похідні від них), а також переклади на англійську, російську, німецьку мови. Приміром, зіставлення тексту «Договорів та постанов» із латинським «*Pacta et Constitutiones*» подеколи дає цікаві для нашого дослідження результати. Назване видання відкрило перспективу для глибшого дослідження тексту із залученням різних міждисциплінарних методик, котрі продукують краще розуміння місця цих документів в інтелектуальній і політичній історії Гетьманщини.

Публікація «*Прохання малоросійського шляхетства*» 1763 р., підготовлена О. Струкевичем на основі чистового варіанту тексту, побачила світ 1993 р.¹² Ця пам'ятка, на думку дослідника, одна з ключових для розуміння закономірностей розвитку історії Гетьманщини та еліти, яка через адміністрацію цього державного утворення представляла й відстоювала свої інтереси:

«Цей документ можна поставити поряд з такими відомими історичними джерелами, як договірні статті між гетьманами й царями, таємний договір між І. Мазепою і Карлом XII, Конституція та «Вивід прав України» Пилипа

ральному державному історичному архіві України в м. Київ (див.: ЦДІАК України. — Ф. 2236. — Оп. 2. — Спр. 10. — Арк. 4–15). Багато фахівців оминули увагою оригінальний текст «Договорів та постанов», віднайдений восени 2008 р. та вміщений в «Архівах України» і спеціальному археографічному виданні ««Пакти і конституції» Української козацької держави». Навіть після першої археографічної публікації оригіналу «Договорів та постанов» у 2010 р. деякі дослідники все ще продовжують користуватися копіями й перекладами (див., напр.: Пилип Орлик: життя, політика, тексти: Мат. Міжнар. наук. конф. «Ad fontes» до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. Київ, НаУКМА, 14–16 жовтня 2010. — К., 2011).

¹² Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малоросии / Укл. О. Струкевич // Укр. істор. журн. — 1993. — № 7/8. — С. 88–98; №9. — С. 87–95. Цей документ уперше опубліковано в «Київській старовині» на 110 років раніше (див.: Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малоросии, поданное Екатерине II-й в 1764 году // КС. — 1883. — № 6. — С. 317–345).

Орлика, накази депутатам до “Комиссии нового Уложения” тощо. Історична цінність даного джерела полягає у тому, що воно дає можливість уявити суперечності, які розділяли козацьку старшину на її з’їздах на початку 60-х рр. XVIII ст., коли вона збиралася запропонувати російській короні програму відродження широкої державної автономії України¹³.

Інтерпретація «Прохання малоросійського шляхетства» як планованого, але не реалізованого модернізаційного проекту — одне з релевантних розумінь цієї пам’ятки. «Прохання малоросійського шляхетства» готувалося для затвердження імператрицею. І якби це сталося, Гетьманщина мала б новий чітко прописаний «основний закон» — «конституцію». Саме з такої перспективи розглядається це джерело в нашому дослідженні.

У роки незалежності деякі документи видавалися повторно — із науково-популяризаторською метою. Такі републікації, як правило, представляли акти в перекладі українською мовою, тому їх використано лише за необхідності підтвердження того чи іншого факту новацій¹⁴.

Листування знаних осіб Гетьманщини публікувалося як у XIX, так і в наступних століттях¹⁵. Особливо цінним для дослідження

---

¹³ Прощение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малоросии / Укл. О. Струкевич // Укр. істор. журн. — 1993. — № 7/8. — С. 85.

¹⁴ Борзаківський П., Ладинський П. Журнал, тобто насушна записка справ, що траплялися у військовій канцелярії від смерті ясновельможного його милості пана Іоанна Скоропадського / Пер. та прим. В. Шевчука // КС. — 1994. — № 3. — С. 17–48; Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах / Упор. Л. Мельник. — К., 1997. Видання, що становлять собою переважно републікації, див.: Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення). — Ч. 2. — К., 2008; Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибрані твори. — К., 2006; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упорядн. С. Павленко. — К., 2007; Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Упорядн. С. Павленко. — К., 2008.

¹⁵ Частная переписка Григория Андреевича Полетики (1750–1784 гг.). — К., 1895; Приватне листування XVIII ст. / Упорядн. В. Передрієнко. — К.,

мазепинської модернізації стало видання В. Станіславським листів І. Мазепи¹⁶. Важливе значення має епістолярій українського гетьмана, опублікований Т. Таїровою-Яковлевою¹⁷. О. Дзюба у своїй книзі розмістила 15 фотокопій листів здебільшого представників української адміністрації часу, який досліджується в нашій праці¹⁸.

Наративні джерела також частково відбивають входження «новизни» у функціонування української адміністрації та у життя суспільства Гетьманщини загалом¹⁹.

Архівні документи

Незважаючи на масштабність публікації джерел, котрі можна використовувати для вивчення української поміркованої модернізації, архівалії проливають світло на ті чи інші аспекти новацій у функціонуванні адміністрації Гетьманщини. Найцінніші для нашої теми документи містяться у Центральному державному історичному архіві України в м. Київ. Найбагатший фонд — «Гене-

---

1987; Дзюба О. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини). — К., 2012.

¹⁶ З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. В. Станіславський. — К., 1996; Листи Івана Мазепи: 1687–1691 / Упорядн. та авт. передм. В. Станіславський. — Т. 1. — К., 2002; Листи Івана Мазепи / Упорядн. та авт. вступн. дослідж. В. Станіславський. — Т. 2: 1691–1700. — К., 2010.

¹⁷ Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. — Вып. 1. — 1687–1705 гг. / Сост. Т. Таирова-Яковлева. — Санкт-Петербург, 2007.

¹⁸ Дзюба О. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини). — К., 2012.

¹⁹ Черниговская летопись 1587–1750 гг. // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. — К., 1856. — С. 11–44; Летописные заметки (1640–1749) // КС. — 1883. — № 3. — С. 683–687; Черниговская летопись по новому списку // Там же. — 1890. — № 5 (приложение). — С. 81–96; № 6 (приложение). — С. 97–104; Величко С. Літопис / Пер. з книж. укр. В. Шевчук. — Т. 1–2. — К., 1991; Граб'янка Г. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. — К., 1992; Короткий опис Малоросії (1340–1776) / Підгот. до друку, вступ. ст. А. Бовгирі. — К., 2012.

ральна військова канцелярія». Скажімо, для розуміння особливостей впровадження нових канцелярій за часів К. Розумовського стане у пригоді вивчення діяльності Домової економічної канцелярії (з 1750 р.)²⁰ та особистої канцелярії гетьмана (з 1760 р.)²¹. Книги реєстрації вхідних і вихідних документів, реєстри різних справ Генеральної військової канцелярії дають можливість простежити раціоналізацію роботи канцелярій, збільшення обсягу бюрократичної діяльності в установах Гетьманщини²².

Справи про фіскальні надходження до Генеральної військової скарбниці дають можливість з'ясувати особливості функціонування податкової системи за К. Розумовського. Приміром, податки з млинів Гетьманщини (середина 1750-х рр.) свідчать про спроби підвищення ефективності надходжень від традиційних статей прибутків²³. Подібне явище простежується в канцелярських справах про порядок стягнення різних доходів, відкупів тощо²⁴. Донесення гетьмана К. Розумовського (1756 р.) про відмову виплачувати річну зарплату з Генеральної військової скарбниці сімом компанійцям, які фактично працювали в Київській губернській канцелярії, свідчить про раціоналізацію українських витратків²⁵.

Листування з Переяславською полковою канцелярією про переозброєння виборних козаків полку рушницями одного калібру від 5–8 січня 1764 р. проливає світло на намагання козацької

---

²⁰ Див.: ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 1661. — Арк. 1–5; Оп. 3. — Спр. 10851. — Арк. 1–4; Спр. 11223. — Арк. 1–5; Спр. 11237. — Арк. 1–4 і т. д.

²¹ Там само. — Оп. 2. — Спр. 35. — Арк. 1.

²² Див.: Там само. — Оп. 1. — Спр. 275а. — Арк. 1–6; Спр. 528. — Арк. 1–261; Спр. 1568. — Арк. 1–610; Спр. 508. — Арк. 1–4; Спр. 554. — Арк. 1–3.

²³ Там само. — Спр. 1114. — Арк. 2, 5.

²⁴ Там само. — Спр. 574. — Арк. 1–3; Спр. 577. — Арк. 1–3; Спр. 587. — Арк. 1–18; Спр. 716. — Арк. 1; Спр. 717. — Арк. 1–6; Спр. 721 — Арк. 1–4; Спр. 770 — Арк. 1–5 і т. д.

²⁵ Там само. — Спр. 1556. — Арк. 1–4 зв.

старшини модернізувати військо²⁶. Показовою для модернізаційних проектів нижчого рівня є подібна справа, що стосувалася Лубенського полку²⁷. Джерело про виплату символічної щорічної субсидії на утримання Київської академії засвідчує невелику підтримку центральною адміністрацією найвищого освітнього закладу Гетьманщини (7–8 січня 1763 р.)²⁸. Характер модернізаційних проектів на полковому рівні наочно демонструє донесення І. Кулябки від серпня 1762 р., згідно з яким полкова адміністрація уклала проект будівництва нової в'язниці на суму 494 руб. 66 коп.²⁹ Інший приклад — справа про організацію Київською полковою канцелярією протипожежної служби³⁰.

Цінними історичними свідченнями є документи стосовно правового обґрунтування того чи іншого рішення центральними інституціями Гетьманщини. У відмові гетьмана К. Розумовського в дозволі на запровадження в Миргородському полку посад підкоморія, коморників і возних (грудень 1751 р.) використано посилення на «малоросійське право». У такий спосіб упродовж гетьманування К. Розумовського вирішувалися справи в більшості схожих ситуацій. Причому ця ж аргументація використовувалася навіть тоді, коли потрібно було впровадити у життя ці самі посади на початку 1760-х рр.³¹

В інших фондах ЦДАК України, за нашими спостереженнями, зберігається менше документів з теми дослідження. Приміром, у фонді з багатообіцяючою назвою «Генеральна військова скарбниця» доволі мало даних про фінанси Гетьманщини.

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського зберігається багато документів та рукописних праць, які вносять додаткову інформацію щодо характеру модернізаційних проектів адміністрації Гетьманщини. Зокрема у

²⁶ Там само. — Спр. 2734. — Арк. 1–3.

²⁷ Там само. — Спр. 1852. — Арк. 1–6 зв.

²⁸ Там само. — Спр. 2586. — Арк. 1–4.

²⁹ Там само. — Спр. 2323. — Арк. 3–6 зв.

³⁰ Там само. — Спр. 300. — Арк. 1–4.

³¹ Див.: Там само. — Спр. 594. — Арк. 1; Спр. 2485. — Арк. 4–5.

фонді «Історичні матеріали» представлено ієрархію українських урядовців за чинами (1756 р.)³².

У фонді «Київський університет св. Володимира (1834–1919). Колекція рукописів: XII–XIX ст.» містяться матеріали, котрі дають уточнюючі відомості. «Промова Григорія Андрійовича Полетики на загальному зібранні малоросійського шляхетства у Глухові» хоч і була опублікована³³, проте засвідчує авторство цього тексту³⁴. До цієї ж теми відноситься і список рукописних праць Г. Полетики³⁵.

Значну частину рукописної історіографічної спадщини, особливо 1920–1930-х рр., що включає корисні для вивчення модернізаційних проектів Гетьманщини дослідження з доповненнями та виправленнями різного характеру, зосереджено у фонді «Українська академія наук — Всеукраїнська академія наук (УАН — ВУАН) (1918–1934)»³⁶.

Заслужують на особливу увагу документи Російського державного архіву давніх актів, які деталізують особливості проведення українською адміністрацією поміркованої модернізації. Для прикладу, К. Розумовський у деяких випадках сприяв повненню станових прав козаків своїх мастків, котрі з різних причин їх втратили, хоча це було йому економічно не вигідно. Це простежується в розпорядженні гетьмана до Домової економічної

---

³² Ведомость о порядке следования генеральных, полковых и сотенных старшин и др. чинах (див.: ІР НБУВ. — Ф. І. — Спр. 58451. — Арк. 1).

³³ Див.: Речь о поправлении состояния Малороссии / Сост. А. Лазаревский // КС. — 1882. — №10. — С. 119–125.

³⁴ Речь, произнесённая Григорием Андреевичем Полетикой на общем собрании малороссийского шляхетства в Глухове о правах, преимуществах и нуждах Малой России (див.: ІР НБУВ. — Ф. VIII. — Спр. 2683. — Арк. 1–8).

³⁵ Список рукописных праць Г. Полетики (див.: Там само. — Спр. 160/115. — Арк. 39–39 зв.).

³⁶ Напр., стаття О. Грушевського про побут старшини XVIII ст. (див.: Там само. — Ф. X. — Спр. 14955. — Арк. 1–12), дослідження П. Нечипоренка про «Національні стросенія» в 1748–1765 рр. на Посем'ї (див.: Там само. — Спр. 4472. — Арк. 1–8), матеріали лекції В. Данилевича про шляхетські проекти в Російській імперії, прочитаної у Харкові 22 січня 1903 р. (див.: Там само. — Ф. XXIX. — Спр. 129. — Арк. 1–9) та ін.

канцелярії (1762 р.)³⁷. Інші документи з фондів цього архіву містять конкретизуючі відомості³⁸.

Цікаві дані щодо новацій за гетьманування І. Скоропадського та К. Розумовського зберігаються в Науково-дослідному відділі рукописів Російської державної бібліотеки в Москві³⁹. Важливі документи, які уточнюють наші відомості про події за гетьманування І. Скоропадського та діяльності української політичної еміграції, містяться в іншій московській установі — Архіві зовнішньої політики Російської імперії⁴⁰.

Не можна оминати увагою й документи з Санкт-Петербурзького філіалу архіву Російської академії наук⁴¹, Відділу рукописів бібліотеки Російської академії наук (Санкт-Петербург)⁴², Відділу рукописів та рідкісних книг Російської національної бібліотеки

---

³⁷ РГАДА. — Ф. 124. — Оп. 6. — Д. 139. — Л. 1–1 об. Подібні факти зустрічаються й у документах іншої московської архівної установи — Науково-дослідного відділу рукописів Російської державної бібліотеки (див.: НИОР РГБ. — Ф. 203. — Папка 274. — Ед. 6. — Л. 8).

³⁸ Указ Генеральної військової канцелярії від 31 березня 1743 р. (див.: РГАДА. — Ф. 196. — Оп. 3. — Д. 392. — Л. 1–2), донесення І. Скоропадського 1720 р. про зловживання російських військ (див.: Там же. — Ф. 124. — Оп. 6. — Д. 102. — Л. 1) та ін.

³⁹ «Выпись из дела о челяднике полковника черниговского Фёдоре Стычинском, поносящим гетмана Украины, якобы не стоящего за Украину» (див.: НИОР РГБ. — Ф. 204. — Картон 38. — № 6. — Л. 1–2), «Выпись из донесений гетмана и Фёдора Протасьева от 20 ноября 1711 г.» (див.: Там же. — Картон 37. — № 4. — Л. 1–2), «Обыкновенное заседание Императорского общества истории и древностей российских от 28 февраля 1847 г.» (див.: Там же. — Ф. 203. — Кн. 9. — Л. 21–24 об.), універсал К. Розумовського (1760 р.) про формування Генерального військового суду з кожного полку по одному депутату та передачу всіх судових справ саме до цієї інституції (див.: Там же. — Ф. 205. — Папка 274. — № 6. — Л. 126) та ін.

⁴⁰ Див.: АВПРИ. — Ф. 124. — Оп. 124/1. — Д. 7. — Л. 1; Д. 10. — Л. 1; Д. 29. — Л. 1–16; Д. 84. — Л. 1 і т. д.

⁴¹ Виписки з документів XVIII ст. див.: СПбФА РАН. — Ф. 113. — Оп. 4. — Д. 11, 18 та ін.

⁴² Панегірик Петрові І, написаний С. Кантеміром у 1714 р., див.: ОР БРАН. — П.І.Б. — № 150 (1. 5. 78). — Л. 1–27 об.

(Санкт-Петербург)⁴³. Зокрема лист Г. Полетики до київського митрополита Арсенія (Могилянського) дозволяє внести уточнення щодо участі першого у вересневій старшинській раді 1763 р.⁴⁴ Корисні для порівняння поміркованих реформ у Гетьманщині та Речі Посполитій документи з польських архівів⁴⁵.

Іншу групу текстів становлять неопубліковані епістолярні джерела, котрі опосередковано стосуються нашої теми та представлені передусім листуванням І. Скоропадського⁴⁶, Г. Полетики⁴⁷ й Я. Марковича⁴⁸. Із наративних, великих за обсягом джерел, які доцільно використовувати для уточнень у студіях над модернізаційними проектами козацьких урядовців, можна назвати коротку редакцію «Літопису Граб'янки»⁴⁹.

Таким чином, незважаючи на активне археографічне опрацювання джерел з історії Гетьманщини, є значна кількість архівних

---

⁴³ Листи Г. Полетики до А. Могилянського 1759–1760 рр. див.: ОР РНБ. — Ф. 36. — Д. 1. — Л. 6–7, 9–9 об., 12, 13–13 об., 27 об., 30 об., 31, 32–34, 63–64 об., 75–75 об., 84, 84–84 об., 96.

⁴⁴ Полетика в листі від 11 серпня 1763 р. з Ромен просить благословення в митрополита Арсенія на «свадьбу мою августа 31» (див.: Там же. — Л. 96).

⁴⁵ AGAD. — Księgi Spraw Publicznych. — Ks. 4. — S. 394; Archiwum Radziwiłłów. — Dz. II. — № 2525. — S. 1; Ks. 46. — S. 33–36; S. 1012–1014; Ks. 58. — S. 887–888; APP. — Rkps. 72 — S. 679–682.

⁴⁶ НИОР РГБ. — Ф. 204. — Картон 37. — № 6. — Л. 48, 48–48 об., 49, 49–50 об., 51 об.; Письма гетмана Скоропадского к войсковому товарищу Петру Корецкому и наказному стародубскому полковнику о учинении справедливости к жалобам разных стародубцев (див.: АВПРИ. — Ф. 124. — Оп. 124/1. — Д. 7. — Л. 1).

⁴⁷ Для прикладу, листи, які вже згадувалися вище (див.: ОР РНБ. — Ф. 36. — Д. 1. — Л. 6, 7, 9–9 об., 12, 13–13 об., 27 об., 30 об.; Л. 31, 32–34, 63–64 об., 75–75 об., 84, 84–84 об., 96).

⁴⁸ Сборник писем рода Марковичей XVIII–XIX вв., переводы псалм, составленный Алексеем Марковичем с его предисловием для напечатания в «Дневнике Якова Марковича». Копии кон. XIX — нач. XX вв. (див.: ІР НБУВ. — Ф. XII. — Спр.138).

⁴⁹ Сборник, содержащий [...] Гисторія козацкая, откуда оны произышли, и о войне Хмельницкого с поляками (див.: ІР НБУВ. — Ф. VIII. — Спр. 150/50 — Арк. 1–51).

документів, які сприяють поглибленому аналізу теми дослідження.

* * *

Вивчення модернізаційних проектів української адміністрації Гетьманщини забезпечене доволі значною кількістю джерел. Пошук історичних свідчень — процес безперервний. Оскільки всі основні тексти опрацьовуються вже третє століття, то, на нашу думку, указаних джерел достатньо для вірогідної інтерпретації нашої теми. Звичайно, необхідність пошуку нових архівних документів як в українських архівосховищах, так і за кордоном продовжує залишатися актуальною.

Теорія й методологія

Модернізація — не лише популярне слово з лексику сучасних політиків, але й теорія, яка містить детально розроблені концепції історичного пізнання. Використання останніх для пояснення історії раннього нового часу набуло широкої популярності в 1950–1960-х рр., оскільки дозволяло вдало інтерпретувати динамічні зміни, що проходили у суспільствах другої половини ХХ ст. і попередні часи, коли було закладено передумови швидкого розвитку Заходу та інших регіонів планети, які піддалися вестернізації. Уже в 1960–1970-х рр. концепції модернізації зазнали критики за європоцентричність бачення світової історії та спрощення пізнання минулого. Зате в 1980-х рр. прихильники концепцій модернізації, відреагувавши на зауваження своїх опонентів, створили ширше розуміння та більш гнучкі методологічні підходи до дослідження входження «новизни» у традиційне життя, зокрема ранньомодерної Європи¹.

---

¹ Про історію концепцій модернізації див.: *Гайндль В.* Модернізація та теорії модернізації: приклад габсбурзької бюрократії // *Україна модерна*. — 1996. — № 1. — С. 89–100; *Цанф В.* Теория модернизации и различие путей общественного развития // *Социс*. — 1998. — № 8. — С. 14–26; *Головко В.* Російська модернізація: історіографія 2000-х років // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. — Вип. 12. — К., 2004. — С. 3–20; *Гавров С.* Социокультурные процессы модернизации // *Вопросы социальной теории*. — Т. III. — Вып. 1(3). — 2009. — С. 359–368; *Головко В.* Модернізації теорії // *Енциклопедія історії України*. — Т. 7: Мл–О. — К., 2010. — С. 18–20; *Chuanqi H.* The Civilization and Modernization //

Етапи в розвитку теорій модернізації (1950–2000-ні рр.)²

Етапи	Час	Теорії	Представники
Класичні студії	1950–1960-ті рр.	Класична теорія модернізації, теорія залежності, світ-системна теорія	У. Мур, У. Ростоу, К. Керр, Дж. Данлоп, Ф. Гарбісон, Д. Лернер, Ч. Маєрс, С. Блек, Ш. Ейзенштадт
Критичні студії	1970–1980-ті рр.	Постіндустріального суспільства, постмодернізму, постмодернізації	С. Гантінгтон, Ж.-Ф. Ліотар, Р. Інглегарт, З. Бауман, Д. Ептер, А. Турен
Сучасні студії	1980–2000-ні рр.	Екологічна теорія модернізації, теорії модернізації сучасного суспільства, багатовекторної модернізації, неомодернізаційна	А. Турен, Ге Чуаньци, Ш. Ейзенштадт, В. Цапф, Е. Тіріакян, Р. Інглегарт

Модернізація як історіографічний конструкт та явище

На кінець 1980-х і 1990-ті рр. припала успішна апробація концепцій модернізації на сюжетах ранньомодерного польського, російського й українського минулого. У польській історіографії таким дослідженням стала праця А. Камінського «Republic vs.

<http://www.modernization.com.cn/civilization%20and%20modernization.pdf> [дата доступу 28.02.2014].

² Див.: *Chuanqi H.* The Civilization and Modernization // <http://www.modernization.com.cn/civilization%20and%20modernization.pdf> [дата доступу 28.02.2014].

Autocragu» («Республіка проти самодержавства»), задумана і створювана в Польщі, однак остаточно дописана та видана у Сполучених Штатах Америки, де й зазнала впливу концепцій модернізації. У студії розглянуто широкий спектр відносин між Річчю Посполитою й Російською державою в 1686–1697 рр. Діяльність Олексія Михайловича дослідник представив як більш успішне продовження політики свого попередника. Батько Петра I, за його словами, здійснював «модернізацію армії та бюрократії, повну кодифікацію права, програму економічного протекціонізму, яка передбачала розвиток російської мануфактури». У ході цієї модернізації запрошувалися спеціалісти ледь не з усієї Європи, зокрема зі східних воєводств Речі Посполитої³.

Прикладом впливу концепцій модернізації на польську історіографію раннього нового часу може слугувати збірник «Modernizacja struktur władzy w warunkach opóźnienia: Europa Środkowa i Wschodnia na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych» («Модернізація структур влади в умовах запізнення: Центральна та Східна Європа на рубежі середньовіччя й раннього нового часу»)⁴, назва якого говорить сама за себе. Найновіші зразки запозичення концепцій модернізації — праці того ж А. Камінського, а також М. Нагельського й М. Вишомірської⁵.

---

³ Див.: Kamiński A. Republic vs. Autocracy: Poland-Lithuania and Russia, 1686–1697. — Cambridge, Mass., 1993. — Р. 6. Тут і далі ми вказуватимемо на показову, як на нашу думку, літературу. Тема впливу концепцій модернізації на польську, російську та українську історіографії потребує окремого вивчення.

⁴ Див.: Modernizacja struktur władzy w warunkach opóźnienia: Europa Środkowa i Wschodnia na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych / Red. M. Dugo, S. Gawlas, H. Grala. — Warszawa, 1999.

⁵ Kamiński A. Historia Rzeczypospolitej wielu narodów 1505–1797: Obywatele, ich państwa społeczeństwo, kultura. — Lublin, 2000. — 310 s. (укр. пер.: Камінський А. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795: Громадяни, їхня держава, суспільство, культура / Пер. з пол. Я. Стрихи. — К., 2011. — 263 с.); Nagielski M. The decline of the traditional Polish warfare in the period of the Great Northern War // Akme: Studia Historica. — 2010. — № 8. — Р. 3–55; Wyszomirska M. Między obroną wolności a naprawą

Показовою книгою в російській історіографії, написаною в рамках модернізаційних концепцій, стала праця А. Каменського, уперше видана англійською мовою⁶. Російський варіант («Российская империя в XVIII в.: традиции и модернизация» / «*Російська імперія у XVIII ст.: традиції та модернізація*»), що з'явився двома роками пізніше, мав вплив не лише на російських, але й на деяких українських істориків⁷. У розумінні модернізації Росій-

---

państwa: Rzeczpospolita jako przedmiot polemik politycznych w dobie panowania Augusta III (1734–1763). — Warszawa, 2010.

⁶ Kamenskii A. The Russian Empire in the Eighteenth Century: Searching for a Place in the World / Transl. and ed. by D. Griffiths. — New York, 1997.

⁷ Див.: Нефёдов С. Демографически-структурный анализ социально-экономической истории России: Конец XV — начало XX века. — Екатеринбург, 2005; Кондаков И. «Порядок» vs «хаос»: Пётр I в интеллектуальной истории России / Сост. и ред. Е. Анисимов. — Москва, 2007. — С. 9–33. У російській історіографії є велика кількість літератури, в якій дотично розглядається модернізація раннього нового часу (див.: Поляков Л. Методология исследования российской модернизации // Полис. — 1997. — № 2. — С. 39–51; Опыт российских модернизаций XVIII–XX века. — Москва, 2000; Побережников И.В. Модернизация: теоретические и методологические проблемы // Экономическая история: Обзорение / Под ред. Л.И. Бородкина. — Вып. 7. — Москва, 2001. — С. 163–173; Ким О. Современная теория модернизации о раннем Новом времени в Московской Руси // Электронный научно-образовательный журнал «История». — Вып. 2 (10): Медиевистика: новые подходы к периодизации. — Ч. II. — 2012. — С. 116–133). Огляд російської історіографії на цю тему див.: Головки В. Російська модернізація: історіографія 2000-х років // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — Вип. 12. — К., 2004. — С. 3–20). Стосовно української історіографії див.: Маслійчук В. Історія України на сторінках науково-популярної книжки з російської історії (Каменский А. Российская империя в XVIII веке: традиции и модернизация. — М.: Новое литературное обозрение, 1999. — 326 с.) // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. — Т. 10. — Харків, 2004. — С. 333–347; Його ж. Радикальна реформа і старий звичай (Князь Олексій Шаховський та реформування слобідських полків 1733–1735 рр.) // Його ж. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. — Харків, 2007. — С. 105–140); Його ж. Модернізація та традиція // Там само. — С. 76–156; Яценко В. Інтеграція українського козацтва до

ської імперії дослідник розрізняє «помірквані» та «радикальні» реформи:

«Усі реформи, здійснені впродовж століття першими Романовими, від царя Михайла до його внучки царівни Софії, мали доволі поміркваний характер»; «Реформи в армії (а поряд із цим здійснювалися і спроби будівництва флоту) мали, фактично, модернізаційний характер, однак вони були, як показали невдачі російської армії у війні за Смоленськ 1632–1633 рр. та у війнах із Польщею і Швецією 1654–1666 рр., недостатніми»; «Актуальною потребою держави стало створення повноцінної та добре оснащеної регулярної армії. Однак для цього необхідна була радикальна реформа всього, що пов'язане з системою “государевой служби”, організацією торгівлі й виробництва, а отже зміна соціальної структури суспільства»⁸.

Прикладом успішного використання концепції модернізації на матеріалі українського ранньомодерного минулого стало дослідження З. Когута «Russian centralism and Ukrainian autonomy» («Російський централізм та українська автономія»)». Цю книгу було написано на основі дисертаційного дослідження, яке прово-

---

соціальної структури Російської імперії у XVIII ст.: Дис. ... канд. іст. наук. — Харків, 2007.

⁸ «Все реформы, осуществлённые на протяжении столетия первыми Романовыми, от царя Михаила до его внучки царевны Софьи, носили весьма умеренный характер»; «Реформы в армии (а наряду с этим предпринимались и попытки строительства флота) носили, по существу, модернизационный характер, но были они, как доказали неудачи русской армии в войне за Смоленск 1632–1633 годов и в войнах с Польшей и Швецией 1654–1666 годов, явно недостаточны»; «Актуальной потребностью государства становилось создание полноценной и хорошо оснащённой регулярной армии. Но для этого требовалась радикальная реформа всего, что было связано с системой “государевой службы”, организацией торговли и производства, а следовательно, изменение социальной структуры общества» (див.: *Каменский А.* Российская империя в XVIII веке: традиции и модернизация. — Москва, 1999. — С. 47, 44).

⁹ *Kohut Z. E.* Russian centralism and Ukrainian autonomy: Imperial absorption of the Hetmanate: 1760s–1830s. — Cambridge, 1988.

дилося в 1971–1975 рр., під певним впливом модернізаційних концепцій. У ній висвітлено інтеграцію установ та спільноти Гетьманщини до імперської адміністрації й суспільства в 1760–1830-х рр., здійснено екскурс у попередню історію українсько-російських відносин¹⁰. Автор звернув увагу на поміркований характер модернізації у Центральній Європі та важливу роль у ній корпоративних інституцій:

«Соціальні організми — стани, цехи, муніципалії — у багатьох випадках були зняряддям, через які держава мала можливість дістатися до ширших верств населення і прищеплювати сучасний спосіб життя, що вимагало повчання і керування цими соціумами без підриву їх основ [...] держава не була єдиним зняряддям модернізації, але як проводир заохочувала діяльність корпоративних установ і приватних осіб»¹¹.

Стосовно хронологічного відрізка, який ми розглядаємо, то гетьманування І. Мазепи, за словами історика, «перетворило українську еліту у нову шляхту, створило більш ефективну адміністрацію, сприяло пожвавленню культурного життя»¹². Один із підрозділів цієї книги, що стосувався гетьманування К. Розумовського, мав показову назву: «Політичні плани і реформи в Гетьманщині»¹³. Дослідження канадського історика українського походження вплинуло на англомовну історіографію Гетьманщини, однак дещо менше — на вітчизняну.

Таким чином, на 1990-ті рр. концепції модернізації стали перспективним методологічним інструментарієм в інтерпретації минулого Центрально-Східної Європи кінця XVII–XVIII ст. Це пояснюється тим, що спільноти на схід від річки Ельби впродовж ранньомодерного часу зазвичай наслідували у своєму розвитку західніших сусідів (тобто центрально- та східноєвропейське ми-

---

¹⁰ Козут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. — К., 1996. — С. 14–15.

¹¹ Там само. — С. 30.

¹² Там само. — С. 68.

¹³ Там само. — С. 82–89.

нуле вдало інтерпретувалося в рамках концепцій модернізації). Водночас до центрально-східноєвропейського макрорегіону європоцентричні хиби згаданих теоретичних моделей, як правило, не мали відношення.

Серед праць, написаних власне в Україні в 1990-х рр., важко знайти подібні до досліджень А. Камінського, А. Каменського чи З. Когута — із використанням концепції модернізації до інтерпретації політичних інституцій та еліти Гетьманщини кінця XVII–XVIII ст. Утім після 1991 р. з'явилася низка праць, в яких висвітлювалися окремі сюжети впровадження у життя нововведень української адміністрації або імперський контекст обмеження автономії Гетьманщини¹⁴. Більше того, на «новизни» історики звертали увагу впродовж трьох століть. Розгляд під таким кутом зору історієписання Гетьманщини може бути предметом окремої студії. У цій книзі лише представлено попередні наші дослідження у вигляді схематичної таблиці, що дає можливість простежити цікаві тенденції у висвітленні представлення новачій у Гетьманщині.

---

¹⁴ Для прикладу, див.: *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. — К., 1998; *Сокирко О.* Лицарі другого сорту: Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. — К., 2006; *Яценко Б.* Інтеграція українського козацтва до соціальної структури Російської імперії у XVIII ст.: Дис. ... канд. іст. наук. — Харків, 2007; *Горобець В.* «Волимо царя східного...»: Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К., 2007; *Репан О.* Іржа на лезі: Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735–1739 рр. — К., 2009; *Вирський Д.* «Україне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го. — К., 2011. Утім не всі українські історики послідовно зверталися до концепцій модернізації. Показові розвідки щодо суміжного з Гетьманщиною регіону: *Маслійчук В.* Радикальна реформа і старий звичай (Князь Олексій Шаховський та реформування слобідських полків 1733–1735 рр.) // *Його ж.* Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. — Харків, 2007. — С. 105–140; *Яценко Б.* Інтеграція козацтва Слобідської України до соціальної структури Російської імперії: друга половина XVII–XVIII ст. — Харків, 2009.

**Представлення новацій у Гетьманщині кінця 1680 —
початку 1760-х рр. впродовж XVIII — поч. XXI ст.**

Періоди та напрями в українському історієписанні	Представлення новацій
Козацький	Новації зображувалися як традиції; перші виправдовувалися реальними та вигаданими прецедентами минулого (П. Орлик, Г. Покас, Г. Полетика)
Романтичний	Наратив містив рідкі згадки про нововведення (Д. Бантиш-Каменський, М. Маркевич)
Народницький	Згадки про новації в контексті народних і державних традицій (М. Костомаров, О. Лазаревський, М. Грушевський)
Державницький	Новації — надзвичайно важливі складові державності (І. Крип'якевич, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, В. Різниченко)
Еміграційний	Реформи в Гетьманщині — невід'ємна складова еволюції та функціонування української держави (Л. Окіншевич, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, Б. Крупницький), інтеграція студій над Гетьманщиною та змін у ній у світову, переважно англломовну історіографію (З. Когут, Ф. Сисин, О. Субтельний, С. Плохій)
Радянський	Новації в контексті занепаду феодалізму, розвитку капіталізму, бюрократизації адміністративного апарату (П. Клименко, П. Нечипоренко, Л. Окіншевич, М. Слабченко, М. Тищенко І. Черкаський); козацтво — прогресивне явище (О. Апанович)
Сучасний	Козацтво — прогресивне явище, нововведення в контексті традицій державності й новопосталого суспільно-політичного життя Гетьманщини (В. Горобець, А. Гурбик, О. Гуржій, П. Сас, В. Смолій, О. Струкевич, В. Степанков, Т. Чухліб); українські новації в рамках російської модернізації (В. Горобець, Д. Вирський, В. Маслійчук, О. Репан, О. Сокирко, В. Яценко); «новизни» як інновації та реформи (О. Сокирко), поміркована модернізація (В. Яценко)

* * *

Паростки модернізації суспільства на території сучасної України можна спостерігати ще за пізнього середньовіччя. Хоча точно визначити початок цього процесу неможливо, оскільки він був розлогим у часі¹⁵. Проте від Люблінської унії 1569 р. та особливо Берестейських соборів 1596 рр., які вивели православну спільноту Речі Посполитої зі стану інтелектуальної дрімоти, помітні нові тенденції в різних сферах суспільного життя на українських землях. Гетьманщина, що виникла 1648 р. та сформувалася впродовж постійних воєн як мілітарна політична інституція, швидко еволюціонувала. Правителі новоутвореної держави, починаючи від Б. Хмельницького, звертали увагу не лише на армію, але й розвивали цивільну адміністрацію. Важливим етапом в еволюції Гетьманщини стало гетьманування І. Мазепи. Його зусиллями провадилися цілеспрямовані заходи стосовно зростання ефективності адміністрації та впорядкування гетьманського двору, формування фіскальної системи (котра окремою статтею видатків забезпечувала регулярне наймане військо), реалізації церковної й культурно-освітньої політики, розвитку судочинства (яке у своїй практиці керувалося винятково нормами права), юридичного відмежування поспільства від стану козацтва. Ідеї та практичні заходи «мазепинської поміркованої модернізації» знайшли втілення за володарювання наступних гетьманів, особливо Д. Апостола й К. Розумовського.

Чому ми розглядаємо вказаний аспект модернізації суспільства Гетьманщини саме зазначеного часу? За попередніми дослідженнями автора, представникові «малоросійського шляхетства» періоду К. Розумовського важко було б зрозуміти старшину часів Б. Хмельницького, однак він легко знайшов би спільну мову

---

¹⁵ Приміром, польський історик С. Гавляс модернізацію політичної влади в Польщі бачить у XIV ст. (див.: *Gawlas S. Polska Kazimierza Wielkiego a inne monarchie Europy Środkowej — możliwości i granice modernizacji władzy // Modernizacja struktur władzy w warunkach opóźnienia: Europa Środkowa i Wschodnia na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych / Red. M. Dugo, S. Gawlas, H. Grala. — Warszawa, 1999. — S. 5–34*).

з «новим поколінням» еліти кінця XVII — початку XXI ст. Тому час від І. Мазепи до ліквідації гетьманського уряду у житті українського суспільства за багатьма критеріями відносно цілісний період, коли козацька адміністрація намагалася здійснювати (вдало або навпаки) модернізаційні проекти. Окрім належності більшості нововведень до 1687–1764 рр., є такі критерії, згідно з якими доцільно розглядати період від І. Мазепи до К. Розумовського в одних хронологічних рамках: 1) завершення формування кордонів «Малої Росії» та фактична незмінність основної «серцевинної» території; 2) відносна стабільність; 3) існування вже єдиної, принаймні у свідомості еліти, Гетьманщини. Тож за часів І. Мазепи почався новий етап у розвитку українського суспільства та держави, який тривав до ліквідації гетьманського уряду 1764 р. (хоча й мав періоди суттєвого звуження автономії в 1722–1727 і 1734–1750-х рр. та тенденцію до обмеження повноважень козацької адміністрації після Полтавської битви 1709 р.).

У вступі йшлося про те, що основними носіями модернізації на сході ранньомодерної Європи стали монарші двори абсолютистських держав, котрі були успішнішими, аніж країни «шляхетської демократії»¹⁶. Однак помірковані успіхи останніх усе ж немає підстав ігнорувати. Скажімо, у новітній польській історіографії стосовно вивчення періоду правління Саксонської династії (1697–1763 рр.) відбулися певні зміни. До модернізації відносять такі явища, як зацікавлення морем, зокрема розвиток мариністики у живопису¹⁷, запровадження системи міністерств¹⁸, збільшення

---

¹⁶ До «агентів модернізації» в Гетьманщини, окрім імперського уряду й козацької адміністрації, слід також віднести Київську митрополію та Військо Запорозьке Низове. Останні, поставши на культурній спадщині Речі Посполитої й зазнаючи її впливів (як і європейських за посередництва сусідньої західної країни), також відчутно впливали на реформи в українській автономії.

¹⁷ *Kurek J.* U schyłku panowania Augusta II Sasa. — Katowice, 2003. — S. 32.

¹⁸ *Wyszomirska M.* Między obroną wolności a naprawą państwa: Rzeczpospolita jako przedmiot polemik politycznych w dobie panowania Augusta III (1734–1763). — Warszawa, 2010. — S. 55.

армії Речі Посполитої¹⁹, «направа» сейму²⁰, реформування фінансів²¹ тощо.

Більшість безперечно сміливих проектів у Речі Посполитій, як і в Гетьманщині, залишилися на папері. Важливо, що деякі з них були тісно пов'язані зі звичною як для першої, так і для другої «старизною»²². М. Вишомирська наводить низку прикладів, коли «старизна» використовувалася для реформи²³. Таким чином, у сучасній польській історіографії активно вивчаються ті новації, які мали місце впродовж неуспішного, на думку багатьох, правління Августа II та Августа III.

Чому в українській історіографії при студіюванні Гетьманщини кінця 1680 — початку 1760-х рр. акцент робиться на вивченні традиції й мало уваги приділяється модернізації? Одна з відповідей: під останньою історики небезпідставно розуміли (та розуміють) саме радикальні реформи, а повільні зміни відмовлялися (й відмовляються) трактувати в рамках цієї концепції. Однак, якщо розрізняти в модернізації Центральної та Східної Європи радикальну й помірковану форми, то одразу вирішується декілька проблем: 1) можна використовувати дослідницький потенціал концепцій модернізації для аналізу новацій у Гетьманщині; 2) стає зрозумілішою радикальна модернізація, яку форсу-

---

¹⁹ Ibid. — S. 129–130, 224.

²⁰ Ibid. — S. 162, 224.

²¹ *Perlakowski A.* Jan Jerzy Przebendowski jako podskarbi wielki korony (1703–1729). — Kraków, 2004. — S. 216–236; *Wyszomirska M.* Między obroną wolności a naprawą państwa: Rzeczpospolita jako przedmiot polemik politycznych w dobie panowania Augusta III (1734–1763). — S. 224.

²² 21 лютого 1742 р. А. Залуський у листі до М. Чарторийського писав, що спочатку необхідно забезпечити країні традиційні порядок та добробут, а потім проводити військову реформу (див.: AGAD. — *Księgi Spraw Publicznych.* — Ks. 4. — S. 394). У листі підкацлера М. А. Сапіги (1755 р.) йшлося, що вольність шляхетська під загрозою передусім від «зменшення любові до Вітчизни», а вплив сильних сусідів — другорядний чинник (див.: Ibid. — *Archiwum Radziwiłłow.* — Dz. II. — Ks. 46. — K. 1012–1014).

²³ *Wyszomirska M.* Między obroną wolności a naprawą państwa: Rzeczpospolita jako przedmiot polemik politycznych w dobie panowania Augusta III (1734–1763). — S. 121, 153, 162, 172–173 і далі.

вали абсолютистські країни, та конфлікт радикальної й поміркованої модернізацій у межах центрально-східноєвропейського макрорегіону.

У Центрально-Східній Європі радикальна модернізація була вигідна монаршим дворам та еліті, водночас поміркована відображала інтереси всього нобілітету й більше враховувала інтенції середніх та навіть нижчих прошарків населення. Образно кажучи, радикальну модернізацію відстоювала держава, а помірковану — суспільство. Обидві форми мали свої переваги та вади. Хоча радикальна модернізація на кінець XVIII ст. перемогла на всьому просторі Східноєвропейської рівнини, вона мала контроверсійний характер. У Російській імперії багато справді прогресивних проектів не вдалося реалізувати саме через їх радикальність, для еволюційних змін не було сприятливого ґрунту, а низка реформ перетворилася на наслідування далеко не найкращих традицій абсолютистської Московської держави²⁴.

Якщо звернутися до життя конкретних груп суспільства, то впродовж більшої частини XVIII ст. значна їх частина у Гетьманщині й Речі Посполитій жила не гірше, а навіть краще, ніж населення Російської імперії, уряд якої проводив радикальну модернізацію. Масові втечі селян із Росії до Речі Посполитої (та з російських регіонів — до українських) є лише одним із фактів, що підтверджують цю думку²⁵.

Отож особливості модернізації в Гетьманщині потребують скрупульозного дослідження. По-перше, як уже відзначено, цей процес слід розглядати у двох основних формах: як радикальній,

---

²⁴ *Ключевский В.* Сочинения в 8 т. — Т. 4. — Москва, 1958. — С. 117–133, 143–146, 160–161, 325–329; *Богданов А.* Взгляд современного историка // *Его же.* Царевна Софья и Пётр: Драма Софии. — Москва, 2008. — С. 10–71.

²⁵ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 57. — Арк. 18–49; Спр. 1514. — Арк. 1–3. Також див.: *Джиджора І.* Матеріали московського «Архива министерства юстиции» до історії Гетьманщини // *Його ж.* Україна в першій половині XVIII в.: Розвідки і замітки. — К., 1930. — С. 129–130; *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк; К.; Львів; Париж; Торонто, 2001. — С. 113.

так і поміркованій, котру намагалася втілювати козацька адміністрація²⁶. Саме останньому аспекту і присвячено цю книжку.

Поміркована модернізація vs радикальна модернізація у Центрально-Східній Європі (на прикладі Московської держави/Російської імперії та Гетьманщини)

Поміркована модернізація (на прикладі Гетьманщини за періоду І. Мазепи)	Радикальна модернізація (на прикладі Московської держави/Російської імперії за царювання Петра I)
Пристосування старих політичних структур до нових умов	Створення нових політичних структур; використання старих інституцій для нових завдань та «другорядних» цілей
Поступове зростання податків (податки стимулювали еволюцію певних сегментів капіталістичної економіки); реформування старого війська; формування боєздатних найманих частин	Різке зростання податків (економічна політика гальмувала розвиток капіталістичної економіки); створення нового війська; спроби реформування старого війська, використання його для «другорядних» завдань
Підсилення модернізації авторитетом церковних та культурних традицій	Злам церковних і культурних традицій
Рецепція статутного права (що містило важливі елементи римського права); правовий захист обивателя, у тому числі представника поспільства	Упровадження нових правових норм; обиватель набував перед державою та своїм паном дедалі більше обов'язків та втрачав права; загальне закріпачення нижчих верств суспільства, зникнення вільних людей серед нижчих прошарків (ліквідація ринку вільних робочих рук)

²⁶ Розрізнення радикального та поміркованого варіантів модернізації в історіографії див.: *Kamiński A.* Republic vs. Autocracy: Poland-Lithuania and Russia, 1686–1697. — Cambridge, Mass., 1993. — Р. 6; *Каменский А.* Российская империя в XVIII веке: традиции и модернизация. — Москва, 1999. — С. 44, 47 і далі; *Яценко В.* Інтеграція українського козацтва до соціальної структури Російської імперії у XVIII ст.: Дис. ... канд. іст. наук. — Харків, 2007. — С. 73–74, 85–86 і далі.

По-друге, модернізаційні зміни по-різному проходили в економічному та соціальному житті й на рівні трансформації свідомості еліти. Якщо поява ранньокapіталістичної економіки у Центрально-Східній Європі була пізньою, то модернізація свідомості інтелектуальної еліти мала більш показові результати. Одним із наслідків цього стало те, що модернізаційні проекти української адміністрації краще представлено в нереалізованих задумах та програмних документах, аніж у проведених реформах. Переважання планованих новацій та програмних документів над кількістю фактично проведених реформ у Гетьманщині кінця 1680 — початку 1760-х рр. вдало, на нашу думку, вписується в рамки концепції «наздоганяючої модернізації».

По-третє, з огляду на культурні та інтелектуальні особливості розвитку суспільства Гетьманщини, модернізаційні проекти здебільшого представлялися політиками та інтелектуалами як «направа» старого укладу життя або маскували «новизни» у шати «старизни», що нижче буде розглянуто.

На шляху модернізації суспільства Гетьманщини існували перешкоди. По-перше, утілення модернізаційних проектів української автономії не входило у стратегічні інтереси більшості «великих держав», розташованих на сході Європейського континенту²⁷. По-друге, не було соціально-економічних підстав для посилення Гетьманщини, оскільки вона не перебувала на перетині важливих торговельних комунікацій і не мала за тодішніми мірками сильної економіки (ані протоіндустріальної, ані аграрної). У християнській Європі на XVI–XVII ст., за Ф. Броделем, було два «світи-економіки» — західний із центром в Англії та східний, що охоплював Московську державу. Українські землі до XVIII ст. були втягнуті як периферійний регіон до ранньокapіталістичного західного «світу-економіки». Радикальні реформи Петра I зруйнували російську «світ-економіку» та інтегрували її до європейської. Гетьманщина, яка на 1680–1760-ті рр. потрапляла під дедалі зростаючий вплив російської політики й еко-

---

²⁷ Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713). — К., 2004. — С. 260–261.

номіки, опинилася щодо європейського господарства у ще більш периферійному відношенні²⁸. По-третє, існували чинники, які полягали в несприйнятті представниками політичної та інтелектуальної еліти Гетьманщини багатьох ідей та уявлень, що передбачали реформування суспільства раннього нового часу як на рівні політичної культури, так й у площині інтелектуального обґрунтування необхідних змін. У Гетьманщині впродовж кінця 1680 — початку 1760-х рр. значна частина нобілітету розуміла потребу поміркованої модернізації країни та прагнула реалізувати програму українських реформ. Водночас їм було важко узгодити традиційні цінності з нагальними змінами. Тому адміністрації було важко впроваджувати реформи, оскільки це потребувало детального обґрунтування, у тому числі й маскування «новизни» під дотримання чи повернення «старизни»²⁹. По-четверте, існували концепції, які прямо суперечили тим чи іншим модернізаційним проектам. Часткове неприйняття модернізації в тогочасному українському суспільстві трансформувалося в уявлення, які створювали інтелектуальну атмосферу недоцільності впровадження окремих реформ. Скажімо, у середовищі еліти Гетьманщини існувала концепція, згідно з якою податки мали бути якомога меншими³⁰. Інші ідеї, так чи інакше пов'язані з

---

²⁸ Див.: *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка и капитализм: XV–XVIII вв. — Т. 3. — Москва, 1992. — С. 14; *Topolski J.* Wolność i przymus w tworzeniu historii. — Poznań, 2004. — S. 97–98.

²⁹ Легітимізацію «новизни» за допомогою «старизни» широко представлено у проектах української адміністрації. Скажімо, у «Договорах та постановах» 1710 р. з 18 модернізаційних контекстів 5 містили апеляції до традицій (див.: *Кононенко В.* «Договори та постанови» 1710 р. як модернізаційний проект: спроба міждисциплінарного дослідження тексту // Міждисциплінарні гуманітарні студії: Серія «Історія». — Вип. 1. — К., 2014. — С. 48–65).

³⁰ Жоден з основних суспільно-політичних проектів української адміністрації не передбачав масштабної реорганізації фінансів Гетьманщини задля багаторазового зростання податків, щоб форсувати проведення модернізаційних реформ. Це, зокрема, яскраво представлено в «Договорах та постановах» 1710 р. (п. 12, 15, 16). Також див.: *Lojek J.* Geneza polityczna

річпосполитською спадщиною і впливами, не сприяли швидкій модернізації Гетьманщини³¹. По-п'яте, українській поміркованій модернізації в певному сенсі «не пощастило» на найнижчому й водночас на найголовнішому рівні — конкретних гетьманів³². Зрілий вік, в якому правителі (від І. Мазепи до Д. Апостола) здобували булаву — перше, що впадає у вічі дослідникові української модернізації в ранній новий час. Регіментарями Гетьманщини від 1687 до 1734 рр. (якщо не брати до уваги П. Орлика) ставали в набагато старшому віці, аніж, наприклад, помер Петро І. Характерно, що до наймолодших із цих українських гетьманів належав П. Полуботок, який водночас приблизно на 12 років був старший за російського царя. Вік лівобережних гетьманів та всі обставини, які з цього випливали, дають змогу зрозуміти слабкість модернізаційних пристосувань козацької адміністрації до імперських нововведень³³. Наприклад, якщо нещодавно обраний і ще не дуже хворий І. Мазепа пропонував модернізувати військо (1688 р.), поділивши його на «виборних» та «підпомічників» і збільшивши кількість найманих полків, то пізніше різні життєві обставини не давали можливості повністю реалізовувати задумане, а в результаті — він виступив проти намірів імперського центру провести реформу, яку сам же й готував³⁴. Енергія нових гетьманів помітна відразу після їх

Ustawy Rządowej // Konstytucja 3 maja / Oprac. J. Lojek. — Lublin, 1981. — S. 14.

³¹ Див.: *Скіннер К.* Свобода до лібералізма. — Санкт-Петербург, 2006. — С. 57–60; *Kurek J.* U schyłku panowania Augusta II Sasa. — Katowice, 2003. — S. 47.

³² Мається на увазі вік, здоров'я, звички українських регіментарів, які негативно вплинули на втілення у життя модернізаційних змін українською адміністрацією Гетьманщини. Водночас автор не підважує їхніх зусиль у відстоюванні інтересів політичних інституцій, прав соціальних груп, звичного укладу життя.

³³ До речі, «Договори та постанови» 1710 р. молодого гетьмана в еміграції також слід розглядати в такому баченні. Цим можна пояснити відносне забуття П. Орликом конституційного проекту в похилому віці.

³⁴ Див.: *Тайрова-Яковлева Т.* Іван Мазепа і Російська імперія: Історія «зради». — К., 2013. — С. 280–282; *Сокирко О.* Ще раз про передумови та

обрання, особливо на тлі подальшого зменшення активності. Це яскраво видно на прикладах І. Мазепи та Д. Апостола. Похилий вік, як часто трапляється, тісно пов'язаний зі хворобами, котрі відбирають натхнення на впровадження нового у життя. Що стосується здоров'я регіментарів, то майже весь період свого правління від важкої та невиліковної недуги страждав І. Мазепа³⁵. Його попередник (І. Самойлович) мав захворювання очей, а наступник (І. Скоропадський) страждав від «хірагри»³⁶.

К. Розумовський, на відміну від своїх антецесорів, які ставали гетьманами у зрілому віці, отримав булаву у 22 роки. Утім він також не міг похвалитися відмінним здоров'ям³⁷. З одного боку, життя при імператорському дворі та навчання за кордоном сприяли формуванню іншого бачення традиційного життя Гетьманщини. З іншого — придворні інтриги, будівництво палаців як у Гетьманщині, так і в Росії відбирали в молодого гетьмана час та енергію. Показово, що за період свого урядування він так і не навчився прагматично вести власні фінанси. Незважаючи на досить великі прибутки, як особисті, так і державні — з Гетьманщини, значна частина його модернізаційних проєктів залишилася недоведеною до кінця або переривалася через брак коштів.

причини повстання Івана Мазепи 1708 р. // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха: Зб. наук. пр. — К., 2008. — С. 81–92; *Кочегаров К.* «Мазепа не был выдающимся полководцем или реформатором, но был не лишён политического чутья...» / Интерв'ю упор. В. Яценко // <http://www.historians.in.ua/index.php/intervyu/968-kyryll-kocheharov-mazepa-ne-byl-vydaiushchymia-polkovodtsem-yly-reformatorom-no-byl-ne-lyshen-polytycheskoho-chutia> [дата доступу 28.02.2016].

³⁵ *Тайрова-Яковлева Т.* Іван Мазепа і Російська імперія: Історія «зради». — С. 226–231.

³⁶ Див.: *Источники малороссийской истории / Собр. Д.Н. Бантышем-Каменским, изд. О. Бодянским.* — Ч. II. — Москва, 1859. — С. 297–300.

³⁷ *Різниченко В.* Скасування гетьманства на Україні і останній гетьман України Кирило Розумовський: 3 нагоди 150-х роковин (1764–1914). — К., 1916. — С. 16.

* * *

Хоча терміни та поняття, використовувані в дослідженні, загальновідомі, усе ж задля уникнення хибного трактування тексту, коротко проаналізуємо саме той зміст, який у них вкладаємо. Аналіз самого явища модернізації дає змогу трактувати його як запровадження у суспільне життя «новизни», пов'язаної з укладом ранньокапіталістичного виробництва (нововведення в економіці та суспільній свідомості, раціоналізація і зростання ефективності діяльності політичних інституцій, розвиток науки та освіти, реформи армії, управління й т. д., включаючи зміни в родинних, сімейних стосунках)³⁸. Це все поступово приходило на зміну укладу традиційних суспільств, в яких усі інститути зазвичай копіювали сім'ю та відносини в ній. Таке трактування терміна й поняття збігається з поширеним його використанням в українській мові на позначення «змін, котрі відповідають вимогам сучасності»³⁹.

Аналіз змін як прогресивного явища вперше з'явився у часи французького Просвітництва. У різних формах модернізація розглядалася в дослідженнях О. Конта, К. Маркса, Г. Спенсера, М. Вебера, Е. Дюркгайма та ін. У сучасному розумінні теорія модернізації, як уже згадувалося, з'явилася в 1950-х рр. Після критичних дискусій другої половини 1960–1970-х рр. вдосконалені концепції модернізації стали важливою теоретичною основою для багатьох історіографічних напрямів, течій, шкіл. Зокрема для вивчення українського ранньомодерного минулого великий дослідницький потенціал мають наступні концепції, які набули

---

³⁸ Головка В. Модернізації теорії // Енциклопедія історії України. — Т. 7: Мл–О. — К., 2010. — С. 18–20.

³⁹ «Модернізація» (фр. «modernism» < «modern» — сучасний) — уживається у значенні «змін, котрі відповідають вимогам сучасності». В інших мовах термін має подібне значення: англ. «modernize» — «модернізувати, осучаснити»; пол. «modernizacja» — «осучаснення» (див.: Сучасний словник іншомовних слів. — К., 2006. — С. 461; Новый англо-русский словарь. — Москва, 2005. — С. 499; Wielki słownik poprawnej polszczyzny. — Warszawa, 2010. — S. 553).

розвитку з 1990-х рр.: «поміркованої модернізації», «наздоганяючої/запізнілої модернізації», «фіскально-мілітарної держави».

Сучасні концепції модернізації (дотичні до Центрально-Східної Європи)

Концепції	Представники
Поміркованої модернізації	З. Когут, А. Каменський, А. Камінський, В. Яценко
Наздоганяючої/запізнілої модернізації	В. Красильщиков, С. Гавляс, І. Граля
Фіскально-мілітарної держави	К. Сторс, П. Вільсон, Х. Скот, П. О'Браєн, Дж. Гартлі

Розглянемо інші ключові терміни, використані в назві книги. Слово «проект» уживається у значенні попереднього тексту якогось документа, план або задум⁴⁰. У нашому дослідженні під проектом розуміються: 1) задум; 2) програмний текст; 3) активність стосовно реалізації проекту; 4) особливості втілення реформ у життя.

У книзі розглянуто проекти саме козацької адміністрації Гетьманщини⁴¹. Зауважимо, що майже впродовж усього існування української ранньомодерної автономії управлінська діяльність здійснювалася «військовою» адміністрацією. Тобто полковотенний устрій виконував як військові, так і цивільні (разом із судовими) функції. Утім поступове та наздоганяюче пристосування української адміністрації до нових викликів мало великі здобутки: за період від І. Мазепи до К. Розумовського Гетьманщина пройшла шлях від мілітарної держави до країни з представницькими органами управління та незалежним від цивільної влади судом.

⁴⁰ Сучасний словник іншомовних слів. — К., 2006. — С. 563.

⁴¹ «Адміністрація» (лат. «administratio» — «управління» < «administro» — «прислугую, допомагаю») — інституції, що займаються організаційною діяльністю у сфері управління (див.: Сучасний словник іншомовних слів. — К., 2006. — С. 26).

Для визначення політичних структур Гетьманщини автор послуговується термінами «держава» та «автономія» як синонімами настільки, наскільки це уможливило їх значення. «Автономія» (гр. «αυτονομία» — «самостійність, незалежність») — це державне утворення, інституції якого мають більші чи менші права виконувати свої функції⁴².

Щодо політико-географічних термінів, то у XVIII ст. найбільшого поширення на позначення української автономії набули похідні від «Мала Росія», «Малоросія», «Мала Русь» та «Україна». Частково історичними (втім радше історіографічними) назвами стали «Гетьманщина» та «Гетьманат». Перший термін спорадично використовувався у XVIII ст. та ввійшов у широкий вжиток як історіографічна назва в XIX ст. Другий — рідко вживався у XVII ст., однак почав частіше застосовуватися в останні десятиліття. У нашому дослідженні для позначення української автономії послуговуємося терміном «Гетьманщина», а її політичної системи — «гетьманат».

Отож, коротко розглянувши ключові терміни й поняття, зазначимо, який зміст вкладається в «модернізаційні проекти козацької адміністрації Гетьманщини». У нашому дослідженні — це ті новації, що їх упроваджували центральні установи Батурина та Глухова. Внутрішнім стимулом реалізації реформ стала постійна еволюція суспільства. Зовнішнім — виклики модернізації західних (впливи Речі Посполитої, інших європейських країн через річпосполитське посередництво, а з 1710-х рр. — російське) та північного (радикальні реформи Петра I) сусідів.

Виокремимо такі напрями реалізації модернізаційних проектів:

1. Розвиток центральної української адміністрації, розбудова гетьманського двору, що, своєю чергою, ініціювало нові реформи задля посилення держави, захисту її кордонів та приєднання нових територій; формування й кількісне збільшення бюрократичних інституцій, за допомогою яких український центральний уряд керував країною.

---

⁴² Сучасний словник іншомовних слів. — К., 2006. — С. 20.

2. Створення та розвиток фіскальної системи, формування постійних військових підрозділів (що було взаємопов'язаним процесом).

3. Проведення культурної, освітньої й церковної політики, покликаної зміцнювати престиж держави, секуляризація та раціоналізація свідомості еліти.

4. Розвиток судової системи і правового регулювання суспільства.

Відповідно, вивчення проектів побудоване на аналізі зазначених чотирьох сегментів модернізаційних змін: реформи адміністрації, еволюція фінансів та мілітарної сфери, культурна політика, розвиток судочинства.

Особливості методології дослідження теми

Ключовою методологічною проблемою дослідження стало визначення критеріїв, що саме є модернізаційним проектом. Це особливо суттєво, оскільки в культурі спільнот зі «шляхетською демократією» «старизна» відігравала надзвичайно важливу роль. Як зазначив свого часу Б. Рассел, уявлення про минуле як негативне за своєю сутністю з'явилося лише разом з еволюційною теорією Ч. Дарвіна⁴³. Хоча перевага цінностей «новизни» над «старизною» у Західній Європі мала місце з часів Французької революції кінця XVIII ст., проте остаточно це сталося лише у середині XIX ст. Щодо країн зі «шляхетською демократією» (зокрема й Гетьманщини), то в них «старизна» відігравала ще більш визначальну роль. Велика цінність традиційного укладу життя приводила до того, що нововведення часто маскувалися у шати «старизни». Тому модернізаційними проектами, на нашу думку, були не тільки очевидні прогресивні зміни, але й усі зміни, які передбачали збільшення ефективності старих інституцій. Власне, вивчення як новацій усіх проектів, котрі хоча б частково на це можуть претендувати, виступає робочою гіпотезою дослідження. У ході її перевірки можна буде

---

⁴³ Рассел Б. Історія західної філософії. — К., 1995. — С. 521.

встановлювати, наскільки в них були присутні нововведення та аналізувати, систематизувати, узагальнювати їх, проводити з ними інші процедури наукового дослідження.

Зразком «новизни» є такий приклад. Восени 1688 р. І. Мазепа «давно турбується та думає облаштувати» козацьке військо чисельністю «не більше двадцяти тисяч [...] інших, знайшовши їм роботу, тримати по березі [...] мати ще охотницьких жалуваних кінних полків та сердюків тисяч зо шість і тих сердюків для більшої твердості перейменувати, як государі накажуть»⁴⁴. Таким чином, модернізаційний для війська Гетьманщини проект представлено в термінології «облаштування», з якої випливає готовність тоді ще сповненого енергії регіментаря до впровадження суттєвих новацій. Показово, що володар булави навіть запевняв московських царів, що згоден на нову назву цього постійного війська.

* * *

Питання, як зрозуміти тодішні тексти, у котрих представлено ті чи інші «новизни», і як передати виявлені модернізаційні проекти сучасною мовою науки — наступна важлива проблема. Сучасний дослідник Р. Так при вивченні нових перспектив історієписання у сфері історії політичної думки позицію методологів інтелектуальної історії К. Скіннера та Р. Данна⁴⁵ щодо розуміння тексту інтерпретував таким чином:

«Скіннер і Данн наголошують, що історичний текст належить читати як історичний продукт, в якому справжні наміри автора (наскільки їх можна буде обґрунтовано відтворити) мають стати нашим головним дороговказом у відповіді на запитання, чому текст набув такої форми?»

---

⁴⁴ *Востоков А.* Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. // *КС.* — 1890. — № 5. — С. 214–215.

⁴⁵ П. Берк слушно вказує на близькість англосовітської історії політичної думки з англо-американською інтелектуальною історією (див.: *Берк П.* Інтелектуальна історія та її суперники // *Нові перспективи історієписання.* — К., 2004. — С. 281–283).

(Хоча, звісно, жоден з них не вважав, що наміри є *достатнім* дороговказом — невдачу також слід усвідомити й пояснити)»⁴⁶.

Із наведеною думкою може погодитися більшість істориків, проте реалізовувати на практиці її непросто. Дослідникові, який прийняв цю тезу, потрібно відмовитися від буквального розуміння тексту минулого та піддавати прискіпливому аналізу ті слова і словосполучення, котрі на перший погляд здаються простими.

Як розуміти текст минулого? Автор цієї книги відштовхується від теорії Л. Вітгенштайна, згідно з якою світ (і минуле зокрема) існує як факти, котрим відповідають судження⁴⁷. Простий факт, скажімо, ми бачимо наприкінці преамбули «Договорів та постанов», укладених 5 квітня 1710 р., де зазначалося, що «лечь и за иных впрѣд будучих Гетмановъ Войска Запорозкого, оные (пункти — *В.К.*) непрѣмѣнно захованы и содержаны были». Цьому простому факту відповідає просте судження про те, що «Договори та постанови» приймалися не лише для П. Орлика, але й для наступних гетьманів.

Тож простим фактам відповідають досить нескладні судження. Зі складними фактами та судженнями справа важча. Якщо простий факт зазвичай є інтерпретацією, то складний — завжди інтерпретація, оскільки постає як множина простих фактів, укладена в голові дослідника⁴⁸. Складний факт, що свідчить про новачі в Гетьманщині (тобто впродовж кінця 1680 — початку 1760-х рр. відбувалося поступове зростання ефективності функ-

---

⁴⁶ Так Р. Історія політичної думки // Там само. — С. 270.

⁴⁷ Термінологію «простий/одичний» і складний факти запозичено з «Логіко-філософського трактату» Л. Вітгенштайна (див.: *Никоненко С.* Аналітичний метод в «Логіко-філософському трактаті» Л. Вітгенштейна // *Его же.* Аналітична філософія: основні концепції. — Санкт-Петербург, 2007. — С. 123–131).

⁴⁸ *Никоненко С.* Аналітичний метод в «Логіко-філософському трактаті» Л. Вітгенштейна // *Его же.* Аналітична філософія: основні концепції. — С. 123–131.

ціонування адміністрації; мала місце еволюція фінансів і війська, часом кількісна, часом якісна; тривало поліпшення освіти, науки, проводилася церковна й культурна політика; здійснювалися реформи судочинства та правове регулювання суспільства, кодифікація законодавства), відповідає судженню, що в українській автономії йшла поміркована модернізація.

Для правильної інтерпретації, за Д. Девідсоном, слід дотримуватися двох правил: 1) розуміти всі тексти, які ми аналізуємо та 2) верифікувати їх у термінах мови, котрою провадимо дослідження⁴⁹. Тож вивчення модернізаційних проектів адміністрації Гетьманщини полягає в розумінні тогочасної мови та в якомога адекватному вираженні тієї реальності у сьогоднішніх наукових судженнях, котрі, у нашому випадку, зведено в одне ціле в рамках концепції поміркованої модернізації. Відповідно до такого бачення мови минулого, слова раннього нового часу (для прикладу, «право», «свобода», «направа», «прожект», «проект») не можна буквально сприймати як рівнозначні за значенням до подібних сучасних термінів⁵⁰.

Політики та інтелектуали того часу розуміли модернізаційні зміни (називаючи їх «прожектами», «направою», «облаштуванням») як заходи, покликані ефективно змінити ту чи іншу інституцію або явище. Водночас важливі реформи часто називалися звичними для традиційного суспільства словами. Приміром, у «Договорах та постановах» 1710 р. не містилося термінів, які очевидно позначали б введення «новизни», зате модернізаційні зміни здебільшого ховалися за риторикою охорони «старизни»⁵¹.

---

⁴⁹ *Никоненко С.* Аналітика істини и інтерпретації Д. Девідсона // Там же. — С. 350.

⁵⁰ Свого часу І. Лисяк-Рудницький зазначав, що основне в історичному дослідженні — вивчення значення термінів, а не їх буквальне прочитання (див.: *Лисяк-Рудницький І.* Зауваги до проблеми «історичних» і «неісторичних» націй // *Його ж.* Історичні есе. — Т. 1. — К., 1994. — С. 45).

⁵¹ До модернізаційних пунктів конституції 1710 р. передусім належали 6–8, 12, 15. Також див. підрозділ цієї праці «"Договори та постанови" 1710 р. як модернізаційний проект».

У нашій праці одним зі шляхів дотримання двох критеріїв правильної інтерпретації є використання конкордансів термінів і тем⁵², пов'язаних з упровадженням «новизни». Конкорданси слугують для вирішення наступних лінгвістичних завдань: 1) порівняння різних використань одного слова; 2) аналіз ключових слів; 3) аналіз частотності слів і словосполучень; 4) пошук та дослідження термінології й т. д.⁵³ Наведені функції конкордансу можна використовувати в історичному дослідженні.

У наших студіях об'єктами для укладання конкордансу стала модернізаційна тематика й терміни в «Договорах та постановках» (1710 р.), «Анонімній записці про потребу обмеження влади гетьмана» (бл. 1727 р.) та «Проханні малоросійського шляхетства» (1763 р.). Ці конкорданси є модифікацією тематичного виду конкордансу під потреби вивчення проектів козацької адміністрації: представляють ключові слова та частотність їх використання, дають матеріал для порівняння різних контекстів уживання

---

⁵² Конкорданс (англ. «concordance» — «згода, відповідність» < лат. «concordare» — «узгоджувати, приводити до згоди») — це список усіх уживань заданого мовного вираження в певному контексті. У цьому значенні термін широко використовується в корпусній лінгвістиці (див.: Толдова С., Логинова Е., Попова Д. Конкорданс // <http://www.lomonosov-fund.ru/enc/ru/encyclopedia:0127200> [дата доступу — 03.04.2016]). Одним із видів конкордансу є перелік в алфавітному порядку схожих за змістом слів чи словосполучень із мінімальним контекстом (див.: Добрынина К. О методике работы над конкордансами // <http://www.gramota.net/materials/2/2012/1/15.html> [дата доступу 20.09.2015]). Перший конкорданс було створено у XII ст. Ю. де Сент-Шером до латинської Біблії — Вульгати за допомогою 500 монахів. Із розвитком комп'ютерних технологій укладання конкордансів займає менше часу, хоча продовжує бути копіткою справою (див.: Толдова С., Логинова Е., Попова Д. Конкорданс // <http://www.lomonosov-fund.ru/enc/ru/encyclopedia:0127200> [дата доступу — 03.04.2016]). Для прикладу, засади укладання конкордансу текстів М. Ломоносова див.: Поляков А.Е., Бергельсон М.Б., Пильщиков И.А. Конкорданс к текстам Ломоносова — концепция и реализация // <http://www.dialog-21.ru/dialog2009/materials/html/61.htm> [дата доступу 03.04.2013].

⁵³ Толдова С., Логинова Е., Попова Д. Конкорданс // <http://www.lomonosov-fund.ru/enc/ru/encyclopedia:0127200> [дата доступу — 03.04.2013].

модернізаційних тем і термінів та, відповідно, уможлиблюють нове бачення тексту (для прикладу: див. таблицю).

Структура модернізаційних контекстів у «Проханні малоросійського шляхетства» (1763 р.)

Використання новачій	Легітиміація «старизною»	Апеляція до закону — «прав мало-російських»	Бюрократизація управління	Захист торгівлі, прав купецтва та міщанства	Реорганізація козацького війська	Розвиток освіти	Збільшення території
Преамбула	1	1					
П.1	2	2					
П.2	3	3	3				
П.3	4	4	4				4
П.4	5	5					
П.5	6	6					
П.6	7	7					
П.7	8	8				8	
П.8	9	9			9		9
П.9	10	10	10		10		
П.10	11	11	11		11		
П.11					12		
П.12			13				
П.13				14			
П.14	15			15			
П.15	16	16		16			
П.16	17			17			
П.17	18	18		18			
П.18	19	19					
П.19						20	
П.20			21				
П.21	22	22	22				
П.22		23					
П.23	24	24	24				
П.24	25	25	25				
П.25				26			
Разом	19	18	9	6	4	2	2

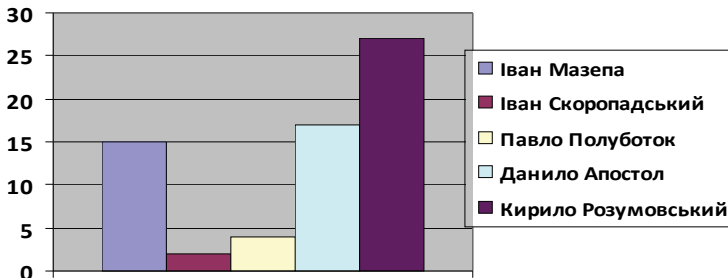
Як бачимо, найбільше модернізаційних контекстів у «Проханні малоросійського шляхетства» пов'язано з апелюванням до «малоросійських прав», «пунктів Б. Хмельницького». Іншими кількісно домінуючими контекстами є ті, котрі пов'язані з регламентацією функціонування інституцій, розвитком бюрократії та захистом торгівлі, прав купецтва, міщанства. Утім на останні аспекти представлених у «Проханні малоросійського шляхетства» вимог історики не звертали особливої уваги. Тож укладення конкордансу демонструє можливість виявлення малопомітних модернізаційних сюжетів.

* * *

При вивченні модернізаційних проектів української адміністрації Гетьманщини є можливим дослідження не лише їх змісту, але й створення математичної моделі динаміки відносно конкретних гетьманатів.

Кількість модернізаційних проектів української адміністрації Гетьманщини впродовж перебування при владі володарів булави

Іван Мазепа	Іван Скоропадський	Павло Полуботок	Данило Апостол	Кирило Розумовський
15	2	4	17	27

Наведений приклад створення математичної моделі модернізаційних проектів української адміністрації Гетьманщини кінця 1680 — початку 1760-х рр. корисний для унаочнення результатів наукових студій. Із нього видно, що кількість проектів за І. Мазепи дозволяє говорити про мазепинську помірковану модернізацію, також — про швидке зростання кількості новацій, які впроваджувалися від П. Полуботка до К. Розумовського.

* * *

Таким чином, розглянувши теоретичні й методологічні особливості вивчення модернізації Гетьманщини кінця 1680 — початку 1760-х рр., доходимо висновків: 1) дослідження теми модернізації на сюжетах українського ранньомодерного минулого (як і польського та російського) мало успішні прецеденти; 2) застосування концепцій модернізації містить великий евристичний потенціал; 3) важливою проблемою цієї теми є вивчення тогочасної ділової лексики та успішна інтерпретація модернізаційних змін у категоріях сучасної наукової мови.

Мазепинська поміркована модернізація

Гетьманування І. Мазепи, з огляду на різноманітні політичні українські та російські інтереси, ще з XIX ст. стало полем битви для багатьох дослідників ранньомодерної Центрально-Східної Європи. На нашу думку, студії над поміркованою модернізацією, яка проводилася українською адміністрацією з кінця 1680 — упродовж 1700-х рр., сприятимуть принаймні частковому виведенню з глухого кута вивчення мазепинської тематики лише у площині вихваляння чи таврування гетьмана. Більше того, розуміння історії Гетьманщини неможливе без поглибленого вивчення явища поміркованої модернізації рубежу XVII–XVIII ст.

Цей час характеризувався активними зусиллями монарших дворів та центральних адміністрацій великих і малих держав Європи у проведенні модернізації політичних інституцій, що своєю чергою призводило до змін у житті суспільства у цілому. Центральна українська адміністрація та гетьманський двір часів І. Мазепи не стали винятком із цього правила. Представники цих інституцій були зацікавленими в розвитку Гетьманщини. Вони відстоювали корпоративні інтереси еліти, що виливалося у захист «прав і вольностей», підтримували поширення влади українського правителя на інші території, підштовхували розвиток бюрократичного апарату, виступали за збільшення регулярного війська, опікувалися церковними проблемами, освітою, наукою тощо. Тому не дивно, що майже всі проекти мазепинської модернізації в наступні після «нешасливого шведського року» десятиліття продовжували впроваджуватися у життя як українською, так й імперською адміністраціями.

Зростання ефективності центральної адміністрації

Спроби пристосування гетьманом козацької адміністрації до нових умов багато у чому стали подібними до зусиль його попередника, оскільки обидва володарі булави намагалися підлаштувати старі інституції до нових потреб. Їхні нововведення полягали в посиленні гетьманської влади, розвитку найманої армії та фіскальної системи, удосконаленні функціонування старшинських рад, інституцій генеральних старшин і полково-сотенної структури Гетьманщини із залученням до вирішення цивільних та військових завдань «значного військового товариства». Показове сприйняття зміцненої гетьманської влади за І. Мазепи представив слуга київського полковника у сварці з російським солдатом у 1700 р.: «Я вашого царя не знаю, у нас свой царик есть. Как вы своего царя слушаете, так и мы своего пана гетмана, он у нас второй цар. У вашого царя войско есть, и наш царик същет столько же войска»¹.

Регіментар приділяв велику увагу формуванню власного двору, який передусім складався з групи світських інтелектуалів та з особистих слуг, мережі клієнтів, довірених осіб, інформаторів. Чисельність оточення й клієнтів І. Мазепи, його господарського та церемоніального гетьманського двору вже на початку правління була чималою². Значення гетьманського двору в політичному житті простежується, приміром, з організації посольств. У великій місії до Москви 1689 р. було залучено лише з гетьманського двору 238 осіб, серед яких 1 дворецький, 8 дворян,

---

¹ Див.: *Bovgyria A. Echoes of Poltava: Trials of Mazepists and Mazepism in Eighteenth-Century Ukraine // HUS. — 2009–2010. — Vol. 31. — № 1/4. — P. 532 (прим. 16).*

² С. Павленко називає «найближчих довірників» у кількості 11, родичів та свояків — 14, канцеляристів — 32, «маловідомих мазепинців» — 11, «духовних побратимів» — 14 осіб, репресованих у 1708–1709 рр., прізвища чи імена яких можна ідентифікувати — більше 130. Більшість їх входили до оточення І. Мазепи, у тому числі його двору, уже на початку гетьманування (див.: *Павленко С. Оточення І. Мазепи: соратники та прибічники. — К., 2004. — С. 35–63, 65–90, 204–205, 241–247, 250–278, 550–553).*

1 знатний слуга, 57 слуг, 15 музикантів, 26 конюхів та візників, 50 драгунів, по 4 козаків та покойових³.

Поступове зміцнення влади українського гетьмана як очільника центральної адміністрації впродовж 1690-х рр. завершилося тріумфальною поїзкою до Москви 1700 р.: він отримав орден Андрія Первозванного (другим у Російській державі після канцлера Ф. Головіна) та у своє безпосереднє розпорядження стратегічно важливу на південному прикордонні Новобогородицьку фортецю⁴. За десятиліття до цього цей форпост та його околиці стали об'єктом української колонізації, яку провадив гетьман відповідно до Московських статей від 20 вересня 1689 р.⁵

Таким чином, І. Мазепа в 1690–1700-х рр. мав сприятливі зовнішні та внутрішні умови для провадження модернізації козацької адміністрації, фінансів, війська, судочинства тощо. Модель взаємовідносин, вироблена гетьманом і московським урядом у 1690-х рр., перетворювала українську автономію на своєрідне напівнезалежне утворення на зразок Кримського ханства (котре було васалом Османської імперії, але мало значну внутрішню автономію та навіть суттєво впливало на політику свого сюзерена). Більше того, Гетьманщина для Московської держави 1690-х рр. стала важливою ланкою в модернізації останньої та в реалізації її зовнішньополітичних інтересів щодо виходу до берегів Чорного моря. З іншого боку, уже під час Дніпровських походів спроби поміркованих нововведень української адміністрації ввійшли в конфлікт з імперською радикальною модернізацією. У часи Північної війни (1700–1721 рр.) ці суперечності ще більше посилювалися.

---

³ Васильєва О. Гетьманські дворяни, слуги і покоєві: місце в структурі гетьманського двору наприкінці XVII — першій третині XVIII ст. // Запорізька Січ і українське козацтво: 36. наук. праць. — К., 2012. — С. 103–104.

⁴ Таїрова-Яковлева Т. Мазепа. — Москва, 2007. — С. 139.

⁵ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упорядн. С. Павленко. — К., 2007. — С. 254–259; Московські статті від 20 вересня 1689 р. // Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія: Історія «зради». — К., 2013. — С. 376–380. Про саму колонізацію див.: Маслійчук В. Іван Мазепа і Слобідська Україна. — Харків, 2014. — С. 52.

* * *

І. Мазепа у своїй політиці намагався враховувати інтереси еліти, які представлялися через старшинську раду, та проводити свою діяльність спільно з нею. Упродовж тривалого правління володареві вдавалося задовольняти інтереси нобілітету, дотримуючись усталених політичних традицій, у тому числі в таких важливих заходах, як юридичне оформлення стану козацтва чи впровадження нового податку — оренди («аренди»). Так, на старшинській раді на Пасху 1688 р. було ухвалено рішення не вписувати до козацьких реєстрів нових людей із посполитих⁶. Ця постанова набула підтвердження в Московських статтях 1689 р. (п. 4). У тому ж документі право вирішення щодо запровадження оренд передавалося на розгляд українського гетьмана та старшинської ради (п. 2)⁷. На Великодній старшинській раді 1690 р. було вирішено ввести оренди та давати їх «на громаду», однак остаточно це закріпили лише в 1694 р.⁸ Велике значення рад гетьман підкреслював у листуванні. Приміром, І. Мазепа у листі на Січ від 12 лютого 1688 р. писав, що в Гетьманщині «речі посполиті усіма військовими людьми розсуджуються»⁹. Інформацію в листах до запорожців слід інтерпретувати радше як риторичні висловлювання, однак їх характер показовий у представленні гетьманом своєї влади.

Старшинська рада на кінець XVII ст. набула більш виразних рис законодавчого органу влади з певною регулярністю зібрань, порядком денним, представництвом, механізмами ухвалення рішень. І. Мазепа, не зважаючи на посилення своєї влади, не зазіхав на переймання функцій цієї інституції. Яскравим прикладом

⁶ Акты ЗР. — Т. 5: 1633–1699. — Санкт-Петербург, 1853. — С. 220.

⁷ Доба гетьмана Івана Мазепа в документах / Упорядн. С. Павленко. — К., 2007. — С. 254–259; Московські статті від 20 вересня 1689 р. // *Тайрова-Яковлева Т.* Іван Мазепа і Російська імперія: Історія «зради». — К., 2013. — С. 376–380.

⁸ *Тайрова-Яковлева Т.* Іван Мазепа і Російська імперія: Історія «зради». — К., 2013. — С. 77–83.

⁹ *Эварницкий Д.* Источники для истории запорожских казаков. — Т. 1. — Владимир, 1903. — С. 100.

стала ситуація, коли в 1698 р. він повідомляв, що колишній полковник Р. Дмитрашко-Райча ганьбить його «при старшині та полковниках», і що він обвинуватить того на старшинській раді, котра відбудеться на Різдво¹⁰. На цей час І. Мазепа користувався безмежною довірою Петра I й досяг зміцнення свого становища, проте він усе ж не наважувався самостійно покарати свого суперника.

За цього українського гетьмана в основних рисах сформувалося згадане значне військове товариство, що стало своєрідною козацькою альтернативою шляхетській системі суспільно-політичного устрою. Значні товариші виконували різні управлінські цивільні та військові функції в обмін на преференції з боку правосуддя та можливість отримання нових маєтків. Лейтмотивом універсалів, що підтверджували землі значних товаришів (як і урядової старшини), стало твердження, що «сини підуть шляхами батьків»¹¹. Отож значне військове товариство закріпило існування старшинських династій, котрі становили еліту Гетьманщини.

Попри існування відносно сильної опозиції, за гетьманування І. Мазепи траплялися рідкісні випадки фізичного знищення опозиціонерів. Окрім того гетьман особливо не перешкоджав багатенню та просуванню по соціальній драбині неприхильних до себе представників еліти. Наприклад, син його колишнього ворога — П. Полуботок — у 1705 р. став чернігівським полковником¹². Саме можливістю долучення до багатства, статусу, влади своїх ворогів І. Мазепа хотів нейтралізувати старшинську опозицію та вийти з ситуації, яка призвела до поразки політики його попередника. Швидке формування політичної еліти, свідомо форсоване І. Мазепою (і центральною українською адміністрацією у цілому), стало важливою складовою поміркованої модер-

---

¹⁰ *Окініевич Л.* Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII вв. — Ч. 2 // ПКВЗВП. — Вип. 8. — К., 1930. — С. 52.

¹¹ Див.: ІР НБУВ. — Ф. X. — Спр. 14955. — Арк. 4–6.

¹² *Ринсевич В.* Передмова // Універсали Павла Полуботка (1722–1723) / Упорядн. В. Ринсевич. — К., 2008. — С. 12.

нізації Гетьманщини. Хоча ця нова еліта мала риси традиційного центральноєвропейського нобілітету, проте набула їх за короткий проміжок часу, тоді як у сусідніх спільнотах (наприклад, Речі Посполитій) цей процес був набагато тривалішим¹³.

Одночасно з еволюцією центральної адміністрації та гетьманського двору впродовж 1680–1700-х рр. спостерігалось збільшення чисельності військових канцеляристів, які обслуговували бюрократичні структури Гетьманщини. За часів І. Мазепи Генеральна військова канцелярія складалася з генерального писаря, «рента», двох старших військових канцеляристів та військових канцеляристів¹⁴. Водночас чисельність канцеляристів, яких удалось ідентифікувати С. Павленку, становила 32 особи¹⁵.

Отож із кінця 1680 та до кінця 1700-х рр. українська центральна адміністрація, хоч і не зазнала суттєвої трансформації, однак виявилася здатною започатковувати та проводити помірковані реформи в таких сферах, як формування гетьманського двору, розвиток представницької інституції — старшинської ради, збільшення чисельності канцеляристів, приєднання та колонізація нових земель, упорядкування фінансів і прив'язка надходжень від оренд до видатків на військо, церковна, культурна й освітня політика, ширше використання у судочинстві статутowego права та юридичне оформлення станів тощо. Обмеженість цих нововведень за гетьманування І. Мазепи пояснюється не так тиском імперської влади, як потребою узгоджувати зміни з уже наявними традиціями, уявленнями та інституціями.

---

¹³ Свідоме сприяння адміністрації в розвитку тих чи інших соціальних груп у ранній новий час можна розглядати крізь призму наздоганяючої модернізації. Про це детальніше див. у підрозділі «Модернізація як історіографічний конструкт та явище».

¹⁴ Джиджора І. До історії Генеральної військової канцелярії // *Його ж.* Україна в першій половині XVIII в.: Розвідки і замітки. — К., 1930. — С. 114.

¹⁵ Павленко С. Оточення Г. Мазепи: соратники та прибічники. — К., 2004. — С. 204–205.

«Направа» мілітарної та фіскальної сфер

Важливим елементом модернізаційних проектів 1680–1700-х рр. стали зусилля української центральної адміністрації у сфері фінансів і формування найманого війська. Ще попередник І. Мазепи, бажаючи зосередити владу у своїх руках та маючи зовнішньополітичні амбіції, намагався збільшити податкові надходження, що заклало основи для розвитку фінансів Гетьманщини. Наприкінці гетьманування І. Самойловича було поновлено оренди, надходження від яких тільки з Лубенського полку становили 17 тис. злотих¹⁶. Це дає можливість приблизно оцінити загальні прибутки від оренд на суму до 100 тис. злотих¹⁷. Окрім цього, регіментар розпоряджався доходами із земель, які належали йому на ранг, приватними маєтками й різними дрібнішими натуральними та грошовими податками.

У модернізації війська за часів І. Самойловича показовим стало те, що він не продовжив започатковану під час Чигиринських походів 1677–1678 рр. позитивну тенденцію розвитку найманих загонів, оскільки для правителів країн «шляхетської демократії» було немислимим витратити всі гроші, які надходили від податків, на військові потреби. Якщо І. Самойлович економив на виплаті найманцям, що було однією з причин втрати ним булави, то І. Мазепа намагався, хоч і не завжди послідовно, виправити цю ситуацію. За нового гетьмана компанійцям та сердюкам регулярніше виплачувалася платня за службу, а старшині найманих полків ще й надавалися маєтки¹⁸.

---

¹⁶ Акты ЗР. — Т. 5. — СПб., 1853. — С. 189; *Таурова-Яковлева Т. Мазепа.* — Москва, 2007. — С. 53, 245.

¹⁷ *Алмазов А. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений.* — Москва, 2012. — С. 79.

¹⁸ *Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст.* — Дніпропетровськ, 2003. — С. 123; *Таурова-Яковлева Т. Мазепа.* — Москва, 2007. — С. 66.

* * *

Особливості розвитку найманого війська Гетьманщини стають зрозумілишими в порівнянні з Річчю Посполитою. Наприклад, на кінець XVII ст. українське постійне військо нараховувало 6 тис., тоді як більша у 4–7 разів за населенням сусідня країна на 1699 р. мала регулярну армію чисельністю 18 тис. 250 чол.¹⁹ Можна отримати ще краще співвідношення на українську користь, якщо порівняти військо Речі Посполитої з армією, яку мала б Гетьманщина за проектом 1688 р. Згідно з цим модернізаційним задумом, основні риси якого видно зі статейного списку Ф. Шаковитого, передбачалося мати близько 20 тис. боєздатних «виборних» козаків, найману кінноту й 6 тис. сердюків²⁰.

Старт фактичного поділу козацтва на «виборних» і «підпомічників» на локальному рівні припадає на кінець 1680 — початок 1690-х рр.²¹ Намагання втілити цей проект підвищення боєздатності козацького війська фіксується й у другій половині 1690-х рр. Приміром, в універсалі про походи 1697–1698 рр. зазначалося, що козаки, котрі не несли військової служби, мали бути «помічниками» для «компанійців та піхотного товариства»²². Також з універсалу І. Мазепи Єлецькому монастиреві 1698 р. випливає, що на монастирських землях проживали козаки-«підпомічники»²³.

¹⁹ *Nagielski M.* The decline of the traditional Polish warfare in the period of the Great Northern War // *Akme: Studia Historica*. — 2010. — № 8. — Р. 6.

²⁰ *Востоков А.* Посольство Шаковитого к Мазепе в 1688 г. // *КС*. — 1890. — №5. — С. 215; *Сокирко О.* Козацьке військо у війнах останньої чверті XVII ст. // *Історія українського козацтва: Нариси у двох томах*. — Т. 1. — К., 2009. — С. 508–509.

²¹ *Сокирко О.* Козацьке військо у війнах останньої чверті XVII ст. // *Історія українського козацтва: Нариси у двох томах*. — Т. 1. — С. 508.

²² *Заруба В.* Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. — Дніпропетровськ, 2003. — С. 88; *Сокирко О.* Козацьке військо у війнах останньої чверті XVII ст. // *Історія українського козацтва: Нариси у двох томах*. — Т. 1. — К., 2009. — С. 508.

²³ Універсали Івана Мазепи: 1687–1709. — К.; Львів, 2002. — С. 312–313.

У 1707 р., на квітневій раді у Жовкві, І. Мазепа запропонував план поділу козацького війська на реєстрових козаків і підпомічників²⁴. 22 серпня того ж року він писав Г. Головкіну, що потрібно проводити реформування козацького війська поступово, починаючи з північних полків²⁵. За висновками К. Кочегарова, упродовж 1708 р. поділ на виборних та підпомічників торкнувся 11 тис. козаків із 5 лівобережних полків²⁶. Як відомо, реформа козацького війська в межах усїєї Гетьманщини так і не відбулася, зате ймовірність її проведення широко використовувалася в ідеологічній «війні маніфестів» 1708–1709 рр. між Карлом XII та І. Мазепою і Петром I й І. Скоропадським.

І. Мазепа, розуміючи складність реорганізації козацького війська, намагався від початку свого гетьманування збільшувати чисельність найманих загонів. Отримавши булаву, гетьман утворив новий сердюцький полк і кінний підрозділ²⁷. Беззаперечним свідченням свідомого прагнення І. Мазепа розвивати найману армію стало те, що незважаючи на великі людські та фінансові втрати у Північній війні, на 1708 р. уже налічувалося 10 постійних військових формувань, 2 з яких було створено не раніше 1705 р.²⁸

Таким чином, цілковитий поділ козацтва на «виборних» і «помічників» до початку Північної війни та в її ході провести не вдалося. Утім цей процес торкнувся 11 тис. козаків, що вже було значним результатом. Нерозділеність цивільної та військової

---

²⁴ Маркевич Н. История Малороссии. — Т. 4. — Москва, 1842. — С. 257; Сокирко О. Козацьке військо під прицілом модернізації // Соціум: Альманах соціальної історії. — Вип. 2. — К., 2003. — С. 112.

²⁵ Тайрова-Яковлева Т. Иван Мазепа і Російська імперія: Історія «зради». — К., 2013. — С. 263–264, 357, прим. 1530.

²⁶ Кочегаров К. Спроби реформування військової організації городових полків у 1707–1708 рр. // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. — К., 2014. — С. 354–356.

²⁷ Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. — Дніпропетровськ, 2003. — С. 127.

²⁸ Сокирко О. Лицарі другого сорту: Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. — К., 2006. — С. 97.

адміністрації Гетьманщини призвела до відстоювання старшиною й козацтвом соціального статус-кво. І. Мазепа намагався вирішити питання підвищення обороноздатності за рахунок збільшення найманого війська, однак час (воєнні кампанії 1700–1708 рр.) та зменшення надходжень від зовнішньої торгівлі цьому не сприяли.

* * *

Високу боєздатність козацького війська (поширеного найманими загонами) за І. Мазепи було засвідчено у другому Кримському поході 1689 р., виправі під Казикермен 1690 р., рейдах на інші османські фортеці в першій половині 1690-х рр., Дніпровських (1695–1698 рр.) і другому Азовському (1696 р.) походах²⁹.

Приблизно в той час, коли московське військо, яке майже наполовину складалося з полків «нового строю», безуспішно намагалося оволодіти Азовом, «старе» російське й українське військо (бл. 100 тис. чол.) під командуванням Б. Шереметєва та І. Мазепи оволоділо дніпровськими фортецями (Казикермен, Мустріткермен, Мубеуреккермен, Ісламкермен), котрі знаходилися приблизно на відстані 70 км від сучасного Херсона³⁰. Мустріткермен на острові Тавань³¹ становив собою військову базу, з якої можна було здійснювати вихід у Дніпровський лиман. Відтоді для повного доступу до Чорного моря потрібно було оволодіти лише Очаковом і Кінбурном.

Цей успіх пояснювався використанням здобутого у війнах із Кримським ханством та Османською імперією впродовж попередніх десятиліть досвіду, вивченням українським командуванням району Нижнього Дніпра та багатолітньою підготовкою до

---

²⁹ Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. — Дніпропетровськ, 2003. — С. 369–386.

³⁰ Там само. — С. 384–386.

³¹ Станіславський В. Участь лівобережного та запорозького козацтва в боротьбі з Османською імперією (за даними неопублікованих епістолярій гетьмана Івана Мазепи за 1695–1696 років // УЦСЄ. — Вип. 7. — К., 2007. — С. 581.

оволодіння цими фортецями³². Захоплення придніпровських укріплень у 1695 р. знайшло широке відображення в літописах, панегіриках та інших творах. Поява таких текстів була цілеспрямованою «ідеологічною» політикою гетьмана І. Мазепи³³.

Перемога московитів під Азовом 1696 р. певною мірою також завдячувала 15-тисячному українському контингенту. Високі бойові якості козацького війська на кінець XVII ст. пояснюються запозиченням елементів річпосполитської та османської тактик³⁴. Якщо артилерійський обстріл фортеці й річкова флотилія заклали основні передумови взяття османського форпосту на Дону, то безпосередніми причинами перемоги, як стверджує В. Заруба, стало підведення козаками валу за «казикерменським способом»

---

³² *Таїрова-Яковлева Т.* Мазепа. — Москва, 2007. — С. 117; *Заруба В.* Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. — Дніпропетровськ, 2003. — С. 375; *Станіславський В.* Участь лівобережного та запорозького козацтва в боротьбі з Османською імперією (за даними неопублікованих епістолярій гетьмана Івана Мазепи за 1695–1696 років // УЦСЄ. — Вип. 7. — К., 2007. — С. 582.

³³ *Станіславський В.* Участь лівобережного та запорозького козацтва в боротьбі з Османською імперією (за даними неопублікованих епістолярій гетьмана Івана Мазепи за 1695–1696 років // УЦСЄ. — Вип. 7. — К., 2007. — С. 582; *Заруба В.* Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. — Дніпропетровськ, 2003. — С. 385. Іншим свідченням значної ролі козацьких військ в Азовській кампанії 1696 р. стало внесення українськими істориками в «літописи» інформації про те, як козаки підкорили Азов (див.: *Короткий опис Малоросії (1340–1776) / Підгот. до друку, вступ. ст. А. Бовгирі.* — К., 2012. — С. 98–99; *Черниговская летопись по новому списку // КС.* — 1890. — № 5 (прил.). — С. 90). Відзначимо, що у сучасній російській історіографії зроблено спробу зображення І. Мазепи як прогресивного діяча в російській чорноморській політиці (див.: *Богданов А.* Взгляд современного историка // *Его же. Царевна Софья и Пётр: Драма Софии.* — Москва, 2008. — С. 55–58; *Таїрова-Яковлева Т.* Иван Мазепа і Російська імперія: Історія «зради». — К., 2013. — С. 104–110).

³⁴ *Соловьёв С.* История России с древнейших времён. — Кн. 7. — Т. 13/14. — Москва, 1962. — С. 533.

та захоплення ключового бастіону. Таким чином, у взятті Азова головну роль відіграли козаки-гетьманці³⁵.

У 1696 р. планувався похід московсько-українських військ на Очаків, у ході підготовки якого було спущено на воду велику річкову флотилію. Однак молодий російський цар після першої невдалої облоги Азова не тільки проігнорував Придніпров'я, де об'єктивно можна було б розвивати наступ, але й суттєво послабив дніпровське військо, що призвело до провалу кампанії³⁶. За підрахунками Б. Девіса, на кінець 1690-х рр. в Московській державі нараховувалося 280–320 тис. вояків, з яких 60–70% належали до військ «іноземного строю»³⁷. Для взяття Азова не було необхідності зменшувати дніпровську армію до таких розмірів, за яких вона втрачала стратегічну ініціативу у своїх діях. Це підтверджує висловлену автором гіпотезу, що конфлікт між російською радикальною модернізацією та поміркованою модернізацією Гетьманщини вже був наявний у часи Дніпровських походів. Вже тоді (а не з часів Великої північної війни) ігнорувалися українські інтереси імперським урядом задля реальних чи надуманих потреб³⁸.

Унаслідок ослаблення дніпровського війська в 1696 р. вдалося лише відбудувати укріплення Казикермена та Мубеуреккермена (Тавані), у зміцненні яких вагомими були зусилля українського

---

³⁵ Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. — Дніпропетровськ, 2003. — С. 393.

³⁶ Таурова-Яковлева Т. Мазепа. — Москва, 2007. — С. 116.

³⁷ Davies B. Empire and Military Revolution in Eastern Europe: Russia's Turkish Wars in the Eighteenth Century. — London; New York, 2011. — P. 63. Під військами «іноземного строю» розумілися всі формування, так чи інакше модернізовані від часів Олексія Михайловича до Петра I включно.

³⁸ Див.: Кононенко В. Модернизация Русского государства в представлении молодого Петра: опыт в борьбе за выход к Черному морю (1694–1700) // Петр Великий и европейский интеллектуальный мир: контекст, коммуникационные сети, распространение и использование знаний / Pierre Le Grand et l'Europe intellectuelle: contexte, réseaux, circulations, réalisations» (у друці).

правителя³⁹. У цей час в обороні південних рубежів Російської держави та Гетьманщини сталися важливі зміни в результаті використання досвіду попередньої боротьби з татарськими набігами⁴⁰.

До планованого походу на Очаків у 1697 р. було підготовлено велику флотилію. Зокрема в Гетьманщині було спушено на воду 70 морських стругів та 600 човнів, у тому числі 50 суден, придбаних коштом І. Мазепи⁴¹. Свідченням серйозних намірів командування московсько-українських військ стосовно кампанії стало детальне вивчення очаківських укріплень. 8 квітня 1697 р. гетьман інформував царя про те, що він володіє необхідними кресленнями⁴². Проте через невелику чисельність дніпровської армії военні дії у травні–жовтні 1697 р. з наступального походу перетворилися на оборону Казикермена й Тавані від переважаючих

---

³⁹ Станіславський В. Участь лівобережного та запорозького козацтва в боротьбі з Османською імперією (за даними неопублікованих епістолярій гетьмана Івана Мазепи за 1695–1696 років // УЦСЄ. — Вип. 7. — К., 2007. — С. 594–595.

⁴⁰ Для відсічі татарським вторгненням використовувалася стара система комунікації, згідно з якою московські війська підходили до південного кордону Гетьманщини лише після царського указу (тобто після того, як татари з ясиром та здобиччю поверталися у свої землі). І. Мазепа запропонував швидку систему реагування — гетьманські та московські війська виступали проти татар, як тільки їх було помічено добре організованою українською розвідкою (див.: Станіславський В. Участь лівобережного та запорозького козацтва в боротьбі з Османською імперією (за даними неопублікованих епістолярій гетьмана Івана Мазепи за 1695–1696 років) // УЦСЄ. — Вип. 7. — К., 2007. — С. 591).

⁴¹ *Еварницкий Д.* Источники для истории запорожских казаков. — Т. 1. — Владимир, 1903. — С. 249, 695; *Дядиченко В.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 458–459; *Заруба В.* Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. — Дніпропетровськ, 2003. — С. 399–400.

⁴² Листи Івана Мазепи / Упор. та авт. вступн. дослідж. В. Станіславський. — Т. 2. — К., 2010. — С. 504–505; Станіславський В. Дніпровські походи 1697–1698 років в недрукованих листах Івана Мазепи до Петра I // УЦСЄ. — Вип. 6. — К., 2006. — С. 490.

сил супротивника⁴³. Український регіментар виявив ініціативу у зміцненні придніпровських фортець та збільшенні їх залог⁴⁴. Також І. Мазепа написав російському цареві, що для успішних дій дніпровської флотилії необхідно будувати судна на зразок турецьких і навіть надіслав до Малоросійського приказу спеціаліста, який знався на цьому⁴⁵. У 1698 р. знову планувався похід на Очаків, для якого лише українські козаки спустили на воду 430 різних суден⁴⁶.

Підтвердженням недостатньої реформованості управління московським військом (і кращого керівництва українським) у ході Дніпровських походів став промовистий випадок уже по завершенню основних кампаній. У листі до царя від 1 листопада 1700 р. І. Мазепа писав, що 6 тис. козаків гетьманського регіменту, які мали йти разом із російськими військами до Тавані та Казикермена, прибули під Переволочну 7 серпня та прочекали останніх три місяці⁴⁷.

Отож діяльність центральної адміністрації Гетьманщини та, особливо, самого регіментаря під час Дніпровських походів уміщується в рамки явища поміркованої модернізації. Українське командування, хоч і не завжди, виявляло гнучкість та відкритість до застосування нових тактик і стратегій у протистоянні з ворогом.

Після розгрому під Нарвою, Петро I намагався виправити складну ситуацію різними шляхами, у тому числі й залученням

---

⁴³ *Станіславський В.* Дніпровські походи 1697–1698 років в недрукованих листах Івана Мазепи до Петра I // УЦСС. — Вип. 6. — К., 2006. — С. 496–497.

⁴⁴ Там само. — С. 502–503.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ *Костомаров Н.* Мазепа и мазепинцы: Исторические монографии и исследования. — Т. 16. — Санкт-Петербург, 1885. — С. 158–159; *Дядиченко В.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 504.

⁴⁷ *Станіславський В.* Завершення війни з Османською імперією та вступ Війська Запорозького у протистояння з Швецією в недрукованих листах Івана Мазепи за 1699–1700 роки // УЦСС. — Вип. 7. — К., 2007. — С. 271.

«старих» козацьких військ. Коли росіяни зазнали поразки, наказний гетьман І. Обидовский (йому підпорядковувалося, за різними підрахунками, 7,2–13,5 тис. козаків та «охотників») перебував на шляху від Пскова до Нарви. Українські загони, розміщені у Пскові, Гдові та Печорському монастирі, перейшли під руку вже відомого за Дніпровськими походами Б. Шереметева та в кількох боях проявили себе з позитивного боку⁴⁸. Проте надалі козацькі війська російське та українське командування не зуміло пристосувати до нових умов війни⁴⁹. Водночас за вмілого використання найманих частин (для прикладу, охочекомонників як легкої кінноти) вирішувалися важливі тактичні завдання. Приміром, наприкінці листопада 1708 р. драгуни генерал-лейтенанта К. Ренне розгромили шведську піхоту, яка охороняла дивізійний обоз, але відступили перед переважаючими силами волоської й компанійської кавалерії⁵⁰. Таким чином, українські проекти реформування війська засвідчили дотримання основного принципу поміркованої модернізації — вигідно підлаштовувати «старизну» під нові виклики та вдало запроваджувати у життя елементи «новизни» з мінімальними втратами для суспільства.

---

⁴⁸ Сокирко О. Лицарі другого сорту: Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. — К., 2006. — С. 249–259; *Його ж.* Українське козацьке військо в період Північної війни 1700–1721 рр. та організаційних реформ 30–60-х рр. XVIII ст. // *Історія українського козацтва: Нариси у двох томах.* — Т. 1. — К., 2009. — С. 521–525; *Станіславський В.* Завершення війни з Османською імперією та вступ Війська Запорозького у протистояння з Швецією в недрукованих листах Івана Мазепи за 1699–1700 роки // *УЦСЄ.* — Вип. 7. — К., 2007. — С. 277–278. О. Сокирко вважає цифру 7,2 тис. найбільш вірогідною (див.: *Сокирко О.* Лицарі другого сорту: Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. — К., 2006. — С. 249).

⁴⁹ *Сокирко О.* Лицарі другого сорту: Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. — К., 2006. — С. 100–112; *Його ж.* Українське козацьке військо в період Північної війни 1700–1721 рр. та організаційних реформ 30–60-х рр. XVIII ст. // *Історія українського козацтва: Нариси у двох томах.* — Т. 1. — К., 2009. — С. 515–518, 521–528.

⁵⁰ *Сокирко О.* Лицарі другого сорту: Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. — К., 2006. — С. 112.

* * *

Для збільшення чисельності найманого війська та підвищення його боєздатності необхідні були кошти. У фінансовій сфері новий гетьман поставив собі за мету повернутися до системи оренд. Проте нестабільна внутрішньополітична ситуація та заборона Коломацькими статтями (1687 р.) оренди вимагала робити це обережно. І. Мазепі вдалося одержати царський дозвіл на запровадження оренди для фінансування найманого війська: це ввійшло другим пунктом до Московських статей від 20 вересня 1689 р. Уже у жовтні того року гетьман (після повернення з Москви) почав проводити реальні заходи. На Різдвяній старшинській раді було ухвалено рішення про оренду⁵¹. 7 березня 1690 р. царі Іван та Петро Олексійовичі наказали поновити оренди, котрі давали б прибутки як Генеральній військовій скарбниці, так і місцевим громадам (частина грошей ішла на озброєння козаків та оборону міст). На Великодній старшинській раді того ж року було постановлено давати оренди «на громаду»⁵². Оскільки поновлення цього податку не зустріло схвалення нижчих прошарків суспільства, остаточно його запровадили лише після Великодньої старшинської ради 1694 р.⁵³

Система оренд почала працювати вже наприкінці XVII — на початку XVIII ст. Станом на 1701 р. представники громад збирали оренди з горілки, тютюну, дьогтю. У 1700–1708 р. тільки з Лівобережжя цей податок давав близько 180 тис., а з Правобережжя — 20 тис. злотих⁵⁴. Як бачимо, надходження від оренд зросли приблизно вдвічі порівняно з часами І. Самойловича⁵⁵.

---

⁵¹ *Тайрова-Яковлева Т.* Іван Мазепа і Російська імперія: Історія «зради». — К., 2013. — С. 77–78.

⁵² Універсали Івана Мазепи. — К.; Львів, 2006. — С. 190–191.

⁵³ *Тайрова-Яковлева Т.* Іван Мазепа і Російська імперія: Історія «зради». — К., 2013. — С. 81.

⁵⁴ *Павленко С.* Іван Мазепа. — К., 2003. — С. 215; *Тайрова-Яковлева Т.* Іван Мазепа і Російська імперія: Історія «зради». — К., 2013. — С. 82–83.

⁵⁵ *Алмазов А.* Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений. — Москва, 2012. — С. 79.

Утім основним доходом Генеральної військової скарбниці залишалися гетьманські рангові маєтки. На ранг І. Мазепа отримав 19 624 двори (понад 100 тис. населення)⁵⁶. Зважаючи на те, що окремі двори в ті часи сплачували до 40 злотих⁵⁷, і те, що різні відкупи з маєтків давали великі прибутки⁵⁸, кожен двір у середньому міг давати 25 злотих. Згідно з таким підрахунком, дохід у Генеральну військову скарбницю з рангових маєтків становив 500 тис. злотих.

На гетьманування І. Мазепа, за спостереженнями О. Морозова, припали певні зрушення й у митній справі:

«З приходом до влади Івана Мазепа митна система в Гетьманаті була остаточно сформована. Основні зусилля нового гетьмана спрямовувалися на те, щоб виробити дієві механізми контролю в системі зовнішнього оподаткування, відмежувати внутрішню торгівлю від зовнішньої, а також розділити повноваження між полковою канцелярією та адміністрацією ратуш»⁵⁹.

За дослідженнями істориків, мита щорічно давали приблизно 60 тис. злотих⁶⁰. Отож, ураховуючи інші готівкові надходження

⁵⁶ Павленко С. Іван Мазепа. — К., 2003. — С. 213.

⁵⁷ Там само. — С. 224–225.

⁵⁸ Приміром, С. Владиславич упродовж трьох років заплатив за поташ із гетьманських маєтків 100 тис. золотих (див.: *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк; К.; Львів; Париж; Торонто, 2001. — С. 106).

⁵⁹ *Морозов О.* Становлення фінансово-податкової та митної системи в гетьманській Україні // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. — К., 2014. — С. 210.

⁶⁰ Таку цифру використовують у своїх дослідженнях С. Павленко й Т. Таїрова-Яковлева (див.: *Павленко С.* Іван Мазепа. — К., 2003. — С. 215; *Таїрова-Яковлева Т.* Іван Мазепа і Російська імперія: Історія «зради». — К., 2013. — С. 82–83). Утім це дуже приблизна оцінка, оскільки «евекта» та «індукта» лише з 1 травня до 1 вересня 1705 р. склали 13 тис. 66 руб. 93 коп., тобто близько 65 тис. злотих (див.: *Морозов О.* Становлення фінансово-податкової та митної системи в гетьманській Україні // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. — К., 2014. — С. 209).

до Генеральної військової скарбниці, центральні фінанси Гетьманщини становили близько 800 тис. злотих, або 160 тис. руб. Обрахування особистих доходів гетьмана, які лише з приватних земель становили 125 тис. злотих⁶¹, полкових і міських скарбниць, натуральних зборів на різні ланки української адміністрації не входить у завдання нашого дослідження.

Сума 800 тис. злотих прибутку до Генеральної військової скарбниці для сучасників здавалася великою, однак чи була вона такою у зіставленні з бюджетами сусідніх країн? Наприклад, на той час Річ Посполита з населенням 4,5–7 млн мала видатки на суму 10 млн злотих, що забезпечувало їй одне з останніх місць в Європі щодо розвиненості фінансової системи⁶². Якщо порівняти Гетьманщину, населення якої було приблизно у 4–7 разів меншим, із західним сусідом у фінансовому плані, то, як видно з приблизного підрахунку податкових надходжень, українська скарбниця виглядала ще менш привабливо, ніж річпосполитська. Таким чином, фіскальна система була найслабшою ланкою з інституцій Гетьманщини. Однак навіть вона демонструє, що українська центральна адміністрація в особі свого правителя намагалася проводити помірковану модернізацію податкової системи.

Підсумовуючи модернізаційні зміни в мілітарній та фіскальній сферах, слід відзначити, що за І. Мазепи: 1) вперше було чітко призначено статтю, котра передбачала надходження від оренд, на видатки сердюкам і компанійцям; 2) зроблено спроби реорганізувати козацтво, поділивши його на «виборних» та «підпомічників», і суттєво збільшити чисельність найманих формувань; 3) підвищено ефективність податкової системи.

---

⁶¹ Обраховано за запропонованою нами схемою прибутку у сумі 25 злотих із кожного з 5059 приватних дворів І. Мазепи. Цифра приблизна хоча б з огляду на те, що частину дворів гетьман надав представникам свого оточення (див.: *Павленко С.* Іван Мазепа. — К., 2003. — С. 215–217).

⁶² *Nagielski M.* The decline of the traditional Polish warfare in the period of the Great Northern War // *Akme: Studia Historica.* — 2010. — № 8. — Р. 6–7.

Політика щодо Церкви, освіти й науки

У сфері церковної політики, освіти та науки модернізаційні проекти української адміністрації передусім пов'язувалися з активною діяльністю освіченого гетьмана. Розбагатіла еліта, представники якої обіймали високі адміністративні посади, робила щедрі пожертвування на монастирі та храми, сприяла культурним і духовним змінам у суспільстві Гетьманщини.

У своїй церковній політиці І. Мазепа наслідував традицію української православної шляхти та козацької старшини. Він підтримував Київську митрополію (також із 1688 р. Чернігівську архієпископію) та всі її духовні, освітянські й наукові прагнення. Тому для здобуття більших можливостей для церковної просвітницької діяльності сприяв збереженню реальної автономії Київської митрополії у складі Московської патріархії⁶³. Володар булавни також допоміг відновити Переяславську єпископську кафедру, утворення якої почалося з 1695 р. й завершилося в 1700–1701 рр. Стараннями І. Мазепи нова єпархія отримала щедрі земельні пожалування по обидва боки Дніпра. Водночас гетьман підтримував і Чернігівську архієпископію. Як православний політичний діяч брав активну безпосередню участь у духовному житті Церкви. Скажімо, 1691 р. став організатором перенесення мощей св. Варвари в Батуринський монастир⁶⁴.

І. Мазепа зробив більш вагомий внесок у розвиток Києво-Могилянської академії, ніж його попередники та наступники. У листі до царів Івана та Петра Олексійовичів від 15 червня 1693 р. І. Мазепа просив підтвердити його заходи щодо матеріальної підтримки академії⁶⁵. На кошти гетьмана було збудовано нове навчальне приміщення. За його сприяння Київська школа отримала підтвердження статусу академії (здобутого за Гадяцьким договором у 1658 р. та підтвердженого королем і сеймом

---

⁶³ Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. — К., 2005. — С. 34–40.

⁶⁴ Таурова-Яковлева Т. Мазепа. — Москва, 2007. — С. 142–143, 161.

⁶⁵ Листи Івана Мазепи / Упор. та авт. вступн. дослідж. В. Станіславський. — Т. 2. — К., 2010. — С. 397–398.

Речі Посполитої в 1659 р.) російськими царями Іваном і Петром від 11 січня 1694 р. та Петром — від 26 вересня 1701 р.⁶⁶ До програми академії було введено викладання фізики й математики. Гетьман організував «канцелярський курінь» — дворічні курси для випускників, які готували юристів, дипломатів, секретарів на вищі посади в адміністрації Гетьманщини. Сам правитель особисто відвідував заклад, брав участь у наукових диспутах, спілкувався зі студентами латиною⁶⁷. Не випадково, що за гетьманування І. Мазепи у стінах Києво-Могилянської академії навчалося чи не найбільше студентів за всю її історію⁶⁸. Щорічно на потреби студентів із Генерального військового скарбу надавалося 200 руб. (або 1000 злотих)⁶⁹. Окрім піклування про академію, І. Мазепа у 1700 р. сприяв відкриттю у Чернігові нового колегіуму⁷⁰.

Гетьман і його оточення стали меценатами у книговидавництві, перекладі текстів східних та західних християнських авторів, написанні нових творів як релігійного, так і світського змісту. Для прикладу, ієромонах Макарій Осницький до 1692 р. збирав твори отця Церкви — св. Єфрема Сирина та уклав із них

---

⁶⁶ Утім Київській школі не вдалося набути правового статусу, який мали Краківська чи Віленська академії (див.: Яременко М. Освітнянські стратегії козацької еліти у XVIII ст. // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. — К., 2014. — С. 421, прим. 129).

⁶⁷ *Таирова-Яковлева Т.* Мазепа. — Москва, 2007. — С. 142.

⁶⁸ Див. розвідку про кількість студентів у Київській школі: *Яременко М.* Києво-Могилянська академія за гетьманування Івана Мазепи: pro et contra двотисячного контингенту вихованців // Іван Мазепа та його доба: історія культура, національна пам'ять: Мат. Міжнар. наук. конф. «Іван Мазепа та його доба: історія культура, національна пам'ять» 15–17 жовтня 2008 р. (Київ–Полтава). — К., 2009. — С. 156–195.

⁶⁹ *Хижняк З.* Києво-Могилянська академія. — К., 1988. — С. 127. Ця сума для забезпечення потреб студентів була замалою, її слід розглядати як символічну.

⁷⁰ *Павленко С.* Іван Мазепа як будівничий української культури. — К., 2005. — С. 122–123.

збірник⁷¹, а особисто на замовлення І. Мазепи було перекладено й видано тлумачення св. Григорія на книгу Іова⁷².

І. Мазепа матеріально підтримував усі найбільші монастирі й церкви в Гетьманщині. Приміром, на будівництво та реконструкцію храмів, інших споруд у Києво-Печерській лаврі було витрачено більше 1 млн злотих. Гетьман став світським патроном церковних інтелектуалів, зокрема доклав зусиль для посвяти майбутнього святого — Феодосія Углицького — в архієпископа чернігівського, допоміг Дмитрієві Ростовському, також причисленому пізніше до лику святих, у виданні другої частини «Четї Мінеї». Водночас представники церковної еліти, які відчували опіку з боку регіментаря, віддячували тим, що присвячували йому свої твори. Наприклад, св. Дмитрій Ростовський «дедикував» гетьманові «Руно орошеное», Стефан Яворський — «Виноград Христовий», св. Антоній (Стаховський) — «Дзеркало божественного писання» та «Молитву за гетьмана Мазепу». Активна церковна політика І. Мазепи підвищувала престиж українського правителя та відкривала перед ним можливість долучати до свого оточення талановитих церковних інтелектуалів⁷³.

Невід'ємним елементом модернізації суспільства Гетьманщини впродовж 1680–1710-х рр. стала поступова секуляризація свідомості еліти. Як відзначив Дж. Кракraft, у творчості Ф. Прокоповича, зокрема в його творі «Володимир» (1705 р.), відчутні елементи суто мирського сприйняття світу⁷⁴. І. Мазепу прославляли не тільки церковні особи, але й світські інтелектуали,

---

⁷¹ Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. — Т. 1. — Казань, 1914. — С. 453.

⁷² Исторический очерк и обзор фондов рукописного отдела библиотеки Академии наук. — Вып. 1. — Москва; Ленинград, 1956. — С. 137.

⁷³ Павленко С. Иван Мазепа як будівничий української культури. — К., 2005. — С. 126–129; Таирова-Яковлева Т. Мазепа. — Москва, 2007. — С. 95–96, 129, 143.

⁷⁴ Cracraft J. Prokopovyc's Kiev period reconsidered // HUS. — 1978. — № 2 (June). — V. 2. — P. 146.

хоча їхні твори містили передусім релігійні сюжети⁷⁵. Цілком світським було щоденне проведення дозвілля (застілля, гра у шахи) в гетьманських резиденціях. Іншим свідченням модернізації життя еліти Гетьманщини стало входження в повсякдення вже звичних атрибутів європейського побуту, як-от жіночих портретів, бібліотек, що значною мірою склалися з книжок нерелігійного змісту, виделок у сервіруванні столу тощо⁷⁶.

Таким чином, І. Мазепа свідомо проводив церковну, освітню та культурну політику з метою підвищення престижу своєї гетьманської влади.

Тенденції у судочинстві та праві

У внутрішній політиці І. Мазепа намагався дотримуватися тих юридичних норм, які було закладено в Коломацьких статтях 1687 р., нових договорах 1689 р., статутівому та звичаєвому праві⁷⁷. Щоб зрозуміти, в якому руслі розвивалося право Гетьманщини в ті часи, показові такі приклади. У листі до царів від 13 квітня 1692 р. володар булави просив перевести розгляд доносів у правове русло⁷⁸. Тобто гетьман фактично обмежував свою владу Генеральним військовим судом⁷⁹. У 1701 р. стародубський полковник М. Миклашевський мав контакти з впливовими особами з Великого князівства Литовського, але не був покараний «за зраду». Для його засудження потрібні були солідні

---

⁷⁵ Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. — К., 2005. — С. 62; Таурова-Яковлева Т. Мазепа. — Москва, 2007. — С. 143.

⁷⁶ Васильєва О. Двір гетьманів Лівобережної України у 1663–1734 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. — К., 2012. — С. 44–45; Таурова-Яковлева Т. Мазепа. — Москва, 2007. — С. 129.

⁷⁷ Із кінця XVII ст. у судочинстві Гетьманщини почали активно використовувати Литовський статут (див.: Лазаревский А. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783). — К., 1908. — С. 17).

⁷⁸ З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. та автор передм. В. Станіславський. — К., 1996. — С. 73–74.

⁷⁹ Там само. — С. 74.

аргументи, а не лише факт листування з литовським урядником М. К. Коцелом⁸⁰.

Поміркована модернізація судочинства тісно пов'язувалася з рецепцією Литовського статуту (останній ж містив низку норм римського права). Як зазначав О. Лазаревський, до кінця XVII ст. для полкового суду засади статутного права не були обов'язковими⁸¹. Утім наявність примірників статутів у представників адміністрації Гетьманщини свідчить про їх часткове використання в юридичній практиці. Після арешту І. Самойловича залишилася бібліотека, в якій з-поміж інших книг було 2 екземпляри Литовського статуту⁸². Щодо судочинства у містах із магдебурзьким правом, то кодекс у них застосовувався ледь не на початку існування Гетьманщини. Для прикладу, у Борисполі з 1660 р. послуговувалися статутним і магдебурзьким правом⁸³. На цей час на українських землях найбільше використовувалися польськомовні видання, передусім 1648 р. (1588 р. надруковано руською мовою; польські переклади XVII ст. — 1614, 1619, 1648, 1693, 1698 рр.)⁸⁴. Із кінця XVII ст. статут почали ширше використовувати й у полкових судах⁸⁵. Таке застосування кодексу дало підстави М. Грушевському зауважити: «По судах і урядах міських і козацьких (представники української адміністрації —

---

⁸⁰ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — Т. 1. — К., 1888. — С. 30.

⁸¹ Лазаревский А. Суды в старой Малороссии (Замечания на монографию Д.П. Миллера — Суды земские, гродские и подкоморские в XVIII в.) // КС. — 1898. — № 7/8. — С. 86.

⁸² Алмазов А. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений. — Москва, 2012. — С. 35, 40.

⁸³ Лазаревский А. Суды в старой Малороссии (Замечания на монографию Д.П. Миллера — Суды земские, гродские и подкоморские в XVIII в.) // Киевская старина. — 1898. — № 7/8. — С. 88.

⁸⁴ На початок XVIII ст. виникла потреба в перекладі Литовського статуту з польської мови на зрозумілу староукраїнську (див.: Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. — К., 1998. — С. 160, 163).

⁸⁵ Лазаревский А. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783). — К., 1908. — С. 17.

В. К.) уживають старі збірники законів — Литовський статут і магдебурзьке німецьке право міське, і з них старі поняття про права панські, властительські починають всякати в нові відносини, точать самі підстави нового ладу»⁸⁶.

Іншим доказом дотримання І. Мазепою правових засад стало те, що він, незважаючи на існування вороже налаштованої опозиції, без очевидних доказів у суді не карав своїх опонентів. Більше того, український гетьман не тільки намагався дотримуватися юридичних норм, закладених у Коломацьких статтях і наступних договорах (угодах, листах та інших домовленостях), але й прагнув урегулювати стосунки між елітою та поспільством. У листуванні з царем Петром I І. Мазепа також неодноразово підкреслював, що Гетьманщина перебуває у складі Росії на конкретних правах, які визначали її політичну автономію⁸⁷.

За І. Мазепи було фактично завершено та юридично оформлено поділ козацтва та поспільство на два стани. Уже на старшинській раді на Пасху 1688 р. було прийнято рішення не вписувати до козацьких реєстрів нових людей із посполитих⁸⁸. За Московськими статтями 1689 р. (п. 4) передбачалося, що козаки не мали права переходити до стану посполитих, і навпаки. Це, з одного боку, стало завершальним кроком до формування українською адміністрацією станового суспільства. З іншого — новий суспільно-політичний устрій для Гетьманщини був більш прогресивним та функціональним, ніж егалітарна спільнота, де більшість населення «належала» до козацького стану лише для того, щоб не платити податки. Водночас частина козацтва намагалася ухилитися від несення військової служби у воєнний час. Тому український правитель намагався втілити у життя становий суспільно-політичний устрій, що йому загалом удалося в кінці 1690 — на початку 1700-х рр.⁸⁹ Як свого часу вказував О. Оглоб-

⁸⁶ Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К., 1992. — С. 338.

⁸⁷ Докл. див.: Кононенко В. Політико-правові витоки «Договорів та постанов» 1710 р. // УЦСЄ. — Вип. 12/13. — К., 2013. — С. 311–312.

⁸⁸ Акты ЗР. — Т. 5. — Санкт-Петербург, 1853. — С. 220.

⁸⁹ Тайрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія: Історія «зради». — К., 2013. — С. 72–73.

лин, у 1701 р. було видано гетьманський універсал, згідно з яким усіх посполитих, котрі записалися в підсусідки до козаків, але жили на своїх землях, повернуто до попереднього соціального статусу⁹⁰.

Українське суспільство, як і всі спільноти на сході Європи, було аграрним, тому поземельні відносини тут були надзвичайно важливими. Їх регулювання козацькою адміністрацією мало за мету забезпечити економічне зростання Гетьманщини, соціальну стабільність, збільшення податкових надходжень до Генеральної військової скарбниці.

Справа про умисне вбивство городиського осавула М. Ластовецького залежним селянином І. Горкушенком засвідчує, що панщина негативно сприймалася посполитими, що й було враховано козацькою адміністрацією⁹¹. Іншим переконливим свідченням на користь «легкої» панщини може бути факт масової втечі кріпаків із Росії до України за правління І. Мазепи та після нього⁹².

---

⁹⁰ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк; К.; Львів; Париж; Торонто, 2001. — С. 136.

⁹¹ 5 вересня 1701 р. пирятинський суд постановив четвертувати городиського жителя І. Горкушенка за умисне вбивство осавула М. Ластовецького. Вирок було винесено відповідно до арт. 16 розд. 11 Литовського статуту. Однак громада заступилася за вбивцю та він дуже легко вийшов із тієї ситуації — дав поголовщину з худоби сім'ї загиблого (див.: *Бутич І., Ринсевич В.* Передмова // Універсали Івана Мазепи (1687–1709). — Ч. II. / Упор. І. Бутич, В. Ринсевич. — К.; Львів, 2006. — С. 14).

⁹² Див.: ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 57. — Арк. 18–49; Спр. 1514. — Арк. 1–3; *Джиджора І.* Матеріали московського «Архива министерства юстиции» до історії гетьманщини // *Його ж.* Україна в першій половині XVIII в.: Розвідки і замітки. — К., 1930. — С. 129–130; *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк; К.; Львів; Париж; Торонто, 2001. — С. 113 та ін. Український правитель не міг вирішити проблему росіян-утікачів у Гетьманщині та представляв царському урядові це явище як непросту справу, радикальне розв'язання якої може збурити українське суспільство. Московська влада йшла назустріч побажанням козацької адміністрації. Приміром, 12 травня 1688 р. І. Мазепа дякував за царський указ про те, що збігли росіяни, котрі прожили 15 років у Гетьманщині, могли залишатися тут назавжди (див. Універсали Івана

Центральна українська адміністрація намагалася узгодити інтереси як державців, так і посполитих. Приміром, універсалом гетьмана від 5 жовтня 1687 р. військовому товаришеві О. Зінченку повернули в «послушенство» тих людей, котрі поселилися на його землі, а інший військовий товариш О. Турянський в універсалі від 16 серпня 1689 р. здобув право на поселення у своєму хуторі десяти добровольців⁹³. Із 1692 р. в універсалах І. Мазепи зустрічаються застереження, що державці можуть поселити на своїх землях лише тих людей, які не мали зобов'язань перед іншими землевласниками⁹⁴. Укладачі сучасного археографічного видання називають людей, які не мали правових та економічних зобов'язань, «вільними волоцюгами»⁹⁵. На нашу думку, цю соціальну групу слід окреслювати поняттям «вільні робочі руки». Таких вільних людей на 1690-ті рр. було небагато для всіх охочих державців⁹⁶. Тому масу нових залежних селян у Гетьманщині почали поповнювати вже не місцеві, а передусім мігранти⁹⁷. У 1701 р. за рішенням Генерального військового суду було заборонено панщину, більшу ніж 2 дні на тиждень, що, як

Мазепи. — Ч. 2. — К., 2006. — Док. 34; *Бутич І., Ринсевич В.* Передмова // Універсали Івана Мазепи (1687–1709). — Ч. II. / Упор. І. Бутич, В. Ринсевич. — К.; Львів, 2006. — С. 14).

⁹³ *Бутич І., Ринсевич В.* Передмова // Універсали Івана Мазепи (1687–1709). — Ч. II. / Упор. І. Бутич, В. Ринсевич. — К.; Львів, 2006. — С. 14–15.

⁹⁴ Для прикладу, згідно з універсалом від 15 квітня 1692 р. Бречинський Андроніківський монастир отримав дозвіл осадити слободу з 10 чоловік, «якие бы жадних нїгде не имели своїх осїдлостей и кгрунтов» (див.: Універсали Івана Мазепи. — Ч. 2. — К., 2006. — Док. 115; *Бутич І., Ринсевич В.* Передмова // Універсали Івана Мазепи (1687–1709). — Ч. II. / Упор. І. Бутич, В. Ринсевич. — К.; Львів, 2006. — С. 16).

⁹⁵ *Бутич І., Ринсевич В.* Передмова // Універсали Івана Мазепи (1687–1709). — Ч. II. / Упор. І. Бутич, В. Ринсевич. — К.; Львів, 2006. — С. 16.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Приміром, відомо, що 25 червня 1702 р. видано перший універсал (військовому товаришеві І. Малявці) для людей, із Десни або Дніпра прибулих (див.: Універсали Івана Мазепи. — Ч. 2. — К., 2006. — Док. 351; *Бутич І., Ринсевич В.* Передмова // Універсали Івана Мазепи (1687–1709). — Ч. II. / Упор. І. Бутич, В. Ринсевич. — К.; Львів, 2006. — С. 16).

припускається, могло мати наслідки не лише для локальної місцевості — Веркіївської сотні⁹⁸. Відповідно до політики І. Мазепи перехід підданих із місця на місце не вітався, але допускався. Селянин міг перейти на інше місце, утративши при цьому землю та нерухоме майно. Також гетьманська програма не передбачала регламентацію праці залежних селян, утім спиралася на «звичай»⁹⁹.

Регулювання центральною українською владою поземельних відносин можна розглядати як помірковану модернізацію. Вона передбачала обмеження переходу селян із місця на місце та створення нових домогосподарств лише з «вільних робочих рук» із метою соціальної стабільності та збільшення надходження податків до Генеральної військової скарбниці. Абсолютне прикріплення посполитих до землі не планувалося.

Таким чином, модернізаційні проекти української адміністрації за гетьманування І. Мазепи вміщуються в концепцію поміркованої модернізації, яка здійснювалася у Центральній Європі, оскільки: 1) старі інституції пристосовували до нових умов; 2) було впорядковано фіскальну систему та збільшено наймані війська, зроблено спробу поділу козацтва на «виборних» і «підпомічників»; 3) церковна та культурно-освітня політика сприяла зростанню престижу гетьманської влади; 4) зміни у судочинстві, юридичне виокремлення козацького стану де-факто завершили формування станового суспільства. Натомість так і не реалізовані модернізаційні проекти належали до ще більш масштабних.

---

⁹⁸ Універсали Івана Мазепи 1687–1709 / Упоряд. І. Бутич. — К.; Львів, 2002. — С. 379; *Таирова-Яковлева Т.* К вопросу о внутренней политике Ивана Мазепы // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха: Зб. наук. праць. — К., 2008. — С. 73.

⁹⁹ *Бутич І., Ринсевич В.* Передмова // Універсали Івана Мазепи (1687–1709). — Ч. II / Упор. І. Бутич, В. Ринсевич. — К.; Львів, 2006. — С. 18–20.

Проекти 1710 — початку 1720-х рр.

Виступ І. Мазепи в 1708–1709 рр., який, окрім захисту традиційного суспільно-політичного устрою, містив й оборону поміркованої модернізації Гетьманщини¹, завершився поразкою. Смерть гетьмана 22 вересня 1709 р. поставила українських емігрантів перед необхідністю боротьби за існування. Суперечка за його спадщину (наслідком чого стала Бендерська комісія) та вибори молодого кандидата (П. Орлика) сприяли переосмисленню суспільно-політичного життя українськими емігрантами й укладенню 5 квітня 1710 р. «Договорів та постанов». Цей проект, за задумом його авторів, мав би задовольнити як еліту, так і козацтво та поспільство й цим самим полегшити звільнення «Батьківщини — Малої Росії» від «тиранського іґа Москви»².

Водночас більшість представників еліти, які з тих чи інших причин не пішли за І. Мазепою та залишилися в Гетьманщині, сподівалися не лише на збереження, але й поліпшення умов перебування своєї Батьківщини під владою московського царя. На це були підстави — офіційні зобов'язання Петра I впродовж «війни маніфестів» 1708–1709 рр., в яких ішлося про дотримання всіх «вольностей» за умови вірності Москві. За часи гетьмана І. Скоропадського, а особливо П. Полуботка, було зроблено великі зусилля щодо збереження автономії Гетьманщини. Вони

---

¹ Кононенко В. «Договори та постанови» 1710 р. як модернізаційний проект: міждисциплінарне дослідження тексту // <http://historians.in.ua/docs/tizne/2014/Kononenko.pdf> [дата доступу 01.09.2016].

² «Договори та постанови» (далі — ДП). — Преамбула.

полягали не тільки в тому, щоб відстояти традиційний суспільно-політичний та соціально-економічний уклад життя, але й у новачійних пристосуваннях до умов існування української автономії в межах новопосталої Російської імперії.

«Договори та постанови» 1710 р. як модернізаційний проект

Уже самі умови укладання Бендерської конституції передбачали очевидну «новизну»: гетьман обирався не тільки з огляду на зобов'язання дотримуватися всіх пунктів схваленого документа, але й сам політико-правовий проект представлявся як основний закон для всіх наступних правителів української держави³. Проаналізувавши україномовний текст «Договорів та постанов», виокремлено 18 слів і понять із контекстами, які містили модернізаційні нововведення. За відповідний критерій взято всі ознаки, які так чи інакше відповідають концепції поміркованої модернізації. Конкорданс термінів і словосполучень із контекстами⁴, котрі містили «новизну», подано в таблиці. Виділені контексти проаналізовано та систематизовано за критерієм, як у кожному з них представлено новацію. Причому коли один і той самий текст містив декілька значень, він потрапляв у різні рубрики.

---

³ ДП. — Преамбула, п. 6.

⁴ Конкорданс термінів і словосполучень із контекстами вперше опубліковано: «Договори та постанови» 1710 р. як модернізаційний проект: спроба міждисциплінарного дослідження тексту // Міждисциплінарні гуманітарні студії: Серія: Історичні науки. — Вип. 1. — К., 2014. — С. 48–65. Також див. додаток 7 цієї книги. Про особливості методики укладання конкордансів та їх використання в дослідженні див. підрозділ «Особливості методології дослідження теми».

Структура «модернізаційних» контекстів у «Договорах та постановах»

Контексти використання «новизни»	Різні формулювання	«договорили та постановили»	«новизни», які плану-валосся здійснити в майбутньому	«новизни», що перед-бачали розділення публічної та приват-ної влади	«згідно зі стародав-німи правами»	Примноження «вольностей»	«направа»
Преамбула		2 ⁵	2			1, 2	2
П. 1						3	
П. 2							
П. 3							
П. 4							
П. 5					4		
П. 6	6, 7	5	5	7	5, 6		
П. 7	8			8			
П. 8				9			
П. 9	10	10		10	10		
П. 10	11			11			
П. 11	12	12					
П. 12	13	13	13				
П. 13	14	14	14				
П. 14	15			15			
П. 15		16	16				
П. 16	17	17					
Присяга	18	18	18		18		
Разом	11	9	6	6	5	3	1

Як випливає з таблиці, «Договори та постанови» 1710 р. мали значну кількість новацій, що дає підстави говорити про цей документ як про проект у рамках поміркованої модернізації Гетьманщини. Виділені нами контексти (18) та їх аналіз засвідчують,

⁵ Порядковий номер конкордансу до «Договорів та постанов» (18 кон-текстів).

що нововведення пов'язувалися з використанням термінології «договорили и постановили» (9), перенесенням новацій на майбутнє (6), розділенням приватного та публічного у владі гетьмана й інших представників еліти (6), апеляцією до «старизни» (4), «розширенням вольності» (3), «направою» суспільного та державного життя (1). Усі ці висновки отримано завдяки запозиченню елементів методик укладення конкордансів, які передусім використовуються у філологічних дисциплінах.

* * *

Як уже зазначалося, укладачі й автори «Договорів та постанов» 1710 р. запроваджували безперечні новації, а саме приймали цей політико-правовий документ для всіх наступних гетьманів, обмежували їхню владу Генеральним військовим судом, генеральним підскарбієм, постійною старшинською радою та представницькою генеральною радою, котра мала збиратися тричі на рік. Сама українська держава була, сказати б сучасними словами, децентралізованою, оскільки значні права в полках отримали полковники, а Військо Запорозьке Низове — широку автономію. Влада полковника також обмежувалася двома підскарбіями, а потенційно й сотниками та генеральним радником (представником від кожного полку на генеральній раді). Водночас мала бути реформованою фіскальна система задля більш справедливого характеру її функціонування, а також зберігалося наймане військо.

Устрій відповідно до Бендерської конституції став еволюцією політичної системи гетьманату в бік посилення ролі козацької верхівки. Старшинська рада еволюціонувала до рівня аристократичного «сенату». Водночас генеральна рада перебирала як деякі функції старшинської, котрі та мала за І. Мазепи, так і певні атрибути генеральної ради другої половини XVII ст. Окрім того, до її потенційної діяльності додавалася більша регламентація роботи з елементами представницької демократії. Такі зміни в моделі «козацької демократії» проходили в контексті наслідування більш старшої «шляхетської демократії», на культурній основі якої постала перша.

Приміром, обмеження влади українського правителя Генеральним військовим судом і генеральним підскарбієм стало цілковитим, показово пов'язувалося з розділенням «публічного» і «приватного» у владі та майні найвищого урядовця гетьманату:

«Если бы хто з енеральных особъ, полковниковъ, енеральных совѣтниковъ, значного товариства и инныхъ всѣхъ войсковыхъ урядниковъ, над то и самой черни, чи то гонор Гетманский дерзнулъ образити, чили в иншомъ якомъ дѣлѣ провинити, теды таковыхъ проступцовъ самъ Ясневелможный Гетманъ приватною своею помстою и владою не мѣет карати, лечь на Судъ Войсковый Енеральный таковую справу чи то криминальную, чили некриминальную повинень будеть здати, у которого який нелицемирный и нелицезрителный падеть декретъ, такии долженъ всякъ проступный понести»⁶ (підкреслення наше — В. К.)

«[...] енеральный особы, уставичне при боку Гетманскомъ резидуючіє, всякіє справы войсковые, якіє до чієго чину и повинности будутъ належати, мѣють Ясневелможному Гетману доносити и декларациі отбирати, а не слуги приватный домовый, которіє до жадныхъ справъ, докладовъ и дѣлъ войсковыхъ не повинни интересоватися и посылкоь наименшихъ в интересахъ войсковыхъ отпраовати»⁷ (підкреслення наше — В. К.).

В інших положеннях «Договорів та постанов» також наголошувалося на тому, що майно гетьмана мало бути відокремлене від державного⁸. У документі прописувалися обов'язки осіб, котрі мали посідати гетьманський, полковницький, сотницький та інші уряди. Обрання на посади здійснювалося шляхом вільного голосування за кандидатів. Урядникам заборонялося зловживати владою у приватних цілях⁹.

Важливо, що гетьман, відповідно до тексту «Договорів та постанов», мав би опікуватися добробутом не лише еліти, але й

⁶ ДП. — П. 7.

⁷ Там само. — П. 8.

⁸ Там само. — П. 9.

⁹ Там само. — П. 6, 10, 14.

підвладних (посполитих) та захищати інтереси останніх. Із 10-го пункту випливає, що на регіментаря покладался обов'язок дбати про задовільні умови життя козаків і посполитих, щоб вони не залишали межі країни. Хоча у середньовічних та стародавніх державах правителі часто вдавалися до різноманітних заходів щодо зростання чисельності населення, в українському контексті початку XVIII ст. цілеспрямовану політику зі збільшення кількості мешканців варто розглядати в рамках поміркованої модернізації. У 12-му пункті йшлося про більш-менш рівномірний розподіл податків на всіх посполитих. У 13-му — про підтвердження міського самоврядування в тих містах, де воно вже було. Крім того, у 12-му пункті мовилося про те, що міста мають великі проблеми через втрату влади над селами (і, відповідно, ґрунтами), котрі були відібрані в них великими та середніми землевласниками — «державцями»¹⁰, а в 14-му — що міста розоряються через необхідність забезпечення транспортом і харчуванням високопосадовців та/чи їхніх слуг¹¹. Це дійсно були надзвичайно обтяжливі для українських міст проблеми, які гальмували їх нормальний розвиток.

Таким чином, згідно з україномовним текстом конституції 1710 р., самоврядування (в тих містах, які його мали за часів І. Мазепи) залишалося з певним покращенням за рахунок повер-

---

¹⁰ Див.: Там само. — П. 12: «Не меншая городамъ украинскимъ и оттоль дѣется тяжест, же многіе сала, до ных для отбуваня всяких посполитых повинностей належачіе, под рожных державцовъ д[у]ховных и свѣцких в посессію поотходили, жители зась их посполитые, в малолюдствіи оставшіеся, мусят без жадной фолги тые же самыє двигати тяжари, якіе з поміцію отторгненьх и одойшлых сель на себѣ носили».

¹¹ Див.: ДП. — П. 14: «...чтобы жадные особы войсковые и ихь слуги, также и слуги Ясневелможного Гетмана, за приватними дѣлами, а не войсковыми, переижджаючіе, подводу, кормовъ, напоевъ, поклоновъ и проводниковъ отнюдь не вымагали, бо через тоє городови разореніе, а людемъ бѣднымъ знищене наносится, лечь всякий особа великий, мѣлкий и наймѣлшый, за приватнымъ своімъ дѣломъ, а не войсковымъ, без подорожной реиментарской переижджаючий, долженъ будет своімъ грошемъ всюда по городахъ и селах сүстентоватися, подводу и проводниковъ не вимагати и усилонне никогда не брати».

нення під владу міст навколишніх сіл та обмеженням сваволі високопосадовців. Це все давало б фінансову автономію містам і цим самим робило їх справді самоврядними.

Утім, якщо в українському оригіналі «Договорів та постанов» вже існуючі права та привілеї передбачалося підтвердити¹², то в латинській копії («*Pacta et Constitutiones*») планувалися суттєві зміни, навіть, можна сказати, запровадження нового ладу. Про це читаємо у п. 14 пам'ятки: «[...] найясніший гетьман повинен у всіх підвладних йому містах запровадити такий лад, щоб народ не пригнічувався недоречними повинностями в міру поліпшення стану держави»¹³. Якщо в «Договорах та постановах» ішлося про підтвердження самоврядування в Києві та в тих містах, котрі його отримали раніше¹⁴, то в «*Pacta et Constitutiones*» — про всі без винятку міські осередки¹⁵. Згідно з латинським текстом, планувалося функціонування інституту підскарб'я в кожному місті. Причому цей «міський» підскарбій («*Thesaurarius*») мав бути підзвітний полковому («*Chiliarchatus*») підскарбієві: «[...] у громаді кожного міста треба обрати і привести до присяги підскарб'я, підлеглому полковому підскарбію, який мав би під своєю орудою й опікою всі прибутки та видатки і правдиво вносив їх до облікових книг»¹⁶.

Із тексту «*Pacta et Constitutiones*» важко зрозуміти, наскільки міський підскарбій мав би змінити усталені фіскальні порядки в містах та наскільки мав би залежати від полкового підскарб'я. Прозорі надходження до міських скарбниць і видатки з них, безперечно, належали до важливої складової модернізації. Також цей проект теоретично посилював вплив полкової адміністрації на міське життя (а через останню — і гетьманської влади). У ті часи, коли набирали силу централізовані держави, цю новацію варто розглядати в контексті модернізації влади. Звичайно,

---

¹² ДП. — П. 13.

¹³ «*Pacta et Constitutiones*» (далі — РС). — П. 14.

¹⁴ ДП. — П. 13.

¹⁵ РС. — П. 14.

¹⁶ Ibid.

підзвітність міських фінансів полковим підскарб'ям потенційно могла б обмежити автономію українських міст. Важливо, що пропонуване в латинському тексті нововведення було доволі продуманим: міський підскарбій був фінансово зацікавлений його захищати, оскільки мав би заплатити за зловживання подорожуючих у містах зі власних коштів: «Якщо по щорічному обрахунку тих видатків буде поміченим у боргах і незаконних витратах, — то їх варто відшкодувати з власних коштів того підскарбія, щоб повернути місту. Тому повинен вносити в облікові книги лише ті випадки, що пов'язані з поїздками у конкретній справі: хто з чиею подорожною відбував подорож та якими вигодами користувався»¹⁷. Таким чином, інститут міського підскарбія мав би суттєво покращити статус міста в політичній системі української держави раннього нового часу, оскільки всі міста (а не лише деякі) позбувалися значних витрат на подорожуючих (а також, як далі впливатиме з тексту, і на поштову повинність), а самі фінанси мали б стати прозорішими. Водночас міське самоврядування через підзвітність міського підскарбія полковому підскарбієві «вмонтовувалося» в політичну систему Війська Запорозького.

У латинському тексті у справі обмеження зловживань подорожуючих (відповідно і сфері захисту інтересів міщан), на відміну від україномовного документа¹⁸, є наголошення на необхідності копіювання практик, поширених у державах, розташованих західніше від Гетьманщини. Так, український правитель мав подбати про скасування подорожної, підвідної та поштової повинностей, організацію нової пошти:

«[...] нехай найясніший гетьман виявить спасенну турботу, аби скасувати у нашій Вітчизні повинності поштову і надання супроводу та випадки насильного вимагання підвід і подарунків, налагодивши справу так, як у сусідніх країнах, — там ніде нема такого проклятушого і обтяжливого для посполитих звичаю [...] нехай найясніший

---

¹⁷ Ibid.

¹⁸ ДП. — П. 12–14.

гетьман введе за прикладом і зразком чужоземних держав пошту за військовий кошт у відповідних полках підвладної йому території, попередньо докладно і всебічно обговоривши, вирішивши і затвердивши цю справу на Генеральній раді»¹⁹.

Варто зазначити, що в українському оригіналі є одна обережна згадка про те, що в «поправленні» державного устрою варто брати до уваги приклад сусідніх держав (навіть самодержавних)²⁰. Однак стосовно міст про таке чи подібне взорування нічого ми не знаходимо.

Таким чином, у латинському тексті конституції 1710 р. йшлося про суттєві реформи. Запровадження нової інституції в кожному місті, котра була б підзвітна полковому підскарбієві та якій фінансово було вигідно не допустити зловживання в містах, безперечно, належало до модернізаційних нововведень. Скасування традиційних обтяжливих повинностей і взорування на західних сусідів у реформуванні пошти також мало стати яскравим модернізаційним проектом.

Таким чином, суспільно-політичний устрій у «Договорах та постановах» хоч і впливав із попередніх традицій української автономії з центром у місті Батурині, однак містив і безперечні модернізаційні аспекти. Водночас звернення уваги дослідників до латинської копії, як показує приклад міст, засвідчує, що група інтелектуалів-емігрантів прагнула більш радикальних нововведень.

---

¹⁹ РС. — П. 14.

²⁰ ДП. — П. 6: «Если въ панствах самодержавныхъ хвалебный и состоянію публичному полезный заховуется порядокъ в томъ же завше, якъ в бою, такъ и в покою, о общемъ отчистомъ добрѣ приватные и публичные обыкли отправоватися Рады, в которыхъ и самыі самодержавцы притомностію своею продкуючи, не возбраняются соизволеніе свое под общее министровъ своихъ и совѣтниковъ здане и ухвалу подлагати.

А чому ж бы в волномъ народѣ таковой збавенный порядокъ не мѣлъ быти захованъ, который любо в Войску Запорожскомъ при Гетманахъ перед симъ, ведлугъ давныхъ правъ и волностей, непремѣнно содержался».

* * *

Якщо мазепинська поміркована модернізація передбачала окрему статтю доходів від оренд на забезпечення сердюків та компанійців, спробу поділу козацтва на виборних і підпомічників, то в тексті «Договорів та постанов» ці непривабливі для козацтва й поспільства положення скасовувалися:

«[...] аренды, для платы роковой компанїи и сердюкамь, и для иныхъ расходовъ войсковыхъ установленые, за тяжесть посполитую отъ всѣхъ обывателей малоросійскихъ войсковыхъ и посполитыхъ, также и станція компанїйская и сердюцкая за прикрость и утяжене у посполства почитается. Прето, якъ аренды, такъ и помянутая станція повинна быти отставлена и весьма знесена. Отколь зась скарбъ войсковый упалый на отбуване и удовольствованіе всякихъ публичныхъ войсковыхъ же расходовъ реставроватися и постановитися, и якъ много, по сконченно войны, Ясневелможный Гетманъ мѣеть людей платныхъ, компанїи и пѣхотинцевъ, при боку своемъ на услугахъ войсковыхъ держати, о томъ на Енеральной Радѣ общая будеть увага и постановлене»²¹ (підкреслення наше — В. К.).

Рішення про ліквідацію оренд як податку на наймане військо варто інтерпретувати в контексті концепції про бідність держав та суспільств цього центральноєвропейського макрорегіону, поширеної серед інтелектуалів і політиків спільнот «шляхетської демократії». Лише економісти ХХ ст. вказали на необґрунтованість ідей та уявлень про те, що господарства тодішньої Центральної Європи не могли забезпечити утримання значних військових сил²². Відтак, доктрина про бідність макрорегіону призвела до нерозвиненості фінансів та обмеження зростання регулярного війська, зокрема й у Гетьманщині.

---

²¹ ДП. — П. 15.

²² Див.: *Lojek J. Geneza polityczna Ustawy Rządowej // Konstytucja 3 maja / Oprac. J. Lojek. — Lublin, 1981. — S. 14.*

Цей сюжет із «Договорів та постанов» проливає світло на цікаву особливість українського політико-правового проекту. Таке важке питання для укладачів, авторів Бендерської конституції, як утримання найманого війська та його забезпечення не відкидалося, а переносилося на майбутнє²³. Знаковий сам по собі трансфер новацій на прийдешність — це засвідчувало новаторські прагнення емігрантської еліти в Бендерах.

Якщо дражлива сфера найманого війська й податків на його утримання переносилася на майбутнє, то реформування фінансів привернуло до себе велику увагу укладачів, авторів «Договорів та постанов»:

«Поневажъ передь симъ въ Войску Запорожскомъ всегда бывали подскарбїи енералнїи, которїи скарбомъ войсковымъ, млынами и всякими, до скарбу войскового належачими приходами и повинностями завѣдовали и оними за вѣдомомъ Гетманскимъ шафовали, теде и тепер таковый порадокъ общимъ договоромъ устанавляется и непремѣнно узаконяется, абы за уволненемъ, дасть Б[о]гъ Утчизны п[а]шой з ярма московского, увагою Гетманскою и соизволенїемъ общимъ, былъ обраный подскарбїи енералнїи, ч[о]л[о]вѣкъ значный и заслужоный, маетный и бл[а]госовѣстный, который бы скарбъ войсковый в своемъ дозорѣ мѣлъ, млынами и всякими приходами войсковыми завѣдоваль и оные на потребу публичную войсковую, а не на свою приватную, за вѣдомомъ Гетманскимъ оборочаль.

Самъ зас Ясневелможный Гетманъ до скарбу войскового и до приходовъ, до онаго належачихъ, не мѣеть належати и на свой персональный пожитокъ употребляти, доволствуячися своїми оброками и приходами, на булаву и на особу его Гетманскую належачими [...] лечь и в кождомъ полку два подскарбїи так же поприсяжнїи, люде значный и маетный, общюю полковника, старшины войско-

²³ Реформування традиційного козацького війська, а саме його поділ на «виборних» та «підпомічників», негативно представлялося у преамбулі «Договорів та постанов».

вой и посполитой ухвалою, повинны находватися, которые бы о полковых и городских приходах и посполитых поборах знали, оные в своемъ завѣдованю и шафунку мѣли и кожного року порухунокъ з себѣ чинили, якіі подковіе подскарбіі, мѣючи релацию до енерального подскарбего, должны будут в своїхъ полках о належачих до скарбу войскового приходах знати, оные отбирати и до рукъ енерального подскарбего отдавати²⁴ (підкреслення наше — В. К.).

Як відомо, уряд підскарбія до 1710 р. існував лише за часів І. Брюховецького (1663–1668 рр.). Податкова система, представлена в «Договорах та постановах», була проектом, що базувався передусім на теоретичному баченні бажаного стану речей. Історичний факт існування уряду підскарбія взято для легітимізації новації за допомогою визнання її за «старизну».

Модернізаційним у фіскальному аспекті стало заплановане майбутнє проведення ревізії маєтків²⁵. Це мало б призвести до істотного збільшення надходжень до Генерального військового скарбу. Передбачалося впорядкування сплати податків посполитими на ярмарках і ліквідація мит на дрібну торгівлю²⁶. Таким чином, у «Договорах та постановах» мілітарну й фіскальну сфери відразу реформувати не пропонувалося. Однак перенесення змін на майбутнє демонструє, що емігранти — політики та інтелектуали розуміли потребу в реалізації програми поміркованої модернізації війська й розвитку податкової системи.

* * *

З огляду на важкі обставини існування українських вигнанців, варто взяти до уваги й те, що «Договори та постанови» 1710 р. писалися як звернення до Всевишнього по допомогу. Цей політико-правовий документ завершувала присяга новообраного гетьмана:

---

²⁴ ДП. — П. 9.

²⁵ Там само. — П. 12.

²⁶ Там само. — П. 16.

«[...] присягаю Г[оспо]ду Б[о]гу во Тройцы С[вя]той славному на томъ: ижъ, будучи волними голосами по давнымъ правамъ и обыкновеніямъ войсковымъ, за соизволеніемъ Наяснѣйшого Королевского В[ε]л[и]ч[ε]ства Шведского, протектора нашего, от Енеральной Старшины и от всего Войска Запорожского тут при боку Его жъ Королевского В[ε]л[и]ч[ε]ства и у Днѣпра на низу зостаючого, через посланных особъ, обраный, оголошений и возведеный на знаменитый урядъ Гетманский, яко сіе договоры и постановленя тут описанные, а с полною обрадою на актѣ теперешной елекціи, межи мною и тымъ же Войскомъ Запорожскимъ узаконенные и утверженые, во всѣхъ пунктахъ, комматах и періодахъ непремѣнно исполняти»²⁷ (підкреслення наше — В. К.).

Звичайно, не варто й перебільшувати релігійну складову Бендерської конституції, адже її джерелами стали переважно світські правові документи. Обіцянку Богові потрібно інтерпретувати як звернення до нього в намаганні повернутися на власну землю не в якості в'язнів, а — повноправних господарів, котрі прагнуть відновити справедливий суспільний лад, поліпшити його. У «Договорах та постановах» чи не найкраще представлено спробу української ранньомодерної еліти на законодавчому рівні заручитися підтримкою Київської митрополії для розбудови держави.

Згідно з текстом Бендерської конституції, розквіт українського Православ'я мав би відбутися після звільнення Батьківщини від «іга московського» та поновлення статусу Київської митрополії:

«Ясневелможный Гетманъ за высвобоженемъ Отчизны от іга московского, справити у столицѣ Ап[о]столской Константинопольской Е[к]заршескую первобытную власт, чтобъ через тое отновилася реляція и послушество синовское до помянутого Ап[о]столского Константинопольского Оруну, от которого проповѣдію Е[ван]г[ε]лскою в вѣри с[вя]той каѳолической просвѣщена и змоцнена быти удостоилася»²⁸ (підкреслення наше — В. К.).

²⁷ Там само. — Присяга.

²⁸ Там само. — П. 1.

Відносини гетьманської адміністрації з Церквою мали б розвиватися згідно з традицією, яка склалася між Київською митрополією та Вселенським патріархатом за часів Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, тобто передбачали повну автономію духовного й культурного життя. Варто звернути увагу, що наука та освіта передавалися у відання Церкви: «[...] жебы єдина вѣра православная [...] з цвѣченемъ в наукахъ вызволіонныхъ синовъ малороссийскихъ, разширалася, и яко кринь в тернії, межи окрестными іновѣрными панствами, процвітала»²⁹ (підкреслення наше — *В. К.*). Укладачі та автори Бендерської конституції прагнули підкреслити традиційне розуміння значення Церкви й держави в освітньому, науковому житті — вони навіть на теоретичному рівні не пропонували значних змін у розвитку освіти, її секуляризацію.

Таким чином, у сфері церковної політики, освіти, науки модернізаційні проекти української адміністрації початку XVIII ст. були передусім пов'язані з активною діяльністю освічених гетьманів, спрямованою на підтримку Православної Церкви.

* * *

У «Договорах та постановах» П. Орлик присягав, що «договоры и постановления тут описанные, а с полною оборою на актъ теперешной елекції, межи мною и тымъ же Войскомъ Запорожскимъ узаконенные и утверженые, во всѣхъ пунктахъ, комматах и періодахъ непремѣнно исполняти, [...] а ку проступнымъ, ведлугъ артикуловъ правныхъ, справедливость заховати обѣцую и долженъ буду»³⁰ (підкреслення наше — *В. К.*). Також, згідно з Бендерською конституцією, особливе місце відводилося Генеральному військовому суду:

«Если бы хто з енералныхъ особъ, полковниковъ, енералныхъ совѣтниковъ, значного товариства и инныхъ всѣхъ войсковыхъ урядниковъ, над то и самой черни, чи то гонор

²⁹ Там само.

³⁰ Там само. — Присяга.

Гетманский дерзнулъ образити, чили в иншомъ якомъ дѣлѣ провинити, тѣды таковых проступцовъ самъ Ясневелможный Гетманъ приватною своею помстою и владзою не мѣет карати, лечь на Судъ Войсковый Енералный таковую справу чи то криминальную, чили некриминальную повинень будеть здати, у которого який нелицемирный и нелицезрителный падеть декретъ, такии должень всякъ проступный понести»³¹ (підкреслення наше — В. К.).

«И если бы что противного, здорожного, правамъ и вольностейъ войсковымъ вредытелного и Утчизнѣ неполезного усмотрено было в Ясневелможномъ Гетману, тѣды тая ж Старшина Енералная, полковники и енералный совѣтники мощны будут волными голосами, чи то приватне, чи ли когда нужная и неотволочная потреба укажет публично на Радѣ Его Велможности выговорити, и о нарушене правъ и волностейъ отчистыхъ упоминается, безъ уближеня и наименшого поврежденя высокого реиментарского гонору. О якіе выговоры не мѣеть Ясневелможный Гетманъ уражатися и помсты чинити, овшемъ развращенная исправити старатиметься»³² (підкреслення наше — В. К.).

У наведених та подібних контекстах простежується еволюція правової думки в українському емігрантському інтелектуальному середовищі до рівня укладання де-факто «основного закону» для суспільства. Автори «Договорів та постанов» бачили майбутнє Гетьманщини в рамках «прав», які розумілися не лише в межах традиційного світобачення, але й частково як «закони» у значенні, наближеному до модерного.

Коротко простежимо, хто був «мешканцем-громадянином» країни за «Договорами та постановами»? Приміром, згідно з правовою й політичною думкою Речі Посполитої того часу, «обивателем» держави був лише шляхтич. Це стало наслідком традиції римського права, відповідно до якої громадянином є вільна особа, котра має права. Можна сказати, що в мілітарних

³¹ Там само. — П. 7.

³² Там само. — П. 6.

степових спільнотах «громадянином» був той, хто носив зброю. Значним досягненням західноєвропейської традиції, започаткованої Ж. Боденом, стало те, що громадянином ставала кожна людина, котра проживала на території тієї чи іншої країни.

У «Договорах та постановах» за нечітким становим устроєм простежувалося певне «урівнення» перед державою інтересів не тільки еліти, але й усього козацтва, міщанства, купецтва, селянства³³. «Вітчизна» укладачами та авторами конституції 1710 р. усвідомлювалася як Батьківщина не тільки козацької старшини-шляхти, козацтва, але й міщанства, купецтва та селянства³⁴. У 15-му пункті документа одночасно захищалися козаки й нижчі верстви суспільства — «обивателі малоросійські військові та посполиті»³⁵. Відсутність на генеральній раді в Бендерах представників нижчих прошарків суспільства яскраво засвідчила еволюцію політичної свідомості еліти: її репрезентанти добровільно захищали не вигідні їм соціальні цінності заради досягнення державних і суспільних інтересів³⁶. Утім явні «новизни» потрібно розглядати в контексті скрутної ситуації, в якій опинилися українські емігранти в Бендерах (підвладним верствам давалися великі обіцянки) та поширеного явища, що у соціально неусталених суспільствах (таким була Гетьманщина) елітам легше пропонувати зміни, у тому числі й модернізаційні.

---

³³ Скажімо, деталізація захисту козаків і посполитих від полковників, отаманів, сотників й усіх урядників у спробах останніх примушувати до панщини та інших видів робіт свідчить про модернізаційні зміни у свідомості творців української конституції раннього нового часу (див.: Там само. — П. 10). Подібний захист новообраним гетьманом нижчих верств суспільства представлено також в інших пунктах (див.: Там само. — П. 11–13).

³⁴ Там само. — П. 10, 12, 14.

³⁵ Там само. — П. 15.

³⁶ Цікаво, що ці тенденції простежуються й у подальшій історії Гетьманщини — на початку 1760-х рр. (див.: *Кононенко В.* Модернізаційні проекти за гетьмана Кирила Розумовського // *Ранньомодерна Україна на перехресті цивілізацій, культур, держав та регіонів.* — К., 2014. — С. 211–234).

* * *

Таким чином, «Договори та постанови» 1710 р. мали значну кількість новацій, що дає підстави говорити про цей документ як про проект у рамках поміркованої модернізації Гетьманщини.

Діяльність І. Скоропадського

Як дослідив О. Гуржій, діяльність І. Скоропадського була схожою до його попередників³⁷. Скажімо, незважаючи на посилення імперської адміністрації в Гетьманщині, володар булави намагався зміцнити свої повноваження. Одразу після напівлегального обрання, в одному з перших універсалів від 8 листопада 1708 р. він указував на свою повну владу³⁸. У наступних документах І. Скоропадський також підкреслював власні значні регіментарські повноваження. Зокрема в універсалі Войцеховичам від 15 лютого 1710 р. наголошував, що він «усіякі давніх малоросійських регіменту нашого прав конституції» бажає «у цілості непорушній утримувати»³⁹.

Прагнення збільшення повноважень та автономії Гетьманщини представлено в Решетилівських статтях від 17 липня 1709 р., у проханні до Колегії іноземних справ про обмеження втручання російської адміністрації у внутрішні українські справи (1718 р.), проханні І. Скоропадського від 17 листопада 1719 р., у його статтях від 28 квітня 1722 р.⁴⁰ Особисто для І. Скоропадського функції гетьмана полягали в його владі над територією Гетьманщини та «малоросійським народом», обороні «малоросійських народних потреб» або «загального добра». У своїх листах він піклу-

---

³⁷ Див.: Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. — К, 1998. — С. 38, 113, 124–125 і далі.

³⁸ [Василенко М.] Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка: 1729–1730 гг. — Чернигов, 1901. — С. 165.

³⁹ Сулимовский архив: Семейные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII–XVIII в. — К., 1884. — С. 266.

⁴⁰ Источники малороссийской истории / Собр. Д.Н. Бантышем-Каменским, изд. О. Бодянским. — Ч. II: 1691–1722. — Москва, 1859. — С. 264–266, 281–283, 292–294, 314–316.

вався про людей своєї влади-«рейменту», про «малоросійське загальне добро», «малоросійський народ», вирішення «малоросійських загальнонародних нужд і труднощів», оборону прав «малоросійських обивателів» тощо⁴¹. І. Скоропадський часто по-слуговувався риторикою «загального блага» й аргументував власні чолобитні та скарги «державним інтересом»⁴².

І. Скоропадський ініціював переклад «Саксонського зеркала», Литовського статуту й «Порядку прав цивільних» на тодішню українську канцелярську мову та створення на їх основі кодифікованого права⁴³. Рецепція вже застарілих як для XVIII ст. кодексів, початок існування яких припадав на XVI ст., може розглядатися як повернення до «старизни». Проте, оскільки цей процес містив запровадження у судочинство норм римського права, його слід розглядати як один із сегментів модернізації Гетьманщини. Свідченням того, що статутове право міцно ввійшло в юридичну практику, стало й те, що на нього орієнтувалися вищі урядники⁴⁴. Норми Литовського статуту використовувалися для захисту великої торгівлі. Як зазначав І. Джиджора:

«[...] гетьмани, вже від Скоропадського почавши, намагалися стати в поміч таким купцям тим способом, що видавали їм універсали, якими відсували речинці сплати довгів вірителям на пізніше, звичайно на 1–3 роки. Се було можна зробити тим більше, що на

---

⁴¹ Для прикладу, див. листи І. Скоропадського до Г. Головкина 1715–1716 рр.: НІОР РГБ. — Ф. 204. — Картон 37. — № 6. — Л. 48–51 об. Цікаво, що імперські високопосадовці також використовували таку термінологію (див.: *Материалы для отечественной истории* / Изд. М. Судьенко. — Т. 2. — К., 1855. — С. 103, 128, 174 і далі).

⁴² *Источники малороссийской истории* / Собр. Д.Н. Бантышем-Каменским, изд. О. Бодянским. — Ч. II. — Москва, 1859. — С. 319.

⁴³ *Гуржій О.* Гетьман Іван Скоропадський. — К., 1998. — С. 160, 163, 272.

⁴⁴ Див.: *Джиджора І.* Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр. // *Його ж.* Україна в першій половині XVIII в.: Розвідки і замітки. — К., 1930. — С. 81; Звідомлення І.Ю. Черкаського про відрядження до Харкова р. 1927. — С. 456.

Україні аж до 1754 р. не обов'язував ще вексельний устав, виданий за Петра II, а позички опиралися на статutowих “облігах”. Такі універсали мали дійсну обов'язуючу правну силу»⁴⁵.

Як приклад, історик наводив універсал від 20 березня 1719 р., в якому український гетьман заступився за збанкрутілого купця перед його кредиторами:

«[...] вѣдаючи, же онъ здавна в статечномъ перебуваючи обхожденіи не чрез марнотратство якоє пришол в своем имѣннїи до скудости, лечь божїим допущеним чрез вышше выраженьные разніе случаи [...] выдаемъ сей нашъ з канцелярії войсковой универсалъ таковій, абы всякіє оногo Козмы Якимовича кредитори сожальючи христьянскимъ сердцем той его не толко в грошах но и в худобѣ не меншой подупалости выждали ему долгу два роки и свободное чрез той часъ дали ему-ж помешкание. [...] доброволно постановили и расположили оные должныя гроши на роки по части, якіє бы он, Якимович, могль що року при поможи божїй с своего купеческого промыслу старателно всякому кредитору по обклигам без провизїи уицати — рейментарско предкладаем»⁴⁶ (підкреслення наше — В. К.).

⁴⁵ Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр. — С. 81.

⁴⁶ Там само. — С. 82. Наведемо подібні фрагменти розд. 1 арт. 27 Литовського статуту: «О листехъ железныхъ, кому мають быть даваны. Тежь уставуемъ, ижь листы железные с канъщяреи наше не мають быти даваны тым, которые маетности свои на збытокх марне утратили и за токовыми збыточными утратами в долги попали, але тымъ маемъ давати таковыє листы, которые в долги пришли и в убоство попали з божьего допущенья, то есть ижьбы огнемъ погорели або маетности ихъ стонули, або бы отъ розбою, або отъ непрятеля нашего забраны были, або хто бы тежь для речи посполитое ку утрате и убоству и ку долгомъ пришоль, такъже купьцомъ и инымъ людемъ упалымъ, окромъ жидовъ. Вед же дальшого часу вольности не маем тыми листы узычати и давати, толко в наболшой речи и суме три годы. А в томъ часе маеть се тотъ о заплату старати. [...]

За І. Скоропадського де-факто було зроблено спроби закріпити статутове право як одне з основних для судочинства в Гетьманщині: це досягалося завдяки перекладу⁴⁷.

«О. Лазаревський доводив: переклад, коли і не зводу законів, але прав малоросійських почато з ініціативи І. Скоропадського за рік до його смерті. Гетьман “выхлопотал” у Петра І навіть спеціальний указ, тексту, правда, якого ми не маємо. Безпосередньо в універсалі від 16 травня 1721 р. написано: “... Иж зайшол нас... государя нашего всемилостивейшого указ таковой, дабысмо повелели правніе книги, з которих зде в Малороссии всякіе справи судими бывають, а именно Саксона, Статут Великого княжества литовського и Порядок, з полского діалекту на наше руское наречіе”»⁴⁸ (підкреслення наше — В. К.).

Якби цей переклад було здійснено та затверджено, то статутове право де-юре стало б основою правової системи Гетьманщині.

Період правління І. Скоропадського позначився початком упорядкування роботи Генеральної військової канцелярії та канцелярії Генерального військового суду⁴⁹. Модернізацію функціо-

---

А на остатни день выстья року будутъ повинни рукоими оного на томъ же вряде поставити, а дольжники дольговъ своихъ и оного истьца в того вряду упоминатисе, найдовати и доходити будутъ. А естли бы рукоими не поставили, тогда сами за листы або за доводомъ правнымъ тые дольги повинни будутъ платити» (див. оцифрований варіант Литовського статуту 1588 р.: http://starbel.narod.ru/statut1588_4.htm). Запозичення з розд. 1 арт. 27 Литовського статуту в універсалі І. Скоропадського підкреслено нами.

⁴⁷ Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. — С. 160, 163, 272.

⁴⁸ Там само. — С. 160, 163.

⁴⁹ Припускається, що російський вплив на реорганізацію канцелярій Гетьманщини призвів до співіснування на початку 1720-х рр. старої канцелярії та нової, що базувалася на імперських правилах роботи (див.: Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. — К., 1998. — С. 164–165). Для нашого дослідження важливий факт, що впродовж 1720-х рр. Генеральна військова канцелярія стикалася з постійно зростаючим обсягом бюрократичної роботи, справи якої дійшли до нашого часу та у великій кількості

нування установ підштовхнув указ Петра I від 14 листопада 1721 р.⁵⁰ Зі свого боку гетьман намагався провести ряд заходів для поліпшення роботи інституцій та намітив низку змін, котрі прагнув реалізувати його наступник — П. Полуботок⁵¹.

Як зазначалося вище, І. Скоропадський захищав інтереси купців та зовнішню торгівлю Гетьманщини від несприятливих умов, що виникали внаслідок радикальних реформ Петра I. Оскільки гетьман сам був людиною практичною, він розумів, що закриття західних ринків збуту для української сировини призведе до стагнації економіки. Тому, зокрема, домагався кращих умов для купців у «Проханні» від 1718 р. (п. 6)⁵².

Таким чином, зважаючи на несприятливі зовнішні та внутрішні обставини, за гетьманування І. Скоропадського вдалося реалізувати лише деякі проекти поміркованої модернізації.

Активність П. Полуботка

Наказному гетьманові П. Полуботку першому з володарів булави довелося мати справу з цілеспрямованою політикою російського уряду на ліквідацію української автономії, котра ґрунтувалася на радикальних модернізаційних уявленнях, ідеях і практиках. Малоросійська колегія, за задумом Петра I та його оточення, мала перекреслити українську «старизну», ставши подібною до інших нових органів влади⁵³.

зберігаються у ф. 51 Центрального державного історичного архіву України в м. Києві.

⁵⁰ Цар під загрозою оштрафування С. Савича за невиконання наказу домагався утворення військової та судової канцелярій (див.: *Источники малороссийской истории / Собр. Д.Н. Бантышем-Каменским, изд. О. Бодянским. — Ч. II: 1691–1722. — Москва, 1859. — С. 307–308*).

⁵¹ *Гуржій О.* Гетьман Іван Скоропадський. — К., 1998. — С. 65, 165.

⁵² *Источники малороссийской истории / Собр. Д.Н. Бантышем-Каменским, изд. О. Бодянским. — Ч. II. — Москва, 1859. — С. 281–283; Гуржій О.* Гетьман Іван Скоропадський. — К., 1998. — С. 67–68.

⁵³ Радикальність цих заходів засвідчується тим, що в колегію планували трансформувати й такий інститут, як патріаршество. Подібною «колегією» врешті-решт став Святійший Синод.

На першому етапі цього нововведення російський уряд передбачав співіснування гетьмана й Малоросійської колегії⁵⁴. Хоча насправді остання від початку свого функціонування мала важелі впливу та контролю за центральною українською адміністрацією. На травень 1722 р., тобто за життя І. Скоропадського, президент колегії С. Вельяминов міг дізнаватися про зміст гетьманських універсалів та всієї кореспонденції Генеральної військової канцелярії⁵⁵. Після смерті гетьмана з Сенату надійшов указ від 10 липня 1722 р., який до виборів наступного регіментаря зобов'язував чернігівського полковника здійснювати управління спільно з генеральною старшиною та узгоджуючи свою діяльність із Малоросійською колегією. Це призвело до фактичного двовладдя: з одного боку — наказний гетьман із генеральною старшиною, з іншого — новоутворена колегія керували Гетьманщиною⁵⁶.

Протистояння П. Полуботка Малоросійській колегії через його виховання, освіту, належність до традиційного суспільства могло лише спиратися на столітні взаємини між «Військом Запорозьким та народом малоросійським» і династією Романових. Однак у політиці П. Полуботка стали помітними ознаки відкритості перед модернізаційними «новизнами» в обстоюванні традиційного суспільно-політичного життя.

Ставши наказним гетьманом, П. Полуботок, подібно до своїх попередників, намагався посилити владу. Стосовно заворушень, які мали місце на початку його «наказництва», було видано універсал, де читаємо:

---

⁵⁴ *Горобець В.* «Волимо царя східного...»: Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К., 2007. — С. 337–338.

⁵⁵ Там само. — С. 340.

⁵⁶ *Джиджора І.* Реформа Малоросійської колегії на Україні в 1722–1723 рр. // *Його ж.* Україна в першій половині XVIII в.: Розвідки і замітки. — К., 1930. — С. 96; *Горобець В.* «Волимо царя східного...»: Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К., 2007. — С. 317–318.

«[...] по смерти его велможности блаженнія памяти пана гетмана нашого, хотячи же дабы въ нинѣшніе между Гетманствомъ время порядки и дѣла всякіе Малоросси[й]ской отчизни нашей своимъ обыкновеніемъ и непремѣннымъ образомъ точились и справовани были, безъ жадной помѣшки и въ людяхъ непотребного розруху, яко о томъ по должности нашей зъ мѣсца покойного его милости пана гетмана въ протчіе всѣ Полки писалисьмо, такъ и въ полкъ Кіевскій сей унѣверсаль нашъ засилаемъ [...] Чиновники зась всякіе и державци взаємно съ подвластными и подданными своими ласкове обыходитися, и при управленіи належацихъ интересовъ статечнихъ шановати, а проступныхъ людей пристойно наказовати мѣють»⁵⁷.

Як бачимо, наказний гетьман прагнув захистити інтереси не тільки старшини, але й посполитих. Таке траплялося і в подальшому. Скажімо, в універсалі П. Полуботка від 29 листопада 1722 р. щодо послушенства посполитих села Нічогувки та прилеглих хуторів київському війтові Д. Полоцькому йшлося про заборону старшині збирати з них надмірні побори⁵⁸.

П. Полуботок та його оточення намагалися підтримати частину імперських модернізаційних проєктів. Цим вони прагнули зберегти українську автономію та одночасно впроваджувати новації у життя. Деякі з них так чи інакше вписувалися в імперську програму радикальної модернізації. Це впливає з інструкції П. Полуботка й генеральної старшини від 13 липня 1722 р. про розведення шльонських білих тонкорунних овець, яка була повторенням проєкту російського уряду⁵⁹. Наказний гетьман і надалі прагнув його реалізувати⁶⁰. П. Полуботок утілював у життя й інші модернізаційні заходи. Для прикладу, прагнув уніфікувати

---

⁵⁷ Універсали Павла Полуботка (1722–1723) / Упор. В. Ринсевич. — К., 2008. — С. 75–76.

⁵⁸ Там само. — С. 197–198.

⁵⁹ Там само. — С. 79–81.

⁶⁰ Там само. — С. 169–170.

міри сипучих речовин та встановити їх співвідношення з російськими⁶¹.

Однак частина заходів П. Полуботка суперечила імперській модернізації. Скажімо, щойно призначений наказний гетьман у відповідь на указ від 10 липня 1722 р., в якому наголошувалося на колегіальній формі правління як ефективній, розширив уживання лексики «загального блага». П. Полуботок наполегливо підкреслював «загальність» і «колегіальність» традиційного управління Гетьманщиною. У листі до Я. Лизогуба від 5 вересня 1722 р. він писав: «[...] зде же, яко для публычного всей Малороссии интересу, всимь намь обще присутствоваты и трудытыся надлежить по указу императорского величества такъ, жебы и в[ваша] м[илость] м[илостивый] пань обще з нами булъ оного исполнителемъ, и в семь трудномъ малороссійского состоянія управления помощныкомъ не отрицающимъ»⁶² (підкреслення наше — В. К.).

Також П. Полуботок свідомо намагався представляти інтереси Гетьманщини як «загальні», що відповідало б тодішній інтелектуальній атмосфері імператорського двору. На початку листопада 1722 р. в нього визрів план організувати делегацію, до складу якої мали входити по двоє представників від кожного полку. На думку наказного гетьмана, це вплинуло б на рішення імператора щодо продовження функціонування української автономії⁶³. Такі заходи він намагався проводити й надалі.

У другій половині вересня 1722 р. П. Полуботок разом із генеральною старшиною звернувся зі скаргою до Сенату про перевищення повноважень С. Вельяминовим. Важливо, що наказний гетьман та його прибічники, окрім традиційних «вольностей», аргументували свої вимоги ще й «новизною» — порушенням керівником Малоросійської колегії власних повноважень⁶⁴.

⁶¹ Там само. — С. 192.

⁶² Там само. — С. 122.

⁶³ Горобець В. «Волимо царя східного...»: Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К., 2007. — С. 319.

⁶⁴ Коваленко О. Павло Полуботок — політик і людина. — Чернігів, 1996. — С. 42–43.

Ситуація на той час склалася так, що частину модернізаційних заходів П. Полуботка було закріплено сенатським указом від 21 листопада 1722 р., який вирішував головні суперечності та непорозуміння між Малоросійською колегією та Генеральною військовою канцелярією на користь останньої. Згідно з цим указом, місцевим жителям мала завідувати військова канцелярія без відома колегії. На спільні засідання старшина запрошувала б лише С. Вельямина, а не всіх членів російської інституції, яка позбавлялася права надсилати без ради з генеральною старшиною накази. Також президентів колегії заборонялося надсилати в Генеральну військову канцелярію укази, а для комунікації мали використовуватися промеморії. На розгляд Малоросійської колегії виносилися б судові справи, уже апробовані в козацьких судах. Ліквідовувалися податки, запроваджені колегією. Було поновлено привілеї старшини, церков та монастирів тощо⁶⁵. П. Полуботок і його оточення оцінили цей указ як перемогу в боротьбі за збереження автономії Гетьманщини⁶⁶. Генеральна військова канцелярія розіслала до полків універсали, в яких переказувався зміст указу, та копії «екстракту» для опублікування. Успіх у боротьбі з С. Вельяминим наказний гетьман намагався закріпити, тому 24 грудня 1722 р. відправлено канцеляриста П. Борзаківського до царя з грамотами, що містили подяки за указ. Також посланець просив дозволу провести гетьманські вибори та мав передати нові скарги на порушення С. Вельяминим як «малоросійських прав», так і його обов'язків, визна-

---

⁶⁵ Горобець В. «Волимо царя східного...»: Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К., 2007. — С. 321; Коваленко О. Павло Полуботок — політик і людина. — Чернігів, 1996. — С. 43.

⁶⁶ Успішне закріплення деяких Полуботкових новацій головним чином завдячувало О. Меншикову, який сподівався підтримкою П. Полуботка вирішити свої приватні справи в Гетьманщині (див.: Лазаревский А. Павел Полуботок // Русский архив. — 1880. — Кн. 1. — С. 163; Горобець В. Присмерк Гетьманщини. — К., 1998. — С. 140–142; Коваленко О. Павло Полуботок — політик і людина. — Чернігів, 1996. — С. 43).

чених законодавством імперії⁶⁷. Звинувачуючи представника імперської влади в невиконанні юридичних норм, наказний гетьман фактично представляв українську автономію як уже «підлаштовану» зусиллями козацької адміністрації під нові умови суспільно-політичного життя. Далі П. Полуботок планував сформулювати представницьку козацьку делегацію, що мала б відображати волю «Війська Запорозького та народу малоросійського» й тим самим закріпити здобуті в боротьбі за українську автономію успіхи⁶⁸.

* * *

1-ша Малоросійська колегія офіційно запроваджувалася для більшої реалізації «статей Богдана Хмельницького», зокрема для захисту прав нижчих верств суспільства. Характерно, що на той час політичні діячі як Росії, так і Гетьманщини розуміли необхідність змін у судочинстві. Петро I у 1710–1720-х рр. проводив правову реформу, під час якої через обмаль освічених людей судьями пропонувалося бути навіть полоненим шведам. Як уже зазначалося, є відомості, що І. Скоропадський планував підготувати переклад на тодішню канцелярську українську мову «Саксонського зеркала», Литовського статуту, «Порядку міських судів» та здійснити їх кодифікацію.

Справи з правосуддям у тогочасній Гетьманщині дійсно були неприпустимими: судді нерідко були п'яними, Генеральний військовий суд очолював знаний хабарник І. Чарниш, майнові суперечки нерідко тягнулися роками. За попередників наказного гетьмана ієрархія судів не діяла, тому кожен житель намагався розв'язувати свої справи відразу в Генеральному військовому суді або Генеральній військовій канцелярії⁶⁹. Тому у царському

---

⁶⁷ Горобець В. «Волимо царя східного...»: Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К., 2007. — С. 322.

⁶⁸ Там само. — С. 323.

⁶⁹ Незначні справи, які розглядалися у вищих інституціях Гетьманщини: декрет Генерального військового суду про розподіл спадщини жителя с. Краснопілля Королівської сотні Ніжинського полку Г. Олещенка від

маніфесті від 27 травня 1722 р. справедливо засуджувалося хабарництво та інші зловживання у сфері судочинства⁷⁰.

За підрахунками В. Горобця, уже за перший місяць своєї діяльності Малоросійська колегія надіслала до Генеральної військової канцелярії 34 накази, серед яких 10 стосувалися судочинства⁷¹. С. Вельяминов оголосив прийом на розгляд судових позовів на державців та старшину без апробації їх у судових інстанціях нижчого рівня, що скасувало ієрархію судових інституцій. Малоросійська колегія особливу увагу звертала на організацію судочинства, ліквідацію усталених «накладів», тобто хабарів, при кожному зверненні до суду⁷².

П. Полуботок та його оточення на противагу колегії почали реалізовувати свій проект «поправлення» судочинства. Модернізаційні зміни було представлено в універсалах Генеральної військової канцелярії від 19 серпня та 3 грудня 1722 р. У першому, зокрема, читаємо:

«Мы по оному его императорского величества указу и по особливої звания нашего должности, завстягаючи [...] одь такових непослушнихъ и дерзновенныхъ поступковъ (зловживань у судочинстві — *В. К.*) и остерѣгаючи, жебы которий зъ старшины и другихъ зъ урядниковъ и державцовъ, на комъ тое указу монаршее преслушаніе обьявиться, на чести и здоровю не пострадалъ [...] суди вездѣ

---

16 червня 1710 р. (див.: ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 27. — Арк. 1); позовний лист Генерального військового суду новомлинському жителеві В. Дем'яненку за продаж двору малолітніх дітей, якими він опікувався, від 25 вересня 1717 р. (див.: Там само. — Спр. 254. — Арк. 1–2); чолобитна глухівського жителя О. Високоленка від 3 жовтня 1722 р. на дружину, яка продала майно та втекла разом із коханцем (див.: Там само. — Спр. 27. — Арк. 1–3) і т. д.

⁷⁰ *Горобець В.* «Волимо царя східного...»: Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К., 2007. — С. 351.

⁷¹ Там само. — С. 310.

⁷² *Коваленко О.* Павло Полуботок — політик і людина. — Чернігів, 1996. — С. 39–40; *Горобець В.* «Волимо царя східного...»: Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К., 2007. — С. 353.

въ полку тамошнемъ мѣсть отъ сего часу пань полковникъ со всякимъ надлежащимъ устроити порядкомъ, жебы не самъ онъ, и не одинъ судя, але въ присудствіи и другой старшины тамошней, такожь безъ урядовых, толко бы честных и разумнихъ особъ, которихъ нарочно тому опредѣляти надлежитъ, справи судовые въ судебной избѣ разсмотруваль и рѣшалъ бы обще совѣстно по истиннѣ, яко право и самая слушность указываетъ, безъ жадного пристрастія и неправости [...] ежели жъ хто, сѣлским, albo сотеннымъ не доволствуячись судомъ, апеллюватиметь до полкового или зъ полкового суда до Войскового Енералного, теда мѣють суди, предъ которими тотъ апеллянть судимъ былъ, письменное за руками своими требующой сторонѣ дати свѣдѣтелство»⁷³.

Як бачимо, універсал від 19 серпня 1722 р. був своєрідною відповіддю на публікацію указу Малоросійської колегії від 17 серпня про заборону стягувати у суді «наклади». Український універсал повторював декларовану російською інституцією заборону та додатково закріплював принцип колегіальності судового процесу, оскільки полковникові чи полковому судді суворо заборонялося одноосібно вирішувати справи. Крім того, універсал передбачав формалізацію судового процесу⁷⁴. У реформуванні судочинства П. Полуботок одночасно звертався до «старизни» — Литовського статуту (сюжети про сумлінність суддів), так і намагався підлаштувати їх відповідно до уявлень імператорського двору щодо необхідності модернізації судочинства (заборона винагород суддям, колегіальність, формалізація процесу). Крім цього, суддями мали також бути місцеві «неурядові» старшини. Це можна інтерпретувати як визрівання в П. Полуботка та його оточення ідеї про необхідність розділення «військової» й цивільної (судової) адміністрації. Слід сказати, що розмежування військової та цивільної влади було основою

⁷³ Універсали Павла Полуботка (1722–1723) / Упор. В. Ринсевич. — К., 2008. — С. 91–92.

⁷⁴ Горобець В. «Волимо царя східного...»: Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К., 2007. — С. 354.

Литовського статуту, але заперечувалося тодішнім козацьким судочинством.

Важливою новацією, утіленою у життя українською адміністрацією, стало запровадження 20 серпня 1722 р. інституту асесорів Генерального військового суду. Нові урядовці за відсутності генерального судді І. Чарниша мали здійснювати правосуддя та оперативно вирішувати справи, що надходили до найвищої судової інстанції Гетьманщини⁷⁵. На період судової сесії на посаду асесорів почергово призначали підготовлених урядників із числа бунчукових товаришів, рідше — сотників⁷⁶. Відповідно до імператорської грамоти І. Скоропадському від 29 квітня 1722 р., до колегії мали входити два асесори⁷⁷. Інститут асесорів також існував у Литовському статуті⁷⁸. Можна припустити, що, за задумом П. Полуботка, асесори Генерального військового суду мали стати альтернативою російським змінам у козацькому судочинстві. Хоча після арешту наказного гетьмана та його найближчого оточення посаду асесора було скасовано, особи, які обіймали її, працювали й у полкових судах. Зокрема стародубський полковий суд за часів Д. Апостола поповнився двома асесорами⁷⁹.

---

⁷⁵ *Лазаревский А.* Павел Полуботок // Русский архив. — 1880. — Кн. 1. — С. 160; *Риневич В.* Передмова // Універсали Павла Полуботка / Упор. В. Риневич. — К., 2008. — С. 24.

⁷⁶ *Горбонець В.* «Волимо царя східного...»: Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К., 2007. — С. 356; *Коваленко О.* Павло Полуботок — політик і людина. — Чернівці, 1996. — С. 41.

⁷⁷ Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантышем-Каменским и изд. О.Бодянским. — Ч. II. — Москва, 1859. — С. 317.

⁷⁸ *Лазаревский А.* Суды в старой Малороссии (Замечания на монографию Д.П. Миллера — Суды земские, городские и подкоморские в XVIII в.) // КС. — 1898. — № 7/8. — С. 91.

⁷⁹ Рішення стародубського полкового суду 1730 р. підписали обозний, суддя, писар і два асесори (див.: *Лазаревский А.* Суды в старой Малороссии (Замечания на монографию Д.П. Миллера — Суды земские, городские и подкоморские в XVIII в.) // КС. — 1898. — № 7/8. — С. 93).

Зважаючи на недостатню ефективність Генерального військового суду, П. Полуботок та його прибічники П. Полуботка також передавали судові справи до Генеральної військової канцелярії. Уже у вересні 1722 р. ця інституція вирішила декілька справ, а 1 грудня запропонувала:

«[...] щоб у в'їтів люди посполиті, а козаки спершу в отаманів судилися, і щоб суджено їх було без усляких витівок, без узятків та безпроволочно, винних карано і письмом правду щоб закріпляли; а звітлія уже щоб чолобитчики удавалися до сотенних, а від сотенних до полкових, а від полкових до Генеральних судів, і від Генерального до колегії [...] а з менших судів до більших щоб присилали свідчення про упертість чолобитника, за ким і за чим яка справа не закінчена і без таких свідцтв нікого у вищих судах не приймати, а за неподання таких свідчень із полкових судів та сотенних брати буде повелено до військового скарбу штраф»⁸⁰.

Як бачимо, українська адміністрація сама намагалася впровадити ієрархічне розв'язання судових справ від найнижчої інстанції до найвищої, що, безперечно, було важливим нововведенням.

Генеральна військова канцелярія 14 грудня 1722 р. видала універсал, що повторював пункти документа від 19 серпня та звертав увагу на порядок подання апеляцій. За словами В. Горобця, у політичному сенсі проблема апеляцій відводила Малоросійській колегії у структурі судової системи Гетьманщини місце лише апеляційної інстанції. Спираючись на сенатський указ, Генеральна військова канцелярія декларувала поетапний розгляд справ: до колегії мали подавати тільки ті позови, які були вже апробованими в усіх нижчих судових інстанціях⁸¹.

---

⁸⁰ Борзаківський П., Ладинський П. Журнал, тобто насущна записка справ, що траплялися у військовій канцелярії від смерті ясновельможного його милості пана Іоанна Скоропадського / Пер. та прим. В. Шевчука // КС. — 1994. — № 3. — С. 25.

⁸¹ Горобець В. «Волимо царя східного...»: Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К., 2007. — С. 357.

16 листопада 1722 р. «писано листа до пана судді військового генерального (І. Чарниша — В. К.) з пропозицією, щоб його милість узявся до судів або від них цілком віддалився, щоб про те відповів і звідомив би письмово»⁸².

Отож новації П. Полуботка та його оточення у сфері судочинства загалом відповідали критеріям поміркованої модернізації й мали призвести до позитивних наслідків без зламу традиційного правового устрою.

* * *

Найважливішою метою реформування Гетьманщини в рамках радикальної модернізації Петра I були податки, що мали надходити до імперської казни. Це і стало головним завданням президента Малоросійської колегії С. Вельямина⁸³. Останній намагався, із покликанням на «Статті Богдана Хмельницького», запровадити якомога більше податків та ліквідувати фіскальний імунітет урядової й неурядової старшини⁸⁴. Водночас П. Полуботок уважав залучення українських фінансів до імперської скарбниці протиправним, на що неодноразово вказував С. Вельямину⁸⁵. Останній, збільшуючи розміри стягнення податків, користувався старими статтями: від традиційних зборів на гетьмана до розповсюдження на всю територію Гетьманщини локальних тютюнової й медової десятин⁸⁶. П. Полуботок та його прибічники

---

⁸² Борзаківський П., Ладинський П. Журнал, тобто насушна записка справ, що траплялися у військовій канцелярії від смерті ясновельможного його милості пана Іоанна Скоропадського / Пер. та прим. В. Шевчука // КС. — 1994. — № 3. — С. 23.

⁸³ Модзалевский В. Павел Леонтьевич Полуботок: Биографический очерк. — Санкт-Петербург, 1903. — С. 14.

⁸⁴ Борзаківський П., Ладинський П. Журнал, тобто насушна записка справ, що траплялися у військовій канцелярії від смерті ясновельможного його милості пана Іоанна Скоропадського / Пер. та прим. В. Шевчука // КС. — 1994. — № 3. — С. 17–19.

⁸⁵ Горобець В. «Волимо царя східного...»: Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К., 2007. — С. 392.

⁸⁶ Там само. — С. 395.

діяли не лише старими методами захисту «вольностей», але й використовували імперське законодавство⁸⁷.

Коли наказний гетьман дізнався, що за Б. Хмельницького збирали медову десятину, то видав розпорядження про її поновлення⁸⁸. Більше того, він, послуговуючись історичними прецедентами, видавав універсали про збирання медової десятини й за Дніпром⁸⁹. Водночас після позитивного для української автономії сенатського указу від 21 листопада 1722 р. було оприлюднено універсал, який зберігся в багатьох копіях, про скасування податків, запроваджених С. Вельяминовим⁹⁰.

У мілітарній сфері П. Полуботок не мав можливості проводити будь-які значущі новації. Наказний гетьман намагався принаймні зберегти наявне. Скажімо, він вчасно забезпечував наймане військо необхідною платнею⁹¹.

Отож у П. Полуботка фактично не було можливостей для розвитку українських фінансів і війська, однак він планував проведення поміркованої модернізації цих сфер.

* * *

Коли наприкінці січня 1723 р. С. Вельяминов виїхав до Москви з наміром оскаржити перед царем діяльність П. Полуботка, той відправив «од всієї Малоросії» шістьох своїх однодумців, котрі повезли чолобитні про обрання гетьмана, заміщення вакантних посад тощо. У березні стало відомо, що Петро I, не відповівши на прохання, збирається вирушити до Санкт-Петербурга. П. Полуботок наказав посланцям їхати за ним та разом із

---

⁸⁷ Ринсевич В. Передмова // Універсали Павла Полуботка (1722–1723) / Упорядн. В. Ринсевич. — К., 2008. — С. 23.

⁸⁸ Універсали Павла Полуботка (1722–1723) / Упорядн. В. Ринсевич. — К., 2008. — С. 93–94; Ринсевич В. Передмова // Там само. — С. 23.

⁸⁹ Універсали Павла Полуботка (1722–1723) / Упорядн. В. Ринсевич. — К., 2008. — С. 93–94.

⁹⁰ Ринсевич В. Передмова // Універсали Павла Полуботка (1722–1723) / Упорядн. В. Ринсевич. — К., 2008. — С. 24.

⁹¹ Універсали Павла Полуботка (1722–1723) / Упорядн. В. Ринсевич. — К., 2008. — С. 164–165.

В. Жураківським «дістати резолюцію щодо обрання гетьмана, потрібну для користі малоросійської Вітчизни»⁹². Проте після повернення царя з Перського походу 27 квітня 1723 р. було ухвалено указ, згідно з яким Малоросійська колегія з контрольної установи імперського уряду перетворилася на «властиво українську управу»⁹³. П. Полуботка разом з оточенням викликали до російської столиці. Відповіддю на це стала депутація до Сенату з проханням провести гетьманські вибори, скасувати комендантське правління, повернути зібрані колегією податки — причому усе це аргументувалося імперським законодавством⁹⁴.

П. Полуботок разом із деякими генеральними старшинами прибув до імперської столиці лише на початку серпня 1723 р. Попервах українську делегацію прийняли прихильно, що спонукало наказного гетьмана подати 13 вересня чергові чолобитні. Переписуючи російськомовний варіант прохання, він дописав вимогу «замість Малоросійської колегії запровадити генеральний суд із семи персон»⁹⁵. Таким чином, П. Полуботок намагався наслідувати російських творців «добре впорядкованої держави», але прагнув робити це так, щоб українські проекти не виходили за межі традиційної свідомості суспільства Гетьманщини.

Наполегливість наказного гетьмана дратувала Петра I — він не любив такої «вольності». Більше того, 10 листопада 1723 р. імператорові подали так звані Коломацькі чолобитні, підго-

---

⁹² Борзаківський П., Ладинський П. Журнал, тобто насущна записка справ, що траплялися у військовій канцелярії від смерті ясновельможного його милості пана Іоанна Скоропадського / Пер. та прим. В. Шевчука // КС. — 1994. — № 3. — С. 28–29, 32; Коваленко О. Павло Полуботок — політик і людина. — Чернівці, 1996. — С. 44–45.

⁹³ Горобець В. «Волимо царя східного...»: Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К., 2007. — С. 342; Джиджора І. До історії генеральної військової канцелярії // Україна в першій половині XVIII в.: Розвідки і замітки з передмовою акад. М. Грушевського. — К., 1930. — С. 102–103.

⁹⁴ Горобець В. «Волимо царя східного...»: Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К., 2007. — С. 328–329.

⁹⁵ Див.: Лазаревский А. Павел Полуботок // Русский архив. — 1880. — Кн. 1. — С. 198–199.

товлені Д. Апостолом. Як зазначалося, П. Полуботок у боротьбі з Малоросійською колегією намагався залучитися підтримкою полковників і генеральної старшини й від їхнього імені подати чолобитні «Війська Запорозького та всього народу малоросійського». Однак Д. Апостол, інші полковники самі претендували на уряд гетьмана, а Г. Галаган, А. Танський і М. Милорадович були ставлениками російського царя й тому не поспішали підтримувати П. Полуботка⁹⁶. Д. Апостол, який з особистих мотивів неприязно ставився до наказного гетьмана, у цей час також використовував напрацювання останнього в модернізаційній обгортці аргументації традиційного суспільно-політичного життя. Головною ідеєю чолобитних стало твердження, що «[...] в пунктах (Б. Хмельницького — В. К.) [...] нікому от великоросійських начальников в права и суди наши вступатися [...] не написано»⁹⁷. Автори чолобитної вважали, що вони самі реформують судочинство⁹⁸. Один із документів Д. Апостола містив вимогу проведення виборів, незважаючи на норму царського указу від 23 червня 1723 р. про заборону подачі клопотання з цього приводу⁹⁹. Після ознайомлення з Коломацькими чолобитними Петро I віддав наказ заарештувати П. Полуботка й генеральних старшин¹⁰⁰.

Таємна канцелярія розглядала «справу Полуботка» як важкий злочин проти держави — так закінчилися легітимні спроби укра-

---

⁹⁶ *Модзалевский В.* Павел Леонтьевич Полуботок: Биографический очерк. — Санкт-Петербург, 1903. — С. 16; *Бовгира А.* Слідство над Павлом Полуботком 1723 р. // УЦСЄ. — Вип. 8. — К., 2008. — С. 107.

⁹⁷ Коломацкие челобитные // КС. — 1890. — № 29 (Приложение). — С. 102–103.

⁹⁸ *Коваленко О.* Павло Полуботок — політик і людина. — Чернігів, 1996. — С. 50.

⁹⁹ Коломацкие челобитные // Черниговская летопись по новому списку (1587–1725) и Коломацкие челобитные. — К., 1890. — С. 35–43.

¹⁰⁰ Коломацкие челобитные // КС. — 1890. — № 29 (Приложение). — С. 102–103; *Горбещь В.* Присмерк Гетьманщини. — К., 1998. — С. 152; *Бовгира А.* Слідство над Павлом Полуботком 1723 р. // УЦСЄ. — Вип. 8. — К., 2008. — С. 107–108.

їнської адміністрації поліпшити управління краєм. Активну участь у розслідуванні брав сам Петро І. Він навіть склав так звані «допросные пункты» для кожного із заарештованих і загальні запитання для всіх фігурантів процесу¹⁰¹. Зокрема для П. Полуботка було 12 індивідуальних «пунктів», Г. Граб'янки — 5, І. Янушкевича — 3. Проте заарештовані відкидали всі звинувачення та стверджували, що їхні дії не виходили за рамки чинних правових норм. Більше того, під час слідства вказували на порушення юридичного характеру саме в діяльності Малоросійської колегії¹⁰².

Представники імперської влади інкримінували наказному гетьманові та його оточенню самочинні дії: «Чому ви, не оголосивши Вельяминову, улаштували у себе крім генерального суду ще якийсь свій суд, і які справи провадили в тому суді?»¹⁰³. П. Полуботок виправдовувався зверненням до прецедентів: «Ми вчинили у Глухові суд за порадою старшин і говорили про те раніше бригадирові Вельяминову, що наш генеральний суддя захворів, а чолобитників багато [...] Суд цей аж ніяк не був іншим, окрім генерального, його було запроваджено тимчасово замість генерального [...] таке траплялося раніше»¹⁰⁴. Слідство, як відомо, не завершилося, оскільки 18 грудня 1724 р. П. Полуботок помер в ув'язненні від запалення легень¹⁰⁵.

Таким чином, наказний гетьман був людиною традиції, але належав до покоління інтелектуалів і політиків, яке розуміло приреченість беззмінного існування «старизни». П. Полуботок почав усвідомлювати, що реформам Петра І потрібно протиставити альтернативу. І хоч його модернізаційні спроби, із погляду сучасності, виглядають незначущими, вони коштували пред-

---

¹⁰¹ Бовгиря А. Слідство над Павлом Полуботком 1723 р. // УЦСЄ. — Вип. 8. — К., 2008. — С. 110.

¹⁰² Там само. — С. 111.

¹⁰³ Костомаров Н. Павел Полуботок // Павло Полуботок — український гетьман / Упорядн. В. Замлинський. — К., 1990. — С. 17.

¹⁰⁴ Там само.

¹⁰⁵ Бовгиря А. Слідство над Павлом Полуботком 1723 р. // УЦСЄ. — Вип. 8. — К., 2008. — С. 113.

ставникові Гетьманщини неймовірних інтелектуальних зусиль для того, щоб підлаштувати «старизну» під «новизну». У відстоюванні інтересів «Війська Запорозького та народу малоросійського» П. Полуботок був «мазепинцем», але водночас намагався шукати компроміси з імперським центром, що пов'язувало його з поколінням інтелектуалів періодів правління Д. Апостола та К. Розумовського.

* * *

Усі три гетьмана — П. Орлик в еміграції, І. Скоропадський та наказний П. Полуботок — у своїй діяльності намагалися здобути реальну владу та збільшити власні повноваження, що було традиційним у суспільно-політичній історії Гетьманщини. Однак в їхній активності (особливо П. Орлика й П. Полуботка) спостерігалися намагання пристосувати українську автономію під нові, ще малозрозумілі, суспільно-політичні обставини, які виникли під час посилення Російської імперії в межах усієї Центрально-Східної Європи. Ці пристосування в тій чи іншій мірі містили риси поміркованої модернізації.

Проекти кінця 1720 — початку 1730-х рр.

Відновлення гетьманства в 1727 р. стало для більшості козацької старшини та військових канцеляристів поверненням до звичного суспільно-політичного життя. Водночас деякі представники адміністрації Гетьманщини вже почали усвідомлювати, що нові виклики потребують нових відповідей, адаптації української автономії до радикально зреформованої Російської імперії. Правління Д. Апостола (1727–1734 рр.) засвідчило, що козацька адміністрація намагалася йти в ногу з поміркованою модернізацією у Центральній Європі. Як і в Речі Посполитій часів Августа III, у Гетьманщині планувалися реформи у фінансах та війську. В українській автономії також передбачалося раціоналізувати й підвищити ефективність управління, судочинства. Проекти перетворень напередодні обрання гетьманом Д. Апостола та в перші роки його правління навіть вражають масштабістю планованих змін. Утім утілити у життя вдалося лише частину із задуманого.

Раціоналізація функціонування козацької адміністрації

«Анонімна записка про потребу обмеження влади гетьмана», написана напередодні обрання регіментарем Д. Апостола (1 жовтня 1727 р.)¹, стала свідченням поширення у середовищі укра-

---

¹ Документ написано особою, яка претендувала на старшинський уряд, імовірно напередодні обрання гетьманом Д. Апостола (див.: *Окініевич Л.* Звідомлення про відрядження до Москви (травень–липень року 1926) // ПКВІЗВП. — Вип. 3. — К., 1927. — С. 346; *Кіндюк Б., Безрук Т.* «Анонімна

інської еліти ідей про відповідальність влади в Гетьманщині перед представниками нобілітету. Наведемо найбільш показові приклади, які підтверджують це:

«[...] чтоб Гетманская власть, по силѣ статей прежнихъ Гетманскихъ, — зъ фамилѣи и из свойственниковъ своихъ никого сама собою в Главніе Уряди не производила. Но хто из свойственниковъ Гетманскихъ достоинъ би билъ якого чина за свои служби, то о такомъ Старшина Енеральная, придавши ему в кандидати одного или двоихъ із несвойственниковъ, — подписывали на опредѣленіе въ урядъ аттестат и согласіе свое»².

«[...] чтоб власть Гетманская свойственникомъ своимъ маетностей собою не давала, но хто из свойственниковъ Гетманскихъ достоинъ за служби свои маетности, о такихъ би Старшина Енеральная на опрѣденіе подписовала свой аттестат и согласіе»³.

«[...] чтоб впрѣд Гетманская власть сама собою смертныхъ езекуцій не опредѣляла и жадныхъ публѣчныхъ побоями и другими безчестными видами наказаній знатнимъ малороссіянамъ и заслужонимъ и чиновникамъ не чинила и никого сама по своей волѣ не судила, но якое в чомъ на кого дѣло позовется, о томъ би в Судѣ Енеральномъ разсмотрувано по правамъ малороссійскимъ»⁴.

«[...] учредить подскарбихъ для содержанія скарбу войскового знатныхъ персонъ, и придать имъ сколько потребно добрихъ помощниковъ. Которіе персони держали б з скарбу расход на войсковіе нужди по писменнихъ предложеніяхъ Гетмана и Старшини Енеральной. Також и в полкахъ били б учреждени для собиранія тихъ войсковихъ доходоу люди повѣренніе и пожитечніе за присягою, чтоб

записка про потребу обмеження влади гетьмана» як пропозиція реформування державно-управлінських відносин у Гетьманщині XVIII ст. // *Право України*. — 2014. — № 7. — С. 249–250).

² «Анонімна записка про потребу обмеження влади гетьмана» (див.: ПКВІЗВП. — Вип. 3. — К., 1927. — С. 361–362; далі — АЗ). — П. 1.

³ Там само. — П. 2.

⁴ Там само. — П. 4.

оні доходи собирали везде в полках порядочно и отда[ва]лись подскарбѣм з достовѣрними вѣдомостми и записками. А смотрено б того с прилежаніємъ, даби на приватніе нічіе потреби оного скарбу не издерживано»⁵.

«[...] когда что здѣляется от власти Гетманской не по слушности, и порядкамъ войсковимъ противно, чтоб без зазору и опасенія представляли тщательно ко исправленію показанной неслушности. И тое б власть Гетманская принимала за благо, не ставя себе того за досаду и противность»⁶ (підкреслення наше — В. К.).

Із наведених сюжетів бачимо, що в «Анонімній записці...» передбачалося обмеження повноважень гетьмана генеральною старшиною щодо надання посад та маєтків (або позбавлення їх), збору податків, планування видатків тощо. Також ішлося про право на життя й захист перед судом, свободу слова і честі та, що дуже важливо, про незалежність Генерального військового суду від гетьманської влади. Хоча у проекті захищалися права представників нобілітету й урядників, утім для того часу таке обмеження влади правителя та захист прав обивателя, безперечно, належало до прогресивних і модернізаційних змін.

Структура модернізаційних контекстів в «Анонімній записці про потребу обмеження влади гетьмана» (бл. 1727 р.)

Контексти використання новацій	Розділення гетьманської влади на приватну на публічну	Суд — окрема незалежна від гетьмана влада	Обмеження гетьманської влади українськими інституціями	Апеляція до «гетьманських статей», «малоросійських прав»	Легітиміація «старизною»	Бюрократизація управління
1	2	3	4	5	6	7
П.1	1		1	1	1	1
П.2	2	2	2	2	2	2

⁵ Там само. — П. 6.

⁶ Там само. — П. 7.

1	2	3	4	5	6	7
П.3	3	3				
П.4		4		4		
П.5		5		5		
П.6	6		6			6
П.7			7		7	
Разом	4	4	4	4	3	3

З огляду на системне обмеження влади гетьмана, О. Струкевич небезпідставно розглядає «Анонімну записку...» як «малу конституцію», подібну до «Договорів та постанов» від 5 квітня 1710 р.⁷ Справді, у проекті 1727 р., як і в емігрантській пам'ятці сімнадцятирічної давнини, пропонувалося передати повноваження (або частину їх) гетьмана у сфері управління, фінансів та судочинства до відповідних інституцій, очолюваних генеральними старшинами (до Генерального військового скарбу, Генерального військового суду). Хоча цей документ і не став основою для діяльності Д. Апостола, однак усі спроби змін, упроваджуваних центральною адміністрацією Гетьманщини, позначилися врахуванням інтересів еліти, у тому числі викладених в «Анонімній записці...».

* * *

Здобувши гетьманську булаву, новий 73-річний регіментар, маючи великий досвід, намагався пристосувати зрозуміле для нього та його покоління традиційне життя до нових викликів, перед якими постала Гетьманщина.

У дослідженнях, присвячених Д. Апостолу, більше зверталися до вивчення обмеження імперською адміністрацією автономістських домагань нового гетьмана. Тому в українській історіографії краще представлено «Рішительні пункти» від 22 серпня 1728 р., які обмежували українську автономію, та менше уваги приділено

⁷ Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). — К., 2002. — С. 387.

березневим «статтям» Д. Апостола, хоча останні наочно презентують масштаб планованих модернізаційних проектів⁸.

Новий очільник Гетьманщини у своїх березневих проектах спробував повернутися до традиції затвердження договорів/статей/пунктів із російськими протекторами, де прописувалися б правові умови існування української автономії в імперії. Зате за зовнішньою оболонкою традиційного документа Д. Апостол намагався внести у статті вигідні українській центральній адміністрації модернізаційні зміни. У статейних пунктах від 12 березня 1728 р. та доповненні до них від 18 березня пропонувалося посилення гетьманської влади, реорганізація центральної адміністрації Гетьманщини, проведення фіскальної реформи та збереження боєздатного найманого війська, планувалася підтримка Київської митрополії та масштабна судова реформа. У проекті від 12 березня передбачалося впровадження реорганізованої судової системи, в основних контурах окресленої ще за П. Полуботка 1722–1723 рр. (п. 1.), утримання 3-тисячного найманого війська (п. 6), надходження всіх податків до Генерального військового скарбу та запровадження уряду підскарбія (п. 7), пропонувалося зменшення «індукти» до 10 тис. руб. та переведення її до українського фінансового відомства (п. 14). У додаткових статтях від 18 березня містилося прохання про поновлення митрополії в Києві (п. 1), видання «книг прав малоросійських» (п. 3) тощо. Таким чином, березневі статті Д. Апостола представляли собою де-факто низку проектів, покликаних суттєво модернізувати адміністрацію, фінанси та судочинство. Зауважимо, що плановане зменшення ввізного мита стало яскравим прикладом поміркованої модернізації — протегування зовнішньої торгівлі задля

---

⁸ Див.: *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол і його доба. — К., 2004; *Пришляк В.* «Коротка передишка часів Апостола»: Гетьманщина у 1727–1734 роках // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. — К., 2010. — С. 568–591; *Його ж.* Генеральний писар Михайло Турковський // Ранньомодерна Україна на перехресті цивілізацій, культур, держав та регіонів. — К., 2014. — С. 142–158.

інтересів суспільства, а не «блага» держави⁹. Здешевлення імпортованих знарядь праці, солі, інших товарів одночасно було корисним для всіх прошарків. Більше того, недорогі та якісні засоби виробництва неодмінно підвищували конкурентну спроможність українського експорту.

У відповідь на березневі статті Д. Апостола імперський уряд видав «Рішительні пункти» від 22 серпня 1728 р.¹⁰, які ліквідували низку модернізаційних заходів центральної адміністрації Гетьманщини. Важливо, що не всі історики бачили у цьому документі лише негативні наслідки для української державності. Д. Дорошенко навіть розглядав «Рішительні пункти» як імперський варіант конституції для суспільства Гетьманщини¹¹. Обмежуючи українську автономію (звуження повноважень гетьмана, обмеження розвитку суду, фінансів, війська) російська влада все одно ще не мала можливості повністю прибрати функції модернізації до своїх рук, а тому українська центральна адміністрація мала свободу дій у проведенні власних новацій у багатьох аспектах суспільно-політичного, соціально-економічного та культурно-освітнього життя.

---

⁹ Д. Апостол відстоював цю позицію і в 1730 р. (див.: *Пришляк В.* Матеріали Архіву зовнішньої політики Російської імперії до історії Гетьманщини часів Данила Апостола // *Архіви України*. — 2013. — № 1. — С. 152). Детальніше про заходи гетьмана на підтримку української зовнішньої торгівлі див.: *Джиджора І.* Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр. // *Його ж.* Україна в першій половині XVIII в.: Розвідки і замітки. — К., 1930. — С. 75–87; *Пришляк В.* Соціальна еліта гетьманування Данила Апостола // *Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура*. — К., 2014. — С. 168–170.

¹⁰ Полное собрание законов Российской империи. — Т. 8. — Санкт-Петербург, 1830. — С. 75–82; Решение, učinённое по его императорского величества указу в Верховном тайном совете на поданое прошение Войска Запорожского обеих сторон Днепра гетмана господина Апостола // *Маркевич Н.* История Малоросии. — Т. 3. — Москва, 1842. — С. 391–406.

¹¹ *Дорошенко Д.* Нарис історії України в 2-х т. — Т. II. — К., 1991. — С. 181.

Імперський уряд у «Рішительних пунктах» обмежив повноваження українських інституцій, представлених у березневих проєктах Д. Апостола, зате в деяких випадках сам підштовхував помірковану модернізацію Гетьманщини. Так, за регентства О. Меншикова Верховна таємна рада позитивно ставилася до посилення інституту гетьманства. Хоча для контролю за діяльністю української центральної адміністрації було призначено російського вповноваженого Ф. Наумова, якого швидко підвищили до таємного радника та надали високий титул міністра при гетьманському дворі. 22 березня 1728 р. на засіданні Верховної таємної ради було постановлено, щоб резидент при гетьмані не називався міністром, але за імператриці Анни Іоаннівні російського чиновника продовжували називати саме так¹². Цікаво, що в окремих випадках гетьман (або інші високопосадовці), незважаючи на заборону імперського уряду, продовжував здійснювати свою владу в тих чи інших царинах. Як простежив Б. Крупницький, відібрання в гетьмана (за «Рішительними пунктами») права надавати землю у практику не ввійшло¹³.

Зусилля щодо збереження сильної гетьманської влади український регіментар виявляв, навіть будучи хворим. У 1733 р. він добився, щоб гетьманське правління поширилося на Київ. У травні–червні того року очільник Гетьманщини й генеральні старшини зробили все, від них залежне, щоб влада у краї не перейшла до рук генерала С. Нарішкіна. Посилення гетьманських повноважень Д. Апостол намагався узгодити з інтересами генеральної старшини, якій він відводив також важливу роль у вирішенні державних справ¹⁴.

---

¹² Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. — К., 2004. — С. 101.

¹³ Там само. — С. 240.

¹⁴ Листування р. 1733 про бажання колегії генеральної старшини здобути по смерті Апостола урядування Гетьманщиною // ПКВЗВП. — Вип. 3. — С. 363; Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. — К., 2004. — С. 111–114 і далі; Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). — К., 2002. — С. 280–281.

За часів Д. Апостола спостерігалось поліпшення роботи канцелярій Гетьманщини. Суттєво покращила свою діяльність Генеральна військова канцелярія, яка структурно поділялася на 11 відділів — 10 із них завідували полковими справами, а генеральний займався загальними проблемами. За матеріалами ЦДІАК України (особливо фонд 51) яскраво видно, які шляхи проходив документ, котрий потрапляв до Генеральної військової канцелярії. Чолобитна/супліка розглядалася генеральним писарем (якщо надзвичайно важлива, то навіть гетьманом), уносилася у протокол вхідних документів, далі направлялася до відповідного структурного відділу (повиття — полкового чи генерального), з останнього надходив чорновий варіант відповіді, який, своєю чергою, передавався на розгляд генеральному писареві або старшому канцеляристові. Після перевірки та редагування указ переписувався й надходив до генерального писаря, заносився до протокольної книги вихідної документації та відсилався за призначенням¹⁵.

За Д. Апостола обсяги роботи Генеральної військової канцелярії поступово збільшувалися. Наприклад, із 1 квітня по 31 грудня 1732 р. установа вислала 2950 листів, указів, універсалів, а наступного року — уже 3737 (із 1 січня по 28 грудня 1733 р.)¹⁶. Різко зросла чисельність канцеляристів. Якщо 1728 р. штат Генеральної військової канцелярії нараховував 25 службовців, то за 14 років — уже 179. Запроваджувалися нові посади, відбувся поділ канцеляристів на три розряди¹⁷.

Рационалізація роботи в українських канцеляріях зумовлювалася не лише політикою козацької адміністрації. Варто сказати

---

¹⁵ Для прикладу, реєстри справ, чернетки указів та ордерів Генеральної військової канцелярії (див.: ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 2. — Спр. 79. — Арк. 30–65; Оп. 1. — Спр. 275а. — Арк. 1–6).

¹⁶ Джиджора І. До історії генеральної військової канцелярії // *Його ж.* Україна в першій половині XVIII в.: Розвідки і замітки. — К., 1930. — С. 115.

¹⁷ Сас П. Субкультура військових канцеляристів // *Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості.* — К., 2001. — С. 188.

про те, що намагання царського уряду пристосувати управління Гетьманщини до імперських потреб також позитивно вплинуло на функціонування канцелярій. Приміром, однією з важливих інституцій російського впливу стала Генеральна військова скарбниця (1728 р.); а з 1729 р. почала діяти «канцелярія зборів», яка обслуговувала згадану скарбницю¹⁸. Хоча ця інституція і протидіяла політиці Д. Апостола, утім вона мала й позитивні наслідки для організації українських фінансів. Впливи російської модернізації позначалися й у менш важливих сферах, як ось у формі протоколювання. Якщо першій половині гетьманування Д. Апостола притаманні «діаріуші», то другій — «протокольні книги». За словами І. Джиджори, «один рід протоколу був заступлений другим — більш бюрократичними протокольними книгами»¹⁹.

Узгодження українських посад з імперською «Табелю про ранги» належало до одного з проєктів пристосування політичної системи Гетьманщини до Російської імперії. У 1733 р. на прохання Д. Апостола царський уряд уклав відповідне роз'яснення. Таким чином, гетьман ставав повним генералом, генеральний обозний — генерал-майором або бригадиром, двоє генеральних суддів, підскарбій, писар, двоє осавулів, хорунжий, бунчуковий — полковниками й т. д. Документ підписали канцлер Г. Головкін, віце-канцлер А. Остерман та інші високопоставлені урядовці, проте Д. Апостол не був задоволений своїм місцем у «Табелі про ранги» й не наполягав на його реалізації²⁰. З одного боку, це

---

¹⁸ Джиджора І. До історії генеральної військової канцелярії // *Його ж.* Україна в першій половині XVIII в.: Розвідки і замітки. — К., 1930. — С. 114.

¹⁹ Там само. — С. 116.

²⁰ Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. — К., 1897. — С. 14–15; Пришляк В. Матеріали Архіву зовнішньої політики Російської імперії до історії Гетьманщини часів Данила Апостола // Архів України. — 2013. — № 1. — С. 153–154. У 1742 р. через депутатів козацька старшина подала чолобитну до Сенату для визначення їм рангів проти членів, які перебували в «регулярстві». Далі цією справою зайнялася Комісія з кодифікації малоросійських прав, яка склала повну «табель» ступенів «малоросійської служби». У 1750 р. члени Генеральної військової

засвідчило, що як правитель української автономії він бачив своє місце у центральній російській адміністрації значно важливішим, аніж це пропонувалося в імперському проекті (та, відповідно, роль України в імперії). З іншого боку, відмова від проекту узгодження українських посад із російськими позбавила шансу «вмонтувати» адміністрацію Гетьманщини як автономну до бюрократичної системи Росії. Нереалізованість цього заходу перекрыла безпрецедентну можливість трансформувати успішну військову чи цивільну кар'єру в Гетьманщині в російський дворянський статус. Це багато у чому визначило подальший розвиток української адміністрації.

* * *

Відчутне поліпшення роботи центральних установ Гетьманщини дало змогу Д. Апостолу провести такі складні заходи, як генеральне слідство про маєтності (1729–1730 рр.), удосконалити роботу нижчих судів, кодифікувати українське законодавство, захистити зовнішню торгівлю, промисли, самоврядування міських громад тощо. Гетьманові вдалося використати положення «Рішительних пунктів» про заборону надавати рангові маєтності (п. 10) для проведення генерального слідства про маєтності — українська адміністрація організувала масштабний збір інформації про заснування поселень, обставини володіння ними. Земельний фонд Гетьманщини у ході цієї перевірки права власності на землю було поділено на декілька груп: 1) рангові; 2) приватні; 3) магістратські; 4) вільні військові; 5) спірні; 6) монастирські²¹. Ревізія земель не стала причиною повернення значної кількості маєтків до державного фонду. Зате вона підтвердила, що українська адміністрація спроможна здійснити облік

канцелярії активізували збір свідчень про гетьманське достоїнство та про інші місцеві чини (див.: *Миллер Д.* Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. — К., 1897. — С. 15).

²¹ *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол і його доба. — К., 2004. — С. 146.

маєтностей (хоч і не наважилася йти всупереч інтересам еліти)²². Крім того, за спостереженнями В. Пришляка, правитель Гетьманщини цим заходом обмежив російське землеволодіння у краї. Саме через генеральне слідство Д. Апостол здійснив спробу якщо не ліквідувати російські маєтності на українській території (кількість яких помітно збільшилася за часів І. Скоропадського та Малоросійської колегії), то, принаймні, звести нанівець причини їх зростання, оскільки ревізія припинила подальший перехід у приватну власність рангового земельного фонду²³. Таким чином, генеральне слідство про маєтності стало яскравим прикладом змін у Гетьманщині в рамках поміркованої модернізації, що проводилася передусім задля інтересів української еліти.

Д. Апостол дбав і про розвиток окремих видів промислів. Приміром, 2 травня 1728 р. видав гетьманський ордер на відкриття селітрових заводів у Старо- та Новосанжарській сотнях²⁴. Також правитель, як зазначалося вище, дбав про розвиток зовнішньої торгівлі. У 1728 р. йому вдалося почати переговори з австрійським послом у Москві про процедуру відстрочення сплати боргів українського купецтва. Упродовж свого правління Д. Апостол оберігав купців від банкрутства й іншими шляхами. Це підтверджується значною кількістю універсалів про відстрочення термінів сплати боргів перед кредиторами²⁵.

---

²² Там само. — С. 148. Відомості генерального слідства про маєтності стали своєрідним земельним кадастром та статистичним корпусом даних, які використовувалися в наступних десятиліттях (див.: ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 554. — Арк. 1–3; Спр. 1383. — Арк. 1–3 і т. д.).

²³ *Пришляк В.* Соціальна еліта гетьманування Данила Апостола // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. — К., 2014. — С. 170.

²⁴ *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол і його доба. — К., 2004. — С. 205.

²⁵ *Джиджора І.* Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр. // *Його ж.* Україна в першій половині XVIII в.: Розвідки і замітки. — К., 1930. — С. 82; *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол і його доба. — К., 2004. — С. 213–215; *Пришляк В.* Соціальна еліта гетьманування Данила Апостола // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. — К., 2014. — С. 168–170.

Загалом гетьмани, за окремими винятками, ігнорували інтереси українських міст. Така ситуація у цілому спостерігалася як у Російській імперії (де міщани впродовж цілого XVIII ст. становили 3% населення), так і в Речі Посполитій. Утім Д. Апостол уважав мешканців міст союзниками сильної гетьманської влади, тому намагався сприяти їм у захисті прав. Скажімо, 1732 р. він здійснив низку заходів щодо гарантування самоврядних прерогатив Чернігова — підтвердив права вільного користування міськими землями та заборонив військовій адміністрації втручатися в різні міські справи. Подібні заходи представлено в розпорядженні гетьмана від 31 липня 1732 р. з приводу підпорядкування ніжинських цехів, які, спираючись на полкову владу, не платили податків магістрату²⁶.

Отож українська адміністрація з гетьманом на чолі впродовж 1728–1734 рр. намагалася здійснити ряд модернізаційних заходів у сфері раціоналізації управління, проте з усього планованого на практиці вдалося реалізувати лише частину.

«Новизни» у фінансах та армії

У сфері модернізації податкової системи та війська також було досягнуто певних успіхів. У березневих статтях 1728 р. новий регіментар планував суттєво модернізувати фінанси Гетьманщини і зберегти боездатність найманого війська. «Рішительні пункти» знизили його чисельність до 1,5 тис. чол. (п. 6), тому у цьому напрямі Д. Апостол не мав можливості себе проявити. Зате він переніс увагу на переозброєння й упорядкування нерегулярного козацького війська. Ще у травні 1728 р. гетьман намагався придбати необхідну кількість мушкетів, але фактичне переозброєння армії розпочалося з жовтня 1731 р. Хоча цей проект Д. Апостола затягнувся на два десятиліття, проте кількість нових рушниць зросла з планованих 5 тис. до 20 тис.²⁷

---

²⁶ Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. — К., 2004. — С. 170–171, 205, 213–215.

²⁷ Сокирко О. Українське козацьке військо в період Північної війни 1700–1721 рр. та організаційних реформ 30–60-х рр. XVIII ст. // Історія

Тривав важливий сегмент мазепинської модернізації — поділ козаків на тих, хто мав воювати, і «підпомічників». Як показав О. Репан, розподіл за майновим критерієм для утворення боєздатного козацького війська Д. Апостол здійснив 4 січня 1729 р.²⁸ Відомий проект голови правління гетьманського уряду князя О. Шаховського закріпив лише те, що вже існувало: він запропонував формування 30-тисячного виборного козацького корпусу. Оскільки в реальності стільки придатних до служби не знайшлося, то, згідно з указом імператриці Анни Іоаннівни від 11 лютого 1736 р., чисельність «виборних» встановлювалася в розмірі 20 тис. чол.²⁹ Поділяючи міркування В. Яценка стосовно російських запозичень у здобутках української модернізації, наведемо його думку про те, що «на даному історичному прикладі ми можемо бачити, як імперський уряд перебирає на себе роль легітимного провідника модернізаційних звершень, що вже давно стояли на часі перед Гетьманщиною»³⁰. Отож наслідком намагання імперської та гетьманської адміністрації модернізувати козацьке військо стало підвищення його боєздатності, що в подальшому вможливило певні успіхи українських військ у російсько-турецькій війні 1735–1739 рр.³¹

українського козацтва: Нариси у двох томах. — Т. 1. — К., 2009. — С. 519–520. Важкість реформування армії в Речі Посполитій додатково дає можливість зрозуміти причини повільного переозброєння козацького війська (див.: AGAD. — Księgi Spraw Publicznych. — Ks. 4. — S. 394; Ibid. — Archiwum Radziwiłłów. — Dz. II. — № 2525. — S. 1; Ks. 46. — S. 33–36; S. 1012–1014; Ks. 58. — S. 887–888; Ibid. — APP. — Rkps. 72. — S. 679–682; *Wyszomirska M.* Między obroną wolności a naprawą państwa: Rzeczpospolita jako przedmiot polemik politycznych w dobie panowania Augusta III (1734–1763). — Warszawa, 2010. — S. 129, 219).

²⁸ Репан О. Іржа на лезі: Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735–1739 років. — К., 2009. — С. 32.

²⁹ Там само. — С. 33.

³⁰ Яценко В. Інтеграція українського козацтва до соціальної структури Російської імперії у XVIII ст.: Дис. ... канд. іст. наук. — Харків, 2007. — С. 86.

³¹ Див.: Репан О. Іржа на лезі: Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735–1739 років. — К., 2009. — С. 135–136; *Вирський Д.*

* * *

На початок гетьманування Д. Апостола доходи Генеральної військової скарбниці впорядковано не було. Видатки поділялися на звичайні та надзвичайні: перші склалися з оплати найманого війська й адміністрації; другі — з видатків на послів, гінців, різноманітні військові та інші потреби.

Акти гетьмана проливають світло на його наміри реформувати фінанси Гетьманщини. Образ бажаної податкової реформи видно з універсалу від 16 жовтня 1727 р. до Стародубського полку про призначення в кожную сотню двох «заведовцїв» збором податків. У Глухівській сотні, згідно з документом від 15 листопада 1727 р., «завідуючими» призначено 4 збирачів натуральних зборів³². Якщо припустити, що цей інститут поширився б на усю Гетьманщину, то кількість фіскалів мала б становити до 600 осіб. Така цифра, як на чисельність тодішнього населення, доволі велика³³.

Як свого часу припустив Б. Крупницький, Д. Апостол на початку гетьманування призначив людину, яка отримувала гроші від українських фіскальних урядників і фактично виконувала функції генерального підскарбія. Подальше бачення структури фінансового відомства Д. Апостол представив у своїх статтях від 12 березня 1728 р. (п. 7)³⁴. За цим проектом українська автономія отримувала самодостатню фіскальну систему.

Остання самостійна перемога козаків-гетьманців — бій з татарами під Власівкою та Городищем 15 лютого 1739 р. // Запорізька Січ і українське козацтво: Зб. наук. праць. — К., 2012. — С. 179–189.

³² Діаріуш або щоденна записка всяких справ, що чинилися в Генеральній військовій канцелярії за гетьмана Данила Апостола // *Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба*. — К., 2004. — С. 274.

³³ Для порівняння: в Англії кількість постійно зайнятих фіскальних чиновників зросла з 2524 чол. у 1690 р. до 8292 чол. у 1782–1783 рр. (див.: *The Fiscal-Military State in Eighteenth-Century Europe: Essays in Honour of P.G.M. Dickson*. — Dundee, 2009. — Р. 4).

³⁴ *Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба*. — К., 2004. — С. 174.

Хоча «Рішительні пункти» обмежували вплив гетьмана на фінанси Гетьманщини, вони запропонували схему грошових надходжень до Генерального військового скарбу та видатків. Негативним стало не стільки обмеження доступу українського правителя до фінансів, як це інтерпретувалося в державницькій історіографії, а те, що воно здійснювалося в інтересах російської імперської влади (підскарбії звітувалися перед Колегією іноземних справ)³⁵. Незважаючи на суперечності між гетьманом і підскарбїями, в українській автономії почала формуватися традиція регулярного ведення фінансів, а Д. Апостолові вдалося скласти перший в історії Гетьманщини бюджет видатків у розмірі 143 408 руб.³⁶ Розвиток українських фінансів тривав і надалі. Для прикладу, у липні 1732 р. старшинська рада ухвалила рішення про оплату праці полковій старшині. Платню отримували лише ті, хто не мав рангових земель. Бюджет витрат на полкову адміністрацію склав 9695 руб. 41 коп. Приміром, полковим писарям призначалося по 80 руб., полковим канцеляристам — по 10 руб.³⁷

Незважаючи на певну модернізацію фінансів, низка козацьких інституцій функціонувала за рахунок безпосередніх доходів із земельних пожалувань. Вище зазначалося, що урядники українських установ, які мали рангові маєтки, зарплатні не отримували. Генеральна військова артилерія за «Рішительними пунктами» обслуговувалася прибутками з м. Короп із повітом (п. 4)³⁸.

³⁵ Там само. — С. 179.

³⁶ Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр. // *Його ж.* Україна в першій половині XVIII в.: Розвідки і замітки. — К., 1930. — С. 75; *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол і його доба. — К., 2004. — С. 170.

³⁷ Звідомлення Л.О. Окіншевича про відрядження до Москви (травень–липень року 1926) // ПКВІЗВП. — Вип. 3. — К., 1927. — С. 350–351, прим. 5.

³⁸ За І. Самойловича на потреби артилерії було виділено м. Короп з околицями. 1718 р. ці маєтності забрав у приватну власність І. Скоропадський. Проте в 1728 р. їх було повернено генеральній військовій артилерії (див.: *Сокирко О.* Матеріальне забезпечення Генеральної артилерії Козацького Гетьманату в середині XVII–XVIII ст. // *Запорізька Січ і українське козацтво: Зб. наук. праць.* — К., 2012. — С. 32–33).

У 1729 р. Д. Апостол додатково передав на її потреби рудні у Стародубському полку³⁹. Важливими в реорганізації податків стали заходи гетьмана щодо внормування системи консистенських зборів з населення на утримання російського війська в 1729 р.⁴⁰ Отож, як проаналізовано вище, центральна адміністрація Гетьманщини часів Д. Апостола спромоглася певною мірою модернізувати українські фінанси.

Таким чином, зміни в мілітарній і фінансовій сферах наприкінці 1720 — на початку 1730-х рр. мали характер поміркованої модернізації. У російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. Гетьманщина стала важливим регіоном, який давав матеріальні ресурси, значні (хоч і не завжди добре підготовлені) військові контингенти. Упорядкування українських фінансів та війська стало основою для наступних спроб реформ у цій сфері — уже за часів К. Розумовського.

Паростки новацій у культурному житті

Про культурне життя в Гетьманщині кінця 1720 — початку 1730-х рр. Б. Крупницький писав: «В ці переходові часи не тільки політичного, але й культурного життя України особа гетьмана Апостола як культурного діяча виступає якимось зовсім невиразно. Можна б прийти навіть до думки, що він, будучи зразковим господарем, не мав інтересу до речей, які стояли понад матеріальними благами. Але так, напевно, не є»⁴¹. Справді, у сферах церковної, освітньої та наукової політики Д. Апостол виявив посильну для нього та його часу активність. У додаткових безрезневих статтях 1728 р. він просив імперський уряд дозволити поновити митрополичий статус київської єпископської кафедри (п. 1). Універсалом від 14 січня 1729 р. Д. Апостол підтвердив усі

---

³⁹ Сокирко О. Матеріальне забезпечення Генеральної артилерії Козацького Гетьманату в середині XVII–XVIII ст. // Запорізька Січ і українське козацтво: Зб. наук. праць. — К., 2012. — С. 33.

⁴⁰ Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. — К., 2004. — С. 186.

⁴¹ Там само. — С. 217.

маєтності Київської академії. Гетьман сприяв київському архієпископові Рафаїлові Заборовському (пізніше причисленому до лику святих) поліпшити матеріальну базу академії та її освітню й наукову діяльність. За Д. Апостола багато випускників Київської школи прославили свою альма-матер далеко за межами Гетьманщини. У 1732 р. до Сербії для організації освіти на прохання єпископа Вікентія Свядковича було направлено М. Козачинського та інших студентів⁴².

Уведення в навчальний курс у Київській академії іноземних мов: німецької (1738 р.), російської (1751 р.), французької (1753 р.), старовірської (1750-ті рр.), поновлення польської (1755 р.)⁴³ можна розглядати як свідчення модернізаційних змін в освіті та науці. Хоча це сталося вже після смерті Д. Апостола, воно було пов'язане з діяльністю митрополита Рафаїла Заборовського та підтримкою його заходів із боку гетьмана. Варто також зауважити, що з кінця 1740-х рр., тобто вже після смерті останнього, розпочався масштабний потік молодих людей в європейські університети для продовження навчання або здобуття вищої освіти⁴⁴.

Поміrkована модернізація різних аспектів культурного життя суспільства Гетьманщини часів Д. Апостола відбилася в тодішній літературі. На кінець його правління припадає написання анонімного «Короткого опису Малоросії» — твору, що містив елементи зображення історії крізь призму раціоналізації минулого. Приміром, під роком 1731-м запровадження податків аргументувалося так: «Того жь года обще опредѣлено взимать по окладу изъ рядовыхъ козаковъ и изъ свободныхъ мужиковъ денги на

---

⁴² Там само. — С. 221–223.

⁴³ *Хижняк З.* Киево-Могилянская академия. — К., 1988. — С. 103, 105; *Яременко М.* Освітнянські стратегії козацької еліти у XVIII ст. // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. — К., 2014. — С. 416. Утім, не усім мовам навчали регулярно, а російська за лічені роки з іноземної перетворилася на основну мову викладання.

⁴⁴ *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол і його доба. — К., 2004. — С. 223–224.

годовое жалованье старшинамъ, на ранги свои маетностей не имѣющихъ, и служителямъ полковимъ и сотеннымъ»⁴⁵.

Отож у сфері культурної політики за Д. Апостола спостерігалися риси, притаманні мазепинській модернізації: покровительство Церкві в її освітянських зусиллях, утім у порівняно меншому масштабі.

Спроби поліпшення правової системи

У сфері судочинства наприкінці 1720 — на початку 1730-х рр. також спостерігалися модернізаційні зміни. За «Анонімною запискою про потребу обмежити владу гетьмана» Генеральний військовий суд мав стати верховною інституцією у правовій системі Гетьманщини, яка у своїх рішеннях керувалася місцевим правом, займалася судочинством у разі правопорушень із боку гетьмана та приймала апеляційні оскарження рішень нижчих судів:

«[...] чтоб всяк з малороссіянъ первей в томъ судѣ биль судимъ, которому подчиненъ ест. А если там не будет удовольствованъ праведно, то даби отгуду апеляцію чиниль до Енерального Суду. А мимо Суд Енералній даби ніхто сужень не биль»⁴⁶.

«А у заслужонихъ и служащихъ малороссіянъ, которіе имѣют маетности по жалованнимъ грамотамъ и по Гетманскимъ унѣверсаламъ, собою Гетманъ без розиску Суда Енерального без вини и без Указу не отбираль би. А что прежде бившіе на уряди Енеральніе и Полковничіе маетности и прочіе угодія отойшли от тѣхъ урядовъ в Гетманское, також и другихъ разнихъ державцовъ, владѣніе — в томъ милостивое даби учинено било разсмотреніе, чтоб впред имѣющимъ в онихъ би урядахъ персонамъ не иметь

---

⁴⁵ Короткий опис Малоросії (1340–1776) / Підгот. до друку, вступ. ст. А. Бовгирі. — К., 2012. — С. 117.

⁴⁶ АЗ. — П. 5.

скудості. Також старшини и сотниковъ без розиску Суду Енерального от чиновъ Гетманъ собою не оставляль би⁴⁷.

«[...] чтоб впред Гетманская власть сама собою смертнихъ езекуцій не опредѣляла и жаднихъ публѣчныхъ побоями и другими безчестными видами наказаній знатнимъ малороссіянамъ и заслужонимъ и чиновникамъ не чинила и никого сама по своей волѣ не судила, но якое в чомъ на кого дѣло позовется, о томъ би в Судѣ Енеральномъ разсмотрувано по правамъ малороссійскимъ»⁴⁸ (підкреслення наше — В. К.).

Як зрозуміло з цитованих пунктів, цей нереалізований проект мав би суттєво модернізувати правову систему Гетьманщини.

* * *

За березневими статтями 1728 р. також планувалася модернізація судочинства, причому найвищою інституцією, подібно до проекту «Анонімної записки...», ставав Генеральний військовий суд. Хоча «Рішительні пункти» затвердили судову систему Гетьманщини в половинчастому вигляді порівняно з тим, що пропонував Д. Апостол (Генеральний військовий суд складався з 3 українців і 3 росіян, гетьман був лише його президентом, кінцевою апеляційною інстанцією стала імперська Колегія іноземних справ), українська центральна адміністрація скористалася можливістю впровадити часткову модернізацію правової системи. Згідно з імперським проектом, нормами права в Гетьманщині затверджувалися «малоросійські права» (п. 1, 15) та закріплювалися ієрархічність судочинства (п. 1). Також «Рішительні пункти» зобов'язували козацьку адміністрацію провести кодифікацію українського законодавства (п. 20). Це було використано новим гетьманом для впорядкування нижчих судів відповідно до місцевих потреб та особливостей. Останнє було реалізовано в «інструкції» Д. Апостола (1730 р.), основою якої стали Литовський статут, «Саксонське зеркало», «Порядок міських судів», а

⁴⁷ Там само. — П. 2.

⁴⁸ Там само. — П. 4.

також напрацювання П. Полуботка з реформування судочинства в 1722–1723 рр.⁴⁹ Документ розвивав кращі традиції права на українських землях: змагальний процес судочинства, процесуальні дії суду визначалися «Порядком міських судів» і «Саксонським зерцалом», тортури у кримінальних справах обмежувалися, при виконанні вироку з козаків стягувалася лише «нав'язка», прирівняна до шляхетської. Також установлювалося обов'язкове укладання в письмовій формі купчих, заповітів та інших документів⁵⁰.

Таким чином, на перший погляд скромні реформи українського судочинства вплинули на подальшу модернізацію правової системи в Гетьманщині.

* * *

«Права, за якими судиться малоросійський народ» — важливий модернізаційний проект⁵¹. З'явився він багато у чому завдяки уряду Російської імперії. Це було пов'язано з тим, що представники центральної влади не були компетентними в українському праві та, щоб вирішити це питання, наказали його кодифікувати⁵².

Комісія зводу малоросійських прав розпочала роботу після указу від 28 серпня 1728 р. Імперський уряд уважно стежив за її

---

⁴⁹ Крупицький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. — К., 2004. — С. 134.

⁵⁰ Інструкція гетмана Данила Апостола малоросійським судам // КС. — 1887. — № 1. — С. 139–154.

⁵¹ Права, по которым судится малороссийский народ, высочайшим всепресветлейшей, державнейшей великой государыни императрицы Елизаветы Петровны, самодержицы всероссийской, её императорского священнейшего величества повелением, из трёх книг, именно: Статута Литовского, Зеркала Саксонского и приложенных при том магдебургских прав, также из книги Порядка, по переводе из польского и латинского языков на российский диалект в единую книгу сведённые, в граде Глухове, лета от Рождества Христова 1743 года / Под ред. А. Кистяковского. — К., 1879.

⁵² У «Рішительних пунктах» від 22 серпня 1728 р. зазначено: «Малоросійський народ судять разными правами, которая сими словами названы: Магдебурскіе да Саксонскіе Статуты» (пункт 20).

роботою⁵³. Л. Окіншевич датував першу спробу кодифікації 1730 р. Також відомо, що на 1731 р. було укладено три розділи «Прав, за якими судиться малоросійський народ»⁵⁴. До травня 1734 р. члени комісії працювали по власних домівках⁵⁵. У 1734 р. їх перевели до Москви, але наступного року повернули до Глухова. Першу редакцію «Прав...» було розроблено впродовж гетьманування Д. Апостола (до 1734 р.)⁵⁶.

Тривала діяльність комісії мала резонанс у середовищі козацьких інтелектуалів, оскільки до роботи в ній було залучено військових канцеляристів, освічених людей із духівництва та міщанства⁵⁷. У процесі виникало чимало питань, щодо яких доводилося звертатися до Д. Апостола «дати нам інструкцію». У 12-ти її пунктах окреслювалися проблеми узгодження старих норм права та судового процесу з новими реаліями життя. Наприклад, запитувалося: «Как излагать те места Статута въ которыхъ говорится о шляхте и ея привилегіяхъ, и какимъ словомъ и понятіемъ слова эти заменять [...] вносить ли въ сводъ те артикулы Статута, которые къ управленію народа и содержанию вольностей его относятся?»⁵⁸.

Такі та подібні питання не могли не призвести до утворення у складі цієї комісії «новаторської партії» на чолі з лохвицьким сотником В. Стефановичем, яка вимагала реалізувати параграф 20-й «Рішительних пунктів», тобто «трое прав звести в один

---

⁵³ Исследование // Права, по которымъ судится малороссийский народ... — С. 10.

⁵⁴ Звідомлення Л.О. Окіншевича про відрядження до Москви (травень-липень року 1926) // ПКВІЗВП. — Вип. 3. — К., 1927. — С. 360.

⁵⁵ Звідомлення І.Ю. Черкаського про командування до Чернігова в серпні 1926 // Там само. — С. 379–381.

⁵⁶ Слабченко М. Як судився малоросійський народ // КС. — 1994. — № 1. — С. 49–52.

⁵⁷ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 1024. — Арк. 32–34; Спр. 3792. — Арк. 1–5; Спр. 7237. — Арк. 1; Спр. 8683. — Арк. 3–3 зв.; Спр. 12157. — Арк. 2, 9.

⁵⁸ Исследование // Права, по которымъ судится малороссийский народ... — С. 20.

свод»⁵⁹. План В. Стефановича підтримували церковні представники (печерський архімандрит) та В. Дмитрашко-Райча. Проти них виступила «партія», яку очолив перший голова комісії — генеральний суддя І. Борозна. Це консервативне угруповання виступало проти зведення трьох статутів в один новий кодекс⁶⁰. Модернізаційний погляд на кодифікацію зрозумілий зі слів В. Стефановича: «Вышепрописанное же все не таким порядком, якъ въ старихъ книгахъ, но новихъ, къ натуральному близшим, располагаем и пишем, чтобы одно елико возможно ближе другаго следовало и вязалось, инако же делать показалось нам не порядочно и немодно»⁶¹ (підкреслення наше — В. К.). Натомість опоненти виступали за зведення законів із фрагментів писаного права без адаптування до тогочасних викликів. І. Борозна, захищаючи традицію й букву права, писав князеві О. Шаховському, що новатори хочуть нове право укласти «на образі Малій Росії»⁶². Генеральний суддя та його прихильники відстоювали позицію захисту використання статутного права. Останнє, як уже зазначалося, набуло широкого розповсюдження в козацькому судочинстві. Приміром, І. Джиджора стосовно звернення до Литовського статуту за Д. Апостола для відстрочення українським купцям сплати боргів писав:

«Зважаючи на скількість того роду універсалів, можна напевно сказати, що такий спосіб був введений в систему, при чім гетьманська канцелярія зуміла надати таким універсалам правну підставу і силу, основуючи їх не тільки на формульці уживаній Апостола зі слів жалуваної грамоти на гетьманство про “власть устроявати всякіє воинські і гражданські порядки”, але крім того опираючи їх на

---

⁵⁹ Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. — К., 2004. — С. 136.

⁶⁰ Там само. — С. 137.

⁶¹ Исследование // Права, по котрым судится малороссийский народ... — С. 23.

⁶² Там же.

27 артикулі 1 розділу зобов'язуючого на Україні кодексу, а власне литовського статуту»⁶³.

Як відомо, урешті-решт позиція новаторів перемогла. Хоча частина представників української адміністрації виступали за максимальне збереження «старизни» при кодифікації права, інші вимагали сміливих модернізаційних змін та домоглися впровадити їх у життя.

Проекти прикріплення селян до землі є іншим підтвердженням, що українська еліта бажала самостійно зайнятися правовим регулюванням суспільних відносин. Відомо, що на той час економічно вигіднішими були господарства, які використовували безкоштовну працю кріпаків. Тому планувалися різні заходи щодо прикріплення селян до землі. Один із перших таких проєктів, котрий датувався 1733 р., передбачав обмеження права селян залишати свого пана й переходити на інше місце проживання⁶⁴.

Таким чином, кодифікація права, вироблення власних норм регулювання суспільних відносин свідчать про модернізаційні зміни у цій сфері життя.

* * *

Отже, за гетьманування Д. Апостола було здійснено численні спроби модернізації управління, фінансів, війська, судочинства. На цей час припали такі амбітні, утім нездійснені проєкти, як «Анонімна записка про потребу обмеження влади гетьмана» (1727 р.), статті Д. Апостола (березень 1728 р.). Водночас було укладено перший бюджет видатків (1729 р.), запроваджено оплату праці полкової адміністрації, представники якої не мали рангових маєтків (1732 р.), розпочато переозброєння козацького війська (з 1731 р.). Іншим свідченням модернізаційних змін стало швидке зростання чисельності канцеляристів.

---

⁶³ *Джиджора І.* Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр. — С. 82.

⁶⁴ Подібним був проєкт 1738 р. А. Войцеховича (див.: *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол і його доба. — К., 2004. — С. 163).

Модернізаційні проекти за гетьманування К. Розумовського

У 1750 р. відбулося поновлення гетьманського уряду, що стало останнім «заграванням» Російської імперії з українською автономією. Тогочасні інтелектуали не здогадувалися про майбутнє скасування гетьманства 1764 р., тож частина з них серйозно переймалася перспективами модернізації Гетьманщини. До останніх, безперечно, належав К. Розумовський та його освічене оточення. Упродовж другої половини 1750 — початку 1760-х рр. було вироблено та впроваджено у життя низку модернізаційних проектів.

Реформування центральної адміністрації

Отримавши булаву, молодий К. Розумовський зі своїми прибічниками намагався посилити гетьманську владу та навіть, за сприятливих умов, розповсюдити її за межі Лівобережної Гетьманщини. У листопаді 1750 р., відповідно до указу Єлизавети Петрівни, гетьманові було підпорядковано Запорожжя. Повноваження центральної української адміністрації впродовж більшої частини правління К. Розумовського поширювалася на Київ з околицями¹. Наміри повернути землі, які раніше належали до

---

¹ Слід зауважити, що імперський уряд, хоч і йшов на певні поступки українській автономії, намагався зберігати контроль над Гетьманщиною. Приміром, реальна влада над Запорожжям залишалася в руках київського генерал-губернатора (див.: *Смолій В., Степанков В.* Українська державна

Гетьманщини, чітко сформульовано у «Проханні малоросійського шляхетства» 1763 р.:

«В 1752 году взяты весьма обширные и пространные земли и отданы под поселение Новой Сербии, из коих некоторые принадлежат малороссийскому шляхетству и казакам по грамотам и крепостям, а прочие от самих древних времен — низовым запорожским казакам, что доказывается имеющимися у малороссийских помещиков жалованными грамотами и крепостями, трактатом Вечного мира, заключенным с Польшею в 1686 году, и пунктами гетмана Мазепы, в которых между прочим по 20 пункту все пустые места и земли околи Днепра велено заселить малороссийскими жителями для удержания от набегов и утеснения крымских татар [...] Всеподданейше вашего императорского величества просим: [...] Таким же образом отдать все взятые под поселение Новой Сербии земли, а поселившиеся на оних не один сербский и прочие дозволенные, но изо всех наций сбродный и весьма многочисленный народ перевести для жительства на другие внутри империи вашего императорского величества находящиеся пустые и выгодные места, чем можно их удержать и от побегов, которые они чинят, взяв прежде довольное из казны вашего императорского величества жалованье, а малороссийский народ, а особливо военнотружущих казаков сохранить при их землях и имениях»² (підкреслення наше — *В. К.*).

Наведено лише вимоги про повернення теренів, з яких імперський уряд сформував Нову Сербію. За цим самим сценарієм територію Гетьманщини планувалося збільшити шляхом повер-

---

ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 288–289; *Путро О.* Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення). — Ч. 1. — К., 2008. — С. 59).

² Див. 3-й пункт «Проханья малоросійського шляхетства» (далі — ПМШ). Археографічна публікація документа: Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии / Укл. О. Струкевич // Укр. іст. журн. — 1993. — № 7/8. — С. 88–98; № 9. — С. 87–95.

нення колишніх земель гетьманського реґенту та, що важливо, приєднання до «Малої Росії» новонаселених «з малоросійського народу слобод»: «Новонаселившиеся из малороссийского народа слободы присоединить к Малой России, о чем они и сами вашего императорского величества в правительствующем сенате просили, и позволить им и впредь населяться выходящим из Польши малороссийским народом и запорожскими казаками, которые жениться пожелают» (п. 3).

Правовою основою здійснення своєї влади гетьман уважав «статті Богдана Хмельницького», підтвержені грамотою від 22 травня 1751 р., та «малоросійські права» (передусім Литовський статут 1588 р., «Саксонське зеркало», «Порядок міських судів», гетьманські універсали, звичаєве право, російські законодавчі акти). В «Ексерпті» Ф. Чуйкевича так і зазначалося, що Гетьманщина «доручена» в управління гетьманові монархом Російської імперії³. Утім вірнопідданість імператорові не сприймалася українськими інтелектуалами як безпосередня підпорядкованість адміністрації Гетьманщини царському урядові. Правове обґрунтування гетьманської влади поряд зі зв'язками при імператорському дворі дозволили К. Розумовському проводити сміливу автономну політику. Як зазначив О. Струкевич, одним із перших розпоряджень гетьмана стало вислання російських чиновників з української автономії⁴. Також він самостійно призначав полковників (до березня 1754 р.) та намагався встановити відносини з іншими країнами (на початку гетьманування)⁵.

Негативні наслідки свого непостійного перебування в Гетьманщині К. Розумовський намагався применшити ефективною діяльністю нових канцелярій. Коли в 1752 р. гетьман на запрошення імператриці виїхав до Санкт-Петербурга, до похідної

³ ІР НБУВ. — Ф. 61. — Спр. 155. — Арк. 5.

⁴ Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). — К., 2002. — С. 279.

⁵ Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 288–289; Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення). — Ч. 1. — К., 2008. — С. 59.

Генеральної військової канцелярії входили такі поважні особи, як генеральний обозний С. Кочубей, генеральний писар А. Безбородько, гадяцький полковник П. Галецький. На утримання цього «другого уряду» (поряд із Генеральною військовою канцелярією у Глухові) гетьман витрачав значні кошти⁶.

Крім похідної Генеральної військової канцелярії, молодий правитель створив Домуву економічну канцелярію (1750 р.) як інституцію гетьманського двору, котра завідувала всіма господарськими справами К. Розумовського. В ордері гетьмана генеральному підскарбієві М. Скоропадському про усунення його в 1753 р. «від усіх малоросійських справ» наводилися її функції:

«...я заснував для кращого порядку економічну канцелярію, не так мою, але гетьманську в тому розумінні, що в усіх малоросійських справах було більше порядку [...] письмово постановив, що та економічна моя канцелярія є не що інше, як військова канцелярія, але одній від мене доручено військові справи здійснювати, другій — гетьманський уряд, що стосується утримання деяких міст і маєтностей» (підкреслення наше — В. К.)⁷.

Отож за К. Розумовського до функцій Домувої економічної канцелярії належало раціональне порядкування маєтками, матеріальне забезпечення життя гетьмана, його сім'ї, оточення, обслуговування палаців тощо. 6 квітня 1760 р. було створено ще одну спеціальну канцелярію на чолі з бунчуковим товаришем В. Туманським. До роботи цієї інституції, яка опрацьовувала документацію, надіслану на ім'я регіментаря, було залучено 4 особи⁸. Утворення нових канцелярій, безперечно, свідчить про більш складне функціонування центральної адміністрації Гетьманщини, а значить про помірковану модернізацію останньої.

24 серпня 1752 р. К. Розумовський скасував колегіальність у роботі Генеральної військової канцелярії та поновив значні

⁶ *Путро О.* Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення). — Ч. 1. — К., 2008. — С. 59.

⁷ Там само. — С. 64.

⁸ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 2097. — Арк. 1.

повноваження генерального писаря, котрі той мав до указів Петра I 1720–1721 рр. Також було чіткіше прописано права особи, яка обіймала цю посаду: «...генеральному писареві надавалося право в дрібних справах на листуванні, що від імени гетьманського йшли, підписуватися самому, зазначаючи, що це робиться з веління гетьманського; генеральному-ж писареві надавалося право всі скарги в цивільних та кримінальних справах, що подавано на ім'я гетьманське, відсилати по належності в суди генеральні, полкові й сотенні»⁹.

Поділяючи думку І. Черкаського, варто зауважити, що скасування колегіальності в роботі Генеральної військової канцелярії сприяло перетворенню цієї інституції на виконавчий орган та позбавленню її судових функцій¹⁰. Виділення з адміністрації окремої гілки влади — судочинства — диктувалася і прагматичними чинниками: різке збільшення діловодства в Генеральній військовій канцелярії переобтяжувало її роботу, а тому логічним кроком стало закріплення розгляду важливих судових справ лише Генеральним військовим судом. Як відомо, цей процес затягнувся до початку 1760-х рр.

Зростання обсягів роботи в Генеральній військовій канцелярії та в інших установах простежується з різкого збільшення кількості вхідної й вихідної документації. Для прикладу, книга реєстрації вхідних документів за 1750 р. містила 261 аркуш, а книга копій вихідних документів Генеральної військової канцелярії лише з 4 червня по 10 серпня 1757 р. налічувала 610 аркушів¹¹. Масштаби роботи диктували необхідність розширення штату працівників. Якщо на рубежі 1740–1750-х рр. кількість військових канцеляристів становила близько 200, то на кінець правління К. Розумовського вона сягнула майже 400 осіб¹². У цілому

---

⁹ Звідомлення І.Ю. Черкаського про командировання до Чернігова в серпні 1926 // ПКВІЗВП. — Вип. 3. — К., 1927. — С. 376.

¹⁰ Там само.

¹¹ ЦДАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 528. — Арк. 1–261; Спр. 1568. — Арк. 1–610.

¹² Сас П. Субкультура військових канцеляристів // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та

чисельність канцеляристів і писарів різного рівня зросла до 600 осіб¹³. Лише штат канцелярії Генерального військового суду на 1760-ті рр. складався з 34 працівників, серед яких були ексектор, 2 секретарі, протоколіст, реєстратор, актаріус, архіваріус, нотаріус, 2 адвокати, 22 канцеляристи різних розрядів та 2 допоміжні робітники¹⁴.

Представники адміністрації на чолі з гетьманом прагнули створити ієрархію посад і тим самим раціоналізувати роботу установ Гетьманщини. За «Відомістю про порядок генеральних, полкових і сотенних старшин та інших чинів» 1756 р. подано 55 чинів із поділом їх на 12 рангів. Скажімо, генеральний обозний мав 1-й ранг, генеральний осавул, хорунжий, бунчужний — 3-й, полковник — 4-й, осавул генеральної артилерії, полковий обозний, хорунжий генеральної артилерії, бунчуковий товариш — 5-й, полкові осавул та хорунжий — 7-й, писар, отамани генеральної артилерії, сотник — 8-й, осавул полкової артилерії, значковий товариш — 9-й, писар, хорунжий та отамани полкової артилерії, сотенні осавул і хорунжий — 10-й, курінний отаман — 11-й, виборний козак — 12-й ранг¹⁵. Цей проект не було здійснено, а тому представники адміністрації Гетьманщини й надалі прагнули прирівняти місцеві чини до російських імперських. Відповідно до указу Катерини II від 22 вересня 1762 р. українська старшина одержувала «класи проти чинів малоросійських». Це перспективне зрівняння українських чинів з імперською «Табелю про ранги» викликало опозицію на чолі з О. Бестужевим-Рюміним. У відповідь на указ від 15 квітня 1763 р. про повторне слухання Комісією про вольності дворянства справи про «класи

національної свідомості. — К., 2001. — С. 188; *Кривошея В.* Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. — К., 2004. — С. 286.

¹³ Підрах. за: *Кривошея В.* Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. — К., 2004. — С. 286.

¹⁴ *Окішневич Л.* Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII вв. // ПКВІЗВП. — Вип. 2. — К., 1926. — С. 119.

¹⁵ Ведомость о порядке следования генеральных, полковых и сотенных старшин и др. чинах (див.: ІР НБУВ. — Ф. І. — Спр. 58451. — Арк. 1).

малоросійським чинам» канцелярія К. Розумовського підготувала доповідь і нову «Табель малоросійських чинів із відповідниками в Табелі про ранги Російської імперії». У цьому проекті передбачалося, що гетьман самостійно надаватиме українським урядникам чини до підполковника включно. Утім через ліквідацію згаданої комісії проект реалізовано так і не було¹⁶. В уже згаданому «Проханні малоросійського шляхетства» від 1763 р. також пропонувалося прирівняти українські чини до імперських:

«[...] гетманы всегда наравне считались с первыми классами, как то явствует из пожалования гетмана Брюховецкого в бояре, который чин был первый в России, а полковники жалуеты были в стольники. По заведению же в России государем императором Петром Великим регулярства установлены совсем другие чины и по генеральной 1721 года табели о рангах всем как придворным, так и гражданским чинам велено считается против воинских; о малороссийском же гетмане, генеральной старшине, полковниках и прочих чиновниках в той табели ничего не упомянуто [...] И хотя о уравнении всей малороссийской старшины классами с великороссийскими чинами, как прежде моего гетманства, так и от меня, гетмана, подданы всеподданейшие прошения, однако на оные все милостивейшего вашего императорского величества не последовало резолюции одному токмо мне, гетману, состоявшимся июля 24 дня 1750 года указом велено считается по старшинству с генерал-фельдмаршалами. Всеподданейше вашего императорского величества просим, как мне и впредь по мне будущим гетманам подтвердить вышеупомянутой указ, так и все малороссийские воинские и штатные чины уравнить классами против воинских великороссийских чинов, чтоб, служа вашему императорскому величеству, малороссийская старшина по большей части из своего имени и без жалования хотя одним сим в чинах

---

¹⁶ Сокирко О. Військові реформи за гетьманування Кирила Розумовського, 1750–1764 рр. // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. — К., 2014. — С. 364–368.

уравнением пользовалась и презираема быть не могла»¹⁷
(підкреслення наше — В. К.).

Як бачимо, у цьому документі гетьманська адміністрація також прагнула закріпити вигідне співвідношення українських чинів з імперською «Табелю про ранги». Якщо за гетьманом закріпився б 1-й клас, цілком вірогідно, що відповідні класи мали б інші представники адміністрації. Це надавало б українським військовим чинам високий соціальний статус у вигляді спадкового (починаючи з 8-го класу) чи особистого (з 14-го) дворянства.

Не дивно, що за гетьманування К. Розумовського спостерігалася швидка еволюція поглядів українських бюрократів на службу в адміністрації Гетьманщини. У «Проханні малоросійського шляхетства», місцеві чиновники за свою працю планували отримувати грошову платню, а не лише служити за маєтки, якими вони володіли. У цьому документі, усупереч традиційним уявленням, згідно з якими козацькі урядники мали працювати за надані їм чи їхнім предкам маєтки, пропонувалося:

«Малороссийской старшине, по пунктам гетмана Богдана Хмельницкого, также положено денежное жалование и другие некоторые аванжаи из малороссийских доходов, а после того как при прочих гетманах, так особливо при гетмане Апостоле, определены генеральной старшине, полковникам и некоторых полков полковой старшине и сотникам деревни, а другим определено денежное жалованье, и хотя сие немного к их поправлению служит, ибо деревни определены самые бедные, а жалованье весьма малое, однако и тут одним пред другим небезобидное сделано распределение, потому что одним даны лучшие, а другим — худшие деревни, также и жалованье не всем равное, а другие и никакого не имеют; прочие же малороссийские чины, как бунчуковые, войсковые и значковые товарищи, служат также из своих имений без жалованья. Того ради всеподданнейше вашего императорского вели-

---

¹⁷ ПМШ. — П. 2.

чества просим отдать на наше рассмотрение, чтоб, оставя генеральную старшину, полковников и прочих старшин при их деревнях, всем прочим старшинам, также бунчуковым, войсковым и значковым товарищам определить равное по чинам их денежное жалованье из малороссийских доходов; определенным же и впредь определяемым к гражданским делам чиновникам определить ли в силу прав от дел доход, или против вышеописанных старшин жалованье»¹⁸ (підкреслення наше — В. К.).

Такі погляди поділяли не тільки представники старшинських рад (скажімо, учасники з'їзду старшин 1763 р). Дрібні службовці також убачали в бюрократизації Гетьманщини своє майбутнє. Показовим прикладом може слугувати той факт, як військові канцеляристи «редагували» історію. Скажімо, якщо в «Короткому опису Малоросії» за 1731 р. занотовано інформацію про податки з рядових козаків і вільних «мужиків» на річне жалування старшинам, які не мали рангових маєтків¹⁹, то у списку цього ж твору, який уклав Г. Покас у 1751 р., це аргументовано детальніше²⁰.

Думка, що за великий обсяг канцелярської роботи чиновнику платилися значні гроші стала важливою новацією у свідомості представників адміністрації Гетьманщини, яку козацькі урядники намагалися втілити на практиці. Вагомість впливу військових канцеляристів на інтелектуальне життя беззаперечна²¹. Вони,

¹⁸ Там само. — П. 24.

¹⁹ Короткий опис Малоросії (1340–1776) / Підгот. до друку, вступ. ст. А. Бовгирі. — К., 2012. — С. 117.

²⁰ «...жалование старшинамъ, которые на чини свои не имѣютъ маестностей, на артилерискихъ и канцелярскихъ служителей собирать деньги во всѣй Малой Россіи зъ рядовыхъ козаковъ и иныхъ свободныхъ и владѣльческихъ мужиковъ по окладу» (див.: Короткий опис Малоросії (1340–1776) / Підгот. до друку, вступ. ст. А. Бовгирі. — К., 2012. — С. 117, прим. 619).

²¹ Грушевский М.С. Об украинской историографии XVIII в. несколько замечаний // Известия АН СССР. — Ч. 3. — Москва, 1934. — С. 220–229; Прицак О. Доба військових канцеляристів // КС. — 1993. — № 4. — С. 62–66; Апанович О. Урядові службовці Гетьманщини — українська інтелігенція

працюючи в канцеляріях, створювали проекти, покликані вирішити ті чи інші проблеми та пристосувати українську автономію до нових умов. Наприклад, автор «Короткого опису Малоросії» в якихось згадках про Б. Хмельницького не хвалив його, а Г. Покас у своєму списку цього твору, що датується 1751 р., додавав позитивні вставки, зокрема, що «Богданом козаки його назвали як визволителя свого від лядського рабства»²². Також перемоги московсько-українських військ у згаданому творі інтерпретовано як звитяги власне козацькі: 1696 р. «козаки взяли Азов», а під Лісною 1708 р. — «шведського генерала Левенгаупта разом з дивізією було розгромлено князем Меншиковим та козаками малоросійськими»²³. Отож створення й тиражування «новизн» в історичних творах впливало на самосвідомість еліти та підштовхувало її до модернізаційних змін.

* * *

Період К. Розумовського представляє певний зв'язок між формуванням гетьманського двору та проведенням реформ. Таким прикладом може слугувати будівництво палаців і будинків гетьмана та урядових установ у Батурині, Глухові, Козельці, Ніжині в 1750–1760-х рр. Молодий правитель у ході цього будівництва намагався за допомогою іноземних фахівців організувати сучасне, як на той час, виробництво. Із 1750-х рр. у Гетьманщині було відкрито підприємства з пошиву вітрил, для виготовлення білого воску, фабрику з виробництва дзеркал, суконні та свічний заклади, машинну кузню, цегельні, водні млини тощо. Продукцію гетьман розраховував реалізовувати у численних «національних проєктах». Приміром, він намагався збувати біле сукно зі своїх

XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1997. — № 2. — С. 92–97; *Оглоблин О.* Люди старої України та інші праці. — Острог; Нью-Йорк, 2000; *Сас П.* Субкультура військових канцеляристів // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. — К., 2001. — С. 185–202 та ін.

²² Короткий опис Малоросії (1340–1776) / Підгот. до друку, вступ. ст. А. Бовгирі. — К., 2012. — С. 37.

²³ Там само. — С. 98–99, 103.

фабрик (Новомлинської, Батуриної) на пошиття козацького обмундирування під час уніфікації одностроїв²⁴. Ці та подібні новачі в мініатюрі нагадували петровські радикальні реформи: вони передбачали в короткий термін налагодження промислового виробництва, але за поодинокими винятками були економічно малоефективними. Показовою проблемою цих масштабних заходів стало те, що деякі з цих господарських закладів припинили існування, навіть не налагодивши виробництва²⁵. Непродуманість усіх проектів призвела до того, що на більшість із них не вистачило коштів; спорудження промислових підприємств не давало очікуваних прибутків, що засвідчило неефективність штучного перенесення «західних» зразків господарювання на схід Європи.

Попри невдачі, К. Розумовський у своїх проектах намагався впроваджувати різнопланові «новизни», які мали пожвавити господарське життя Гетьманщини. У цьому його підтримували представники української адміністрації. Зокрема це видно з «Прохання малоросійського шляхетства». У пункті «про закладення на Дніпрі порту», який сміливо можна віднести до модернізаційних концепцій «освіченого правління» та «добре впорядкованої держави», пропонувалося:

«К цветущему состоянию не токмо малороссийской, но и всероссийской коммерции весьма бы много служило, ежели бы ваше императорское величество соизволили дать нам позволение, выбрав способное на реке Днепре пониже порогов место, учредить порт и исходатайствовать у Оттоманской Порты, чтоб хотя на турецких и прочих иностранных народов судах свободное было малороссийскому

---

²⁴ Сокирко О. Військові реформи за гетьманування Кирила Розумовського, 1750–1764 рр. // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. — К., 2014. — С. 379.

²⁵ Рукопис статті П. Нечипоренка див.: ІР НБУВ. — Ф. X. — Спр. 4472. — Арк. 1–18. Також див.: *Його ж.* Фабрики К.Г. Розумовського на Посем'ї // Записки Історично-філологічного відділу УАН. — Кн. 11. — К., 1927. — С. 125, 196.

народу отправление купечества по Черному и Средиземному морям»²⁶ (підкреслення наше — В. К.).

Іншими модернізаційними проектами стали спроби проведення оцінки матеріальних і людських ресурсів Гетьманщини. Так, у 1751, 1753, 1756 та наступних роках було організовано переписи населення²⁷. К. Розумовський також планував здійснити перепис запорозького козацтва, яке йому підпорядковувалося²⁸.

Адміністрація Гетьманщини не лише прагнула оцінити людські ресурси, але й розраховувала задіяти для «загального блага» суспільства та держави безпритульних. Відповідно до універсалу К. Розумовського 1763 р. планувалося використовувати працю жебраків, калік і дітей-сиріт на сукняних фабриках (взамін вони мали отримувати харчі, одяг, житло та навіть гроші; дітей мали навчати грамоті й ремеслу, після чого вони могли за власним бажанням залишити підприємство)²⁹.

Активізація діяльності української центральної влади використовувалася полковими адміністраціями з метою отримання коштів для місцевих потреб. Приміром, донесення І. Кулябки від 6 серпня 1762 р. проливає світло на проект полкової влади щодо будівництва нової в'язниці на велику як на той час суму — 494 руб. 66 коп.³⁰ Утім, деякі місцеві заходи переростали в масштабні проекти з повноцінним фінансуванням із Генеральної військової скарбниці. У відповідь на запит Бахмацької сотенної старшини гетьманським ордером було регламентовано фінансування та виготовлення сотенного прапора з «гербом Нації». Виготовлення стягу Бахмацької сотні стало прецедентом: упро-

²⁶ ПМШ. — П. 25.

²⁷ *Теплов Г.* Записка о Малой России // Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах. — К., 1997. — С. 92–108; *Путро О.* Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення). — Ч. 2. — К., 2008. — С. 25–35.

²⁸ *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. — К., 1994. — С. 510–511.

²⁹ *Нечипоренко П.* Фабрики К.Г. Розумовського на Посем'ї // Записки Історично-філологічного відділу УАН. — Кн. XI. — К., 1927. — С. 201–203.

³⁰ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 2323. — Арк. 3–6 зв.

довж 1755–1764 рр. здійснено ротацію прапорів у третині сотень Гетьманщини (за даними, віднайденими Ю. Савчуком)³¹.

Таким чином, українська адміністрація впроваджувала та планувала різні модернізаційні зміни, деякі з них навіть були схожими на радикальні реформи, що форсувалися в імперіях Центрально-Східної Європи.

* * *

Відновлення гетьманства в 1750 р. активізувало діяльність старшинських рад. Причиною цього стало бажання К. Розумовського встановити врядування Гетьманщиною згідно з «правами малоросійськими», а також інтерес еліти впливати на прийняття політичних рішень. Молодий гетьман та його прибічники вважали, що правовою основою функціонування старшинських рад, як і всіх інституцій, є пункти Б. Хмельницького, підтверджені грамотою від 22 травня 1751 р. та «малоросійські права». У проведенні старшинських рад орієнтувалися на традицію, усталену ще з кінця XVII ст.: зібрання проводилися на Різдво (25 грудня), Великдень (перехідне свято), рідше — на Покрову (1 жовтня). У 1750-х рр. старшинські ради почали проводитися регулярно, про їхню роботу відомо з опосередкованих джерел. Скажімо, 25 серпня 1755 р. у приміщенні Генеральної військової канцелярії збиралася розширена старшинська рада для вирішення питання щодо запровадження в Гетьманщині векселевого статуту та купецького суду³².

Ще за І. Мазепи старшинські ради проходили у формі врочистих з'їздів старшин, на яких ухвалювалися важливі кадрові рішення, постанови й розпорядження, обговорювалися різні теми, котрі не завжди фіксувалися в документах (або ж відомості не

---

³¹ Савчук Ю. «Війська Запорозького воїн знаменитий...»: витоки, сутність та еволюція державного герба Української держави // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. — К., 2014. — С. 466–467.

³² Звідомлення І.Ю. Черкаського про командування до Чернігова в серпні 1926 // ПКВІЗВП. — Вип. 3. — К., 1927. — С. 378.

дійшли до нашого часу). Доцільно припускати, що на старшинських радах упродовж 1750 — на початку 1760-х рр. спостерігалася еволюція функціонування вище зазначеної інституції.

Важливим сегментом модернізаційних змін у функціонуванні старшинських рад став розвиток прийняття на них рішень більшістю голосів. Як зазначив О. Струкевич, у другій половині XVII — першій половині XVIII ст. формувалася традиція ухвалення рішень більшістю, котра складала три чверті від присутніх³³. Цікаво, що у відновлених К. Розумовським старшинських радах рішення приймалося «міркуваннями» («мнєніями»), які засвідчувалися персональними підписами учасників зібрання³⁴. Ця практика у «Проханні малоросійського шляхетства» вже прописана так, що рішення законодавчого органу влади — Генеральної ради — мали ухвалюватися більшістю голосів.

«[...] на генеральных гетмана и всех малороссийских чинов радах, на которые обыкновенно собирались к новому году, а в чрезвычайных случаях, когда нужда потребует, как то явствует из пунктов, данных прежним гетманам, и других документов; почему и ныне всеподданнейше вашего императорского величества просим дозволить нам одиножды в год в такое время, которое мы к тому за способное изберем и поставим, а в чрезвычайных случаях, когда нужда потребует, иметь сеймы и генеральные рады как для общих наших постановлений и дел, так и для советов в нуждах малороссийского народа случающихся к вашему императорскому величеству, на которых сеймах или радах все таковые новые постановления и дела должны заключаемы и решены быть по большинству голосов, но силы и действия своего до того времени иметь не должны, пока гетман и прочие малороссийские чины не представят вашему императорскому величеству чрез своих

---

³³ Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). — К., 2002. — С. 413.

³⁴ Там само. — С. 413–414.

депутатов и не испросят на оные всемилоостивейшей кон-
фирмации»³⁵ (підкреслення наше — В. К.).

На старшинській раді у грудні 1763 р. робота проходила таким чином: учасники подавали пропозиції, відбувалося їх обговорення, депутати-«республіканці» виступали проти прихильників К. Розумовського. Далі генеральному писареві та двом полковникам доручили укласти всі пропозиції в один документ, що вони й зробили, але не вписували вимоги депутатів-«республіканців»³⁶. У результаті постав уже згадуваний документ — «Прохання малоросійського шляхетства».

Яскравим прикладом вербальних комунікацій, які мали місце на радах, стала відома промова на одному з останніх з'їздів старшин. Учасник зібрання виголошував ідеї «поправлення стану улюбленої вітчизни нашої», «поновлення попередніх вітчизни [...] ладу та благоустрою»³⁷.

У 1763 р. робота на старшинських радах стала активнішою, оскільки ця інституція винесла позитивне рішення стосовно впровадження бажаних правителєві (та більшості представників центральної адміністрації) реформ. Однією з можливих причин зацікавлення К. Розумовського старшинськими радами стали зміни в Російській імперії. Власне, із приходом до влади Катерини II було укладено «Панінський проект» щодо створення інституції з законодавчими повноваженнями з восьми членів,

---

³⁵ ПМШ. — П. 23.

³⁶ Васильчиков А. Семейство Разумовских. — Т. I. — Санкт-Петербург, 1880. — С. 314; Струкевич О.К. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). — К., 2002. — С. 359–360.

³⁷ В оригінальній копії: «поправлені состоянія любезнаго отечества нашего», «подумайте о возстановленіи прежних отечества [...] порядков и благосостоянія» (див.: Речь, произнесённая Григорием Андреевичем Полетикой на общем собрании малороссийского шляхетства в Глухове о правах, преимуществах и нуждах Малой России // ІР НБУВ. — Ф. VIII. — Спр. 2683. — Арк. 1–8; публікація: Речь о поправлении состоянія Малороссии // КС. — 1882. — № 10. — С. 119–125).

причому український гетьман значився другим у списку³⁸. Реформована Гетьманщина об'єктивно посилювала б позиції К. Розумовського як регіментаря, так і могутнього сановника Російської імперії.

Наприкінці вересня 1763 р. було зібрано старшинську раду³⁹. На ній розглядалися питання стосовно планованих реформ у судочинстві, адміністрації тощо. Ця рада характеризувалася чітким представництвом: були репрезентовані полки (по 2 старшини і 2 сотники) та значне військове товариство (56 бунчукових, 38 значкових товаришів)⁴⁰. Про рішення ради стосовно реформи судочинства можна судити з універсалу від 19 листопада 1763 р. Хоч постанови старшинських рад ще не трансформувалися в певний правовий акт, зате вони набували законодавчої сили в універсалах гетьмана. Одним із прикладів цього є акти К. Розумовського про створення нової системи судочинства, що базувалася на Литовському статуті. 17 листопада того ж року у Глухові видано універсал-проект про заснування статутових судів, який було використано для надсилання в різні полки⁴¹. До ідентичного універсалу гетьмана К. Розумовського від 19 листопада 1763 р., адресованого Лубенському полку, було включено рішення Глухівської ради⁴². В універсалі-проекті та універсалах до різних полків викладалося рішення старшинської ради:

«1) Оскільки в Малій Росії полки займають велику територію [...] визнано необхідним заснувати в кожному полку по два підкоморські суди і по два земські, з яких

---

³⁸ Сборник Императорского русского исторического общества. — Т. VII. — Санкт-Петербург, 1871. — С. 200–201; *Струкевич О.К.* Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). — К., 2002. — С. 359.

³⁹ У Санкт-Петербурзькому варіанті промови Г. Полетики — 27 вересня. Тобто ця дата ймовірно була наближена до Покрови — 1 жовтня.

⁴⁰ *Козут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. — К., 1996. — С. 83.

⁴¹ *Путро О.* Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення). — Ч. 2. — К., 2008. — С. 36–45.

⁴² Там само. — С. 66–69.

один земський суд завжди має відправляти свої справи в полковому місті. Де буде засідати інший земський суд і питання про розподіл для вказаних судів полкових сотень будуть вирішенні після оголошення Нашого наказу про проведення виборів суддів, підсудків і земських писарів полковником з усіма полковими чинами і шляхетством [...]

2) За силою малоросійських прав у земські судді, підсудки і писарі потрібно обирати кандидатів усьому шляхетству з-поміж себе, якому зібратися в полкових канцеляріях.

3) Вони вважають, що підкоморії мусять мати першість перед усіма бунчуковими товаришами, за ними земські судді рівність із бунчуковими товаришами, перебуваючи з ними по старшинству, підсудки мають рівність із полковими обозними, а земські писарі — проти полкового осавула.

4) При підкоморському, земському і міському судах возні мусять бути зі значкових товаришів і сотенних старшин, яким вважатися першими після сотника [...]

5) Як і раніше, бути по одному міському суду в кожному полку. Належні до того суду справи, вказані в правах у Книзі Статуту мають розглядатися і вирішуватися полковниками з полковими суддями»⁴³.

Отже за К. Розумовського старшинська рада трансформувалася від нерегулярних зібрань вищих урядовців до представницького законодавчого органу влади.

Зміни у фінансах та війську

У фінансовій сфері модернізація відбувалася повільно. На початок гетьманування К. Розумовського фіскальна система Гетьманщини залишалася старою: різні податки та збори доставляли до Генеральної військової скарбниці численні «зборщики». Новий гетьман, маючи велику вагу при імператорському дворі, отримав гарний шанс реорганізувати надходження податків і

---

⁴³ Там само. — С. 67.

реформувати фінансову систему. Через низку суб'єктивних та об'єктивних обставин К. Розумовський залишив збір податків на тому рівні, яким він був за попередніх часів. Це пояснюється тим, що молодий український гетьман, як особа, наближена до імператорського двору, мав приватні доходи, розмір котрих не спонукав замислюватися над розвитком місцевих фінансів. З іншого боку, відновлення імперським урядом гетьманату у свідомості української еліти асоціювалося зі зменшенням податкового тиску. Тому, якщо деякі кроки щодо надходження до Генеральної військової скарбниці було здійснено відразу після здобуття гетьманської булави, то інші — визначення зборів із млинів — вирішувалися ще в 1754–1755 рр. та встановлювалися за зразками часів П. Полуботка й Д. Апостола⁴⁴. На 1754 р. прибутки, які надходили до Генерального військового скарбу становили близько 200 тис. руб. (серед яких 48 тис. 148 руб. 85 коп. припадало на «евекту» та «індукту»)⁴⁵. Відповідно, після ліквідації митниць між Росією та Гетьманщиною в тому ж році надходження до української скарбниці склали близько 150 тис. руб., що було навіть менше від прибутків за І. Мазепи та Д. Апостола (хоча чисельність населення на 1750-ті рр. суттєво зросла порівняно з 1700 або 1720-ми рр.). Український гетьман принципово прагнув добитися повернення цього виду податку, але це йому не вдалося⁴⁶.

Зважаючи на нерозвиненість фіскальної сфери, українська адміністрація прагнула раціоналізувати видатки. Коли 7 компанійців працювали перекладачами в Київській губернській кан-

---

⁴⁴ Див.: ЦДАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 1114. — Арк. 2, 5.

⁴⁵ *Морозов О.* Становлення фінансово-податкової та митної системи в Гетьманській Україні // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. — К., 2014. — С. 211; *Тищенко М.* Форпости, митниці та карантини на західному пограниччю, в зв'язку з зовнішньою торгівлею України у XVIII ст. // Історико-географічний збірник. — К., 1931. — С. 97–105.

⁴⁶ *Барвинский В.* Заметки по истории финансового управления в Гетманщине // Сборник статей в честь проф. В. Бузескула. — Харьков, 1914. — С. 816–831.

целярії та в посольстві до Константинополя, то виникла справа, результатом якої стала відмова виплачувати їм щорічне жалування, оскільки «ніякої від тих компанійців служби немає» (1756 р.)⁴⁷. Намагання віднайти безболісні шляхи наповнення Генеральної військової скарбниці та раціоналізувати видатки міститься й у «Проханні малоросійського шляхетства» 1763 р.:

«Помянутый же денежный сбор должен собираем быть в силу тех же Богдана Хмельницкого пунктов от малороссийских урядников и отдаваем в скарб войсковой, а от оного распределяем на жалование и прочие воинские расходы, в которых так, как и во всех прочих приходах и расходах, подскарбием войсковым генеральным каждый год считаны быть имеют. [...] вместо же содержания помянутых полков и аптеки (які знаходилися у віданні імперського уряду — *В. К.*) дозволить нам ту сумму, которая на оные полки и аптеку исходит, расположить на всех мещан, також шляхетских, духовного чина и всех прочих мужиков, равномерным образом и на цыган, которые указом апреля 2 дня 1755 года от всяких податей уволены и шатаются в Малой России праздно, не отбывая никаких общенародных тягостей, для заплаты определенному числу конных и пеших казаков положенного им в пунктах прежних гетманов жалованья, а то ли им производит жалованье, которое в пунктах положено, или больше или меньше, то просим отдать на общее наше расположение, которое, смотря по доходам, учинив, в свое время вашему императорскому величеству мы донесем»⁴⁸.

«2) Отставить сбор портовых и внутренних пошлин, собираемый в учрежденных по польской и турецкой границах таможнях и заставах, и оные таможни и заставы свести и учредить по-прежнему по великороссийским границам, а вместо вышеописанных пошлин повелеть соби-

---

⁴⁷ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 1556. — Арк. 1–4 зв. Цікаво, що у чернетці було написано «малороссийской нации никакой от тех компанейцов службы нет», однак потім перші два слова закреслили (див.: ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 1556. — Арк. 2).

⁴⁸ ПМШ. — П. 10.

рать издревле в Малой России обыкновенный индуктовый и эвектовый сбор, с которого мне, гетману, получать определенные 50 000 рублей. 3) Бывшие в Малой России внутренние сборы, отставленные вышеописанным 1754 года указом, чтоб впредь никогда возобновляемы не были, а вместо оных дозволить нам прибавить по несколько процентов к индуктовым и эвектовым пошлинам, которые на границах собираемы быть имеют в скарб войсковой и употребляемы в недостатке других податей на содержание войска и на прочие нужнейшие и полезнейшие малороссийского народа расходы⁴⁹ (підкреслення наше — В. К.).

Ці проекти залишилися на папері. Неспроможність гетьманату за часів останнього володаря булави розвинути фіскальну систему послабила основу поміркованої модернізації Гетьманщини: плановані проекти мали недостатнє фінансове забезпечення або залишалися нереалізованими через його відсутність.

* * *

Як уже зазначалося, розвиток фінансів у ранньомодерну добу був тісно пов'язаний із видатками на військо. К. Розумовський та українська центральна адміністрація у цій сфері мали певні здобутки. Звичайно, що з посиленням Російської імперії у другій половині XVIII ст. армія Гетьманщини відігравала менше політичне значення, аніж за часів І. Мазепи. Натомість лейб-гвардійські підрозділи та надвірні частини за К. Розумовського виконували важливу функцію церемоніального представлення влади. До гетьманської гвардії входили 8 кінних і 2 піших надвірних компанійця, 13 кінних компанійців, убраних «по-гусарськи», 10 піших, одягнених «по-пандурськи» (1763 р.); 280 «жолдаків», частково обмундированих «у німецьке плаття» (1763 р.); «запорозька команда», сформована наприкінці 1751 — на початку 1752 рр., убрана в особливий одяг, який відрізнявся від існуючого

---

⁴⁹ Там само. — П. 14.

козацького військового костюму⁵⁰. На початку гетьманування К. Розумовський наказав реорганізувати жолдаків у дві роти чисельністю по 100 чол. у кожній⁵¹. У липні 1763 р. гетьман провів чергову реорганізацію жолдацького війська та збільшив видатки на його утримання, які становили 11 тис. 079 руб.⁵² На 1763 р., як вже зазначалося, чисельність двох жолдацьких формувань склала 280 чол.⁵³ Надвірні війська Гетьманщини було реорганізовано та збільшено. Приміром, надвірна хоругва в 1751–1752 рр. складалася зі 108, то в 1755 р. — 214 товаришів⁵⁴.

Українська адміністрація також здійснювала певні кроки щодо модернізації нерегулярного козацького війська та артилерії. 5 грудня 1763 р. К. Розумовський видав для двох осавулів, хорунжого й бунчужного інструкцію, згідно з якою до їх компетенції переходили військові справи. Ця «нижча генеральна старшина» утворила окрему інституцію, в якій із грудня 1763 до квітня 1765 рр. колегіально приймалися рішення стосовно підвищення боєздатності козацького війська⁵⁵. Поділ функцій, що мали виконувати «нижчі генеральні старшини», був, безперечно, модернізаційним нововведенням.

Утім початки підвищення боєздатності козацького війська, уніфікація озброєння та обмундирування пов'язувалися з можливістю широкого використання української армії у ході Семирічної війни (1756–1763 рр.). Саме у цьому контексті слід роз-

---

⁵⁰ Сокирко О. Військові реформи за гетьманування Кирила Розумовського, 1750–1764 рр. // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. — К., 2014. — С. 369–370.

⁵¹ Сокирко О. «Панове жовніри»: формування й розвиток жолдацьких громад кінця XVII–XVIII ст. // Соціум: Альманах соціальної історії. — Вип. 8. — К., 2008. — С. 212.

⁵² Там само. — С. 211.

⁵³ Там само. — С. 219.

⁵⁴ Сокирко О. Військові реформи за гетьманування Кирила Розумовського, 1750–1764 рр. // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. — К., 2014. — С. 370.

⁵⁵ Струкевич О. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50–80-х рр. XVIII ст. (політико-адміністративний аспект проблеми). — К., 1996. — С. 49.

глядати появу «Форми, як почати огляд малоросійських полків» та «Екзерциції воєнної легкого війська» (1756 р.). Ці інструкції, за словами О. Сокирка, стали першим «муштровим» статутом козацького війська в Гетьманщині (та серед усіх іррегулярних формувань Російської імперії)⁵⁶.

Упродовж гетьманування К. Розумовського з'являлася низка проєктів, присвячених модернізації нерегулярного війська. Зокрема лубенський полковник І. Кулябка в 1758 р. запропонував «прожект» реформування 3737 виборних козаків на тих, хто міг служити, і тих, хто обслуговував перших⁵⁷. У «Проханні малоросійського шляхетства» було повторено подібний проєкт. Автори згадували реформу О. Шаховського щодо поділу козацтва на 20-тисячний корпус виборних і підпомічників та її негативні наслідки, що наступили з часом:

«Почему вашего императорского величества просим для приведения в первобытное состояние и исправность к службе сих бедных и разоренных военнотружущих людей повелеть учинить следующие учреждения: 1) разобрать всех казаков, которые могут служить конную и которые пешую службу, и для сих учредить особливые пешие полки, ибо при гетмане Богдане Хмельницком и прочих были в Малой России конные и пешие полки, а потом распределить их таким образом, чтоб несколько дворов казачьих содержали одного доброго и всегда к службе вашего императорского величества готового конного, а другие несколько ж дворов — пешего казака. 2) Учинить конным и пешим казакам особливые списки, по которым должны они всегда остаться при своих полках и сотнях, и чтоб с одного полка в другой или из сотни в сотню не переходили»⁵⁸ (підкреслення наше — В. К.).

---

⁵⁶ Сокирко О. Військові реформи за гетьманування Кирила Розумовського, 1750–1764 рр. // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. — К., 2014. — С. 373–374.

⁵⁷ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 1852. — Арк. 1–6 зв.

⁵⁸ ПМШ. — П. 9.

Велика війна в Європі також спонукала розпочати нове переозброєння війська. Уже у січні 1756 р. гадацький полковник В. Розумовський замовив у Тулі 1500 однокаліберних карабінів. Масштабне переозброєння козацького війська мало місце з початку 1760-х рр., коли цілі полки закупували карабіни й ладівниці⁵⁹. У проведенні реформ центральна українська адміністрація використовувала проекти, створенні на полковому рівні. Із листування Генеральної військової канцелярії з Переяславською полковою канцелярією з приводу переозброєння виборних козаків від 5–8 січня 1764 р.⁶⁰ випливає, що центральна українська адміністрація вирішила цю ініціативу «знизу» трансформувати у загальне переозброєння козацького війська. Тому «нижчій генеральній старшині» було доручено мати раду з полковниками та полковою старшиною про те, «яким чином без тягот для козаків» цей проект реалізувати⁶¹.

За гетьманування К. Розумовському відбулася реорганізація артилерії, яка мала отримати єдине керівництво та забезпечення уніфікованими гарматами й порохом українського виробництва. Хоча повної централізації в керівництві артилерією досягти не вдалося, зате з початку 1750-х рр. було налагоджено лиття гармат, виготовлявся порох. На 1763 р. існував постійний штат службовців «армати»⁶².

Переозброєння та уніфікація торкнулися не лише вогнепальної, але й холодної зброї. У грудні 1759 р. Генеральна військова канцелярія надіслала зразки шабель, які мали купувати козаки. О. Сокирко припускає, що повної уніфікації досягти не вдалося,

---

⁵⁹ Сокирко О. Військові реформи за гетьманування Кирила Розумовського, 1750–1764 рр. // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. — К., 2014. — С. 375–376.

⁶⁰ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 2734. — Арк. 2.

⁶¹ Там само. — Арк. 3.

⁶² Сокирко О. Військові реформи за гетьманування Кирила Розумовського, 1750–1764 рр. // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. — К., 2014. — С. 383.

оскільки перші партії шабель взорувалися на гусарські, а пізніші на — драгунські⁶³.

Із початком Семирічної війни російський уряд підштовхував іррегулярні формування до уніфікації обмундирування. У 1759 р. лубенський полковник І. Кулябка запровадив у своєму полку два мундири: стройовий із василькового сукна та повсякденний із сірої тканини. Генеральна військова канцелярія підтримала цей проект та розпорядилася мати козакам по два однострої. Чернігівський полковник П. Милорадович у серпні 1762 р. подав проект старшинського мундиру. Це нововведенням також було підтримане гетьманом: полкова старшина, сотники, судовий писар і городовий отаман отримували старшинський мундир⁶⁴. Особливості уніфікації обмундирування війська Гетьманщини О. Сокирко підсумував так:

«[...] подібно до реформаторів коронного та литовського війська Речі Посполитої, Розумовський не став впроваджувати для козаків західноєвропейські строї, вдягнувши в них лише свою гвардію, і зробив ставку на традиційний костюм козацького стану, уодноманітнивши його і додавши посадові символи та відзнаки, як цього вимагали потреби тогочасної воєнної практики»⁶⁵.

У контексті підвищення боєздатності планувалося відмовитися від безоплатних далеких походів козаків, в яких російське командування не переймалося належним забезпеченням останніх. Такі виправи перетворювали доволі боєздатні нерегулярні формування на напівголодні недисципліновані групи, які, втративши чи продавши свого коня й амуніцію, прагнули швидше дістатися додому. Для вирішення цього питання у «Проханні малоросійського шляхетства» 1763 р. пропонувалося:

---

⁶³ Там само. — С. 376.

⁶⁴ Там само. — С. 377–379.

⁶⁵ Там само. — С. 380.

«[...] ежели случится им когда быть на службе вашего императорского величества в дальних и заграничных походах, то никак не можно, чтоб они себя своим содержанием и жалованием, а особливо, ежели определится такое, как выше писано, или еще и меньшее, также провиантом и фуражом содержать могли: для чего всеподданейше вашего императорского величества просим, чтоб в случае таких заграничных походов казаки и их старшина и прочие чины снабдеваемы были в добавку к своему получаемому жалованью из казны вашего императорского величества: конные против гусарских, а пешие — против армейских полков, а прочие чиновники — против тех чинов, которые им от вашего императорского величества пожалованы будут, с таким же провиантом и фуражом, как оные получают»⁶⁶.

Таким чином, за К. Розумовського у фінансній і мілітарній сферах проходили зміни, котрі лягають у канву явища поміркованої модернізації. Якщо з поліпшенням фінансів гетьманська адміністрація мала багато клопотів, то з мілітарними справами вона справлялася краще. Реформи торкнулися багатьох сфер функціонування війська: уніфікації обмундирування, прапорів, озброєння, виробництва гармат стандартизованих калібрів, власного пороху тощо.

Нововведення у сфері культури, освіти, науки

Як уже зазначалося у попередньому розділі, на кінець 1740-х рр. припало збільшення чисельності української молоді, яка вирушала здобувати вищу освіту в університетах Центральної та Західної Європи. Представники нового покоління здібних (і зазвичай заможних) людей прагнули завершити свої студії у кращих навчальних закладах, оскільки добра освіта вможлилювала стрімку кар'єру як у Гетьманщині, так і за її межами. Українська адміністрація до цього процесу не мала прямого

---

⁶⁶ ПМШ. — П. 11.

відношення, проте важливий сам факт зростання освіченості у середовищі еліти.

Із приходом до влади К. Розумовського «новизни» в культурному житті помітно почастишали. Молодий гетьман, як людина з європейською освітою, від самого початку прагнув приділити увагу розвитку навчання, науки й мистецтва в Гетьманщині. Показово, що саме на час його правління припало розроблення проектів університетів та середніх навчальних закладів, зокрема університету в Батурині, за зразком освітянських і наукових установ Західної й Центральної Європи⁶⁷. У Батуринському університеті, зокрема, передбачалося вивчати:

«[...] въ немъ определяются такія науки, которыхъ доселѣ въ Малой Россіи еще не было преподаваемо, какъ-то: Гуманіора вся, то есть, чистота Латинскаго языка, Древности, Философія новая, Юриспруденція, Исторія; Географія, также высокія науки, Физика, теоретическая и экспериментальная, всѣ части Математики, Геодезія, Астрономія, Анатомія, Химія и Ботаника»⁶⁸.

«Університет малоросійський Батуринський» мав би функціонувати як класичний європейський заклад із викладанням передових предметів та науковою роботою, із внутрішньою автономією, судом, науковим архівом, типографією тощо⁶⁹. Деталізований проект університету в Батурині засвідчив, що українська адміністрація мала грандіозні наміри в культурній сфері, проте, як показала практика, вони не реалізовувалися.

Позитивне сприймання нововведень у сфері освіти було підхоплено на полковому рівні лубенським полковником І. Куляб-

---

⁶⁷ Різниченко В. Проект Українського університету в Батурині // *Його ж.* 3 минулого Батурина (історичні нариси). — К., 1916. — С. 12–16; *Путро О.* Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення). — Ч. 1. — К., 2008. — С. 82–86.

⁶⁸ *Путро О.* Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення): Монографія: в 2-х частинах. — Ч. II. — К., 2008. — С. 119

⁶⁹ Там само. — С. 123–127.

кою. У листі до гетьмана К. Розумовського від 13 жовтня 1758 р.⁷⁰ він виклав своє попереднє бачення проекту початкової освіти козацьких дітей. Молодий полковник просив підтвердити його нововведення на полковому рівні:

«Щоби прислужитися на своїй скромній посаді ясновельможності Вашій та Її Імператорській Величності, заради користі й прирощення, я надумав у своєму полку так, щоб на явних серед виборних козаків і можніших помічників дітей чоловічої статі від 12 до 15 років переписати і, вибравши серед них найздібніших до науки (хоча не всіх, а бодай по кілька з них) віддати до школи тамтешніх приходів, де вони живуть, для їхнього навчання грамоти. Ті з них, хто годитимуться, і тяму матимуть, і навчаться тої грамоти, можуть бути використані у сотенних урядах і у письмових справах полкової канцелярії. А потім і в чинах, як-то отамани, писарі, осавули і хорунжі сотенні; а відповідно і в комісарах грамотних недостатку, подібного до нинішнього, не буде. [...] А тих, які будуть вправлятися в належному до військової служби порядку, доручити догляд і навчання сотенним старшинам, які визначать урядників до кожної групи з 24 козаків. Це буде зразок і для інших училищ. І скільки до шкільної науки, а скільки до військової вибирати таких козацьких дітей, про те, (за велінням Вашої ясновельможності вищеписаною апробацією), надалі буде надіслана іменна відомість. А чи буде успіх по тому моєму проекту, про те регулярно ясновельможності Вашій доповідатиму; і старатися буду особливо про приведення в добрий порядок та одержання успіху. Але такої постанови я вчинити не можу, аби не видатися легковажним і уникнути поголосу та нарікань простолюду, що увожу таке, чого раніше не бувало; тим паче не смію цього робити без особливої ясновельможності Вашої високої резолюції»⁷¹ (підкреслення наше — *В. К.*)».

⁷⁰ Там само. — С. 69–71.

⁷¹ Там само. — С. 70.

Лист від 4 травня 1760 р. дає підстави стверджувати, що цей освітній проект запроваджувався у життя:

«[...] ще до одержання високого Вашої ясновельможності ордера (як апробацію мого подання) і про вибори з виборних козаків і можніших під помічників од 12 до 15 років дітей, і про віддавання тягучіших до навчання грамоти в школи; до всіх сотень Лубенського полку до сотників і сотенних старшин з полкової Лубенської канцелярії запропоновано; тому в деяких сотнях до 1300 хлопчиків, — як сотники і старшини до полкової канцелярії рапортували, — вибрано й до шкіл віддано. [...] Навчатися ті діти, на мою думку, повинні таким порядком: 1. Спершу повинні вчитися за букварем, а потім за часословцем, а як розпізнає літери і склади добре, то, щоби не нудно їм над одними тими книжками було, хай до обіду вчать читати, а по обіді — писати. 2. Тим часом підшукувати таких людей, які хоча й не зовсім, але хоча б трохи знають рахувати на папері, і їх призначити до згаданих дітей, щоби потроху вчили, скільки можна, того обрахунку; а особливо з полкових канцеляристів і сотенних писарів. 3. В недільні й святкові дні на ранкову літургію і вечірню дітям веліти ходити до церкви й навчатися співати, і приглядатися, хто з них матиме добрі голоси, таких помічати на випадок майбутніх виборів у півчі до двору Її Імператорської величності або до дому Вашої ясновельможності. 4. А які з відібраних дітей до грамотної науки не будуть тямучі, тих усіх, визначивши над кожною двадцять четвіркою єдиного отамана, а цим отаманам мати в себе іменний їх список і кожної неділі — і в святкові дні — збирати в одному місці і навчати легких військових команд і артилерійських вправ. [...] 5. Оскільки за такого вправління рушницею діти не можуть орудувати [...] і коли дійдуть до тої пори, що до дійсної вступають служби, тоді [...] може бути не тільки Вітчизні малоросійській похвала і з того очікувана користь. Але і нарікання, які виникали по різних місцях з боку командирів — генералів та інших штаб-офіцерів на малоросійських козаків, і подання, які бувають до вищих команд про козачу непридатність, можуть бути усунуті. Про це най-

нижче Вашій ясновельможності рапортую» (підкреслення наше — В. К.)⁷².

Важлива роль освіти та науки у світогляді представників української адміністрації Гетьманщини дала про себе знати у ході активізації суспільно-політичного життя на початку 1760-х рр. На глухівських радах 1763 р. особливу увагу було приділено освіті⁷³. Зокрема наголошувалося, що навчання сприяє як розумовому розвитку, так і утриманню різних «добрих порядків» у державі. Також висловлювалася думка, що «найкращі володарі, полководці, градоначальники були філософами»⁷⁴. У «Проханні малоросійського шляхетства» йшлося про важливість «університетів, гімназій та типографій» для просвітництва й користі суспільства Гетьманщини:

«[...] по примеру находящихся в иностранных государствах университетов и гимназий и с такими ж привилегиями, завесть и в Малой России два университета и несколько гимназий; первый из оных университетов, состоящий в четырех факультетах, може быть в Киеве, на том же месте, где ныне Киево-Братский училищный монастырь, из которого монахов должно вывести, и на том месте построить дома для учителей и учеников; ибо во время основания киевских школ антецессором моим, малороссийским гетманом Петром Конашевичем-Сагайдачным, а после того митрополитом киевским Петром Могилою монастыря там не было, а было только братство,

---

⁷² Там само. — С. 71–72.

⁷³ Речь о поправлении состояния Малороссии // КС. — 1882. — № 10. — С. 119–125. У промові згадується універсал про відновлення підкоморського суду, тобто її хронологічні рамки окреслюються часом видання універсалу українським гетьманом від 19 листопада 1763 р. та указом Катерини II про схвалення створення підкоморського суду 10 листопада 1764 р. З. Когут вважає, що це могло статися лише на старшинській раді у Глухові (див.: *Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760–1830.* — К., 1996. — С. 84).

⁷⁴ Речь о поправлении состояния Малороссии // КС. — 1882. — № 10. — С. 122.

то есть такое место, где могли жить светские и духовные люди, приходящие для учения; а другой — в Батурине, состоящий из трех факультетов, кроме богословского; а гимназии — в тех городах, которые мы к тому за способные изберем и усмотрим [...] При тех же университетах, а где за потребное судится, и при гимназиях должно быть типографиям для печатания как церковных, так и гражданских книг [...] что же касается содержания оных университетов и гимназий, то на оные могут употреблены быть экстраординарные из духовных имений собиратья имеющие подати, о которых в 14 пункте упомянуто, и ежели оные от расположения на войско в остатке быть могут. Сверх того, когда грузины выведены будут, то в подмогу на содержание оных университетов можно будет определить некоторые из свободных войсковых деревень»⁷⁵ (підкреслення наше — В. К.).

Важливо, що укладачі та автори «Прохання малоросійського шляхетства» 1763 р. необхідність забезпечення навчальних закладів поставили вище мілітарних потреб. У пункті, присвяченому духовництву, читаємо:

«[...] после подданства под Российскую державу некоторые из гетманов в пунктах своих, не знаем для каких причин, в противность прав и прежних постановлений оный духовный чин от податей на войско свободным учинили с тем только предобережением, чтоб духовные в свои вотчины впредь никого из мужиков не принимали, чего однако оные не наблюдали и до сего времени не наблюдают; а от сего произошло то, что духовный чин, особливо же монастыри, имея лучшие в Малой России деревни и угодия, немалым против шляхетства пользуются облегчением, но чтоб они особливых ставили людей для отправления воинской службы — в том никакой не предусматривается нужды, ибо Малая Россия довольно военнослужащих казаков имеет; почему просим вашего императорского величества дозволения вместо того сверх обще-

---

⁷⁵ ПМШ. — П. 19.

народных податей, по рассмотрению гетмана с старшиною, положить какой особенной на их имения или мужиков денежный оклад и оный собирая употреблять на содержание училищ, как о том ниже упомянуто будет»⁷⁶ (підкреслення наше — В. К.).

Попри високу оцінку освіти та науки у проектах, реальні видатки української центральної адміністрації на освітнянські й наукові потреби були незначними. Зокрема впродовж гетьманування К. Розумовського виділялася невелика сума на Києво-Могилянську академію, одноразові допомоги призначалися здібним молодим людям⁷⁷. Сам гетьман, маючи великі можливості, надзвичайно мало зробив для розвитку науки та освіти, хоча це ідеологічно обґрунтовувало його владу. А. Бовгиря з цього приводу відзначив цікаву деталь гетьманської політики стосовно історієписання: «[...] незрозумілим залишається той факт, що К. Розумовський, володіючи потужним друкарським арсеналом Академії наук, так і не спромігся видрукувати бодай один твір з української історії, а обмежився лише виготовленням двох рукописних копій»⁷⁸.

Відзначимо, що період К. Розумовського на тлі попередніх гетьманувань вирізнявся більш світським гетьманським двором і політичним життям. О. Дзюба так окреслила риси секуляризації еліти Гетьманщини та зростання ролі освіти в очах представників української адміністрації:

«Життя жінки в козацько-старшинському соціумі нормалізувалося переважно звичаями, а її честь і майнові права захищали діючі правові норми. [...] мова не йде і про участь жінок у публічному житті, яке, з огляду на недостатньо розвинуті його форми у Гетьманщині, не набуло поширення. Все ж певні прояви його мали місце в часи гетьманства К. Розумовського, коли під час перебування

⁷⁶ Там само. — П. 7.

⁷⁷ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 2586. — Арк. 1–4.

⁷⁸ Бовгиря А. Передмова // Короткий опис Малоросії (1340–1776) / Підгот. до друку, вступ. ст. А. Бовгирі. — К., 2012. — С. 13.

гетьмана у Глухові відбувалися вистави, концерти, прийоми, на яких була присутня козацька старшина з дружинами. [...] Дедалі більшого значення надавалося освіті, яка (поряд із протекцією впливових осіб та родини) забезпечувала кар'єрне зростання, здобуття чинів, що, своєю чергою, прокладало шлях до російського дворянства. Якщо діди ще не мали достатньої освіти, вирізняючись із загалу лише багатством, то їх діти й онуки здебільшого вже навчалися в Києво-Могилянській академії та колегіумах, звідки винесли знання мов, в першу чергу латинської. Вони писали листи латинською мовою, полюбляли цитувати різні сентенції. [...] Найбільш заможні та багаті родини для завершення освіти своїх синів обирали європейські університети, зокрема німецькі»⁷⁹ (підкреслення наше — В. К.).

Таким чином, у культурному житті, науці та освіті Гетьманщини за часів К. Розумовського мали місце новації. Хоча в нездійснених проектах передбачалися радикальні зміни (університети в Батурині та Києві), на практиці лише подеколи реалізовувалися помірковані модернізаційні заходи. Утім і вони перебували в лещатах традиційного уявлення про культуру, освіту й науку.

Поміркована модернізація судочинства

Нововведення у сфері судочинства за гетьманування К. Розумовського стали показовими в намаганні адміністрації Гетьманщини та еліти суспільства покращити правову систему, пристосувати її до нових умов у Російській імперії. О. Лазаревський свого часу цілком справедливо писав, що нові суди вказують на «інтелектуальну силу того суспільства»⁸⁰.

---

⁷⁹ Дзюба О. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини). — К., 2012. — С. 304–305.

⁸⁰ Лазаревский А. Суды в старой Малороссии (Замечания на монографию Д.П. Миллера — Суды земские, городские и подкоморские в XVIII в.) // КС. — 1898. — № 7/8. — С. 98.

Влада Гетьманщини впродовж 1750-х рр., але особливо в 1760-х рр., намагалася поновити незалежну правову систему та реформувати судочинство, ліквідувавши наявні прогалини та пристосувавшись до нових умов. Уже 25 вересня 1750 р. з похідної канцелярії щойно обраного регіментаря до Генеральної військової канцелярії надійшло розпорядження, щоб апеляційні справи не надсилалися до Сенату, оскільки вони розглядатимуться в Гетьманщині⁸¹.

Упродовж 1750 — початку 1760-х рр. у «малоросійському праві» проходила рецепція статутів норм, котрі осмислювалися як основний регулятор відносин у суспільстві. Коли К. Розумовському у грудні 1751 р. потрібно було відмовити у проханні стосовно запровадження в Миргородському полку посад підкоморія, коморників і возних, він пояснював своє рішення «згідно сили малоросійських прав книги статуту розділу дев'ятого»⁸². Посилання на «малоросійське право» в 1750 — на початку 1760-х рр. активно використовувалося в більшості подібних ситуацій⁸³.

Масштабність використання Литовського статуту підтверджує той факт, що ним послуговувалися для аргументації тих бажаних суспільно-політичних практик, які не були пов'язаними зі статутним правом. Для сучасника Г. Теплова навіть виборність старшини легітимізувалася Литовським статутом:

«В заключение самой только важности сего дела надлежит взять еще в разсуждение разд. 4 арт. 1 пункт 1-й, где определяется и устанавливается, что есть ли бы который из чиновников земских, то есть: Судия, Подсудий и Писарь умер, тогда другие чиновники оставшиеся известить имеют Королю, а, в отсутствие Короля, высшему Правительству, и тогда указано будет на срок съехаться для избрания новых из природных Литовских четырех Кандидатов [...] Из сего права Малороссиянцы в обыкно-

⁸¹ ІР НБУВ. — Ф. І. — Спр. 53833. — Арк. 154.

⁸² ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 594. — Арк. 1.

⁸³ Там само. — Спр. 2485. — Арк. 4–5.

венный ввели закон, что не токмо Гетман и Старшины Генеральны, то есть: Обозный, два Судьи, Подскарбий, Писарь, два Асаула, Хорунжий и Бунчужный избираются вольными голосами, но и Полковник и Полковые: Обозный, Судья, Писарь, два Асаула и Хорунжий, также Сотник, Сотенный Писарь, Хорунжий и Атаман выбором постановляются» (п. 8)⁸⁴.

Упродовж 1750-х рр. К. Розумовський докладав значних зусиль, аби зробити судочинство Гетьманщини ефективнішим та більш справедливим. Коли за Єлизавети Петрівни було заборонено смертну кару, гетьман сприяв реалізації цього закону на підвладній території. Доцільно відзначити, що в Гетьманщині людей, які вчиняли важкі злочини, карали не засланням на роботи до балтійського порту Рогервік (пізніше на сибірські рудники), як у Росії, а примусовими роботами в Батурині до 10 років⁸⁵.

8 квітня 1752 р. гетьман скасував розгляд дрібних справ у письмовій формі. Це хоч і стало поверненням до судочинства, яке існувало до впровадження петровського указу «Про суд за ново-встановленою формою» від 5 листопада 1723 р., зате в тій ситуації пришвидшило розгляд малозначимих суперечок⁸⁶. Із 1754 р., згідно з гетьманським ордером, усі високопосадовці Гетьманщини та українська верхівка мали судитися у земельних справах не в Генеральному військовому суді, а починаючи з полкового⁸⁷. Усе це свідчить про помірковану модернізацію автономного українського судочинства.

Необхідність проведення судової реформи поступово визрівала у середовищі гетьманського двору впродовж 1750-х рр. та перебувала під впливом концепції необхідності розділення вій-

---

⁸⁴ Див.: *Теплов Г.* Записка о Малой России // Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах. — К., 1997. — С. 92–108.

⁸⁵ Звідомлення І.Ю. Черкаського про командировання до Чернігова в серпні 1926 // ПКВІЗВП. — Вип. 3. — К., 1927. — С. 373.

⁸⁶ Там само. — С. 376.

⁸⁷ Там само.

ської влади та цивільної. У 1750 р. ресент Генерального військового суду Ф. Чуйкевич почав укладання кодексу «Суд і розправа у правах малоросійських», присвяченого К. Розумовському. Остаточню свою роботу він завершив у 1758 р.⁸⁸ У цьому кодексі було систематизовано чинні юридичні норми, зокрема статутного права, та запропоновано різні заходи для поліпшення судочинства. Для прикладу, пропонувалося зручно розмістити нові й незалежні від військової адміністрації земські суди, формування Генерального військового суду з 10 депутатів — по 1 від кожного полку⁸⁹.

Сприятливе сприйняття правниками потенційних змін у судочинстві вплинуло на те, що гетьман універсалом від 17 листопада 1760 р. провів реформу Генерального військового суду. Відтепер усі судові справи мали вирішуватися у Генеральному військовому суді (а не в Генеральній військовій канцелярії), а сама інституція складалася з 10 виборних представників від полків та 2 генеральних суддів⁹⁰. За цією реформою Генеральний військовий суд ставав подібним до трибуналу Речі Посполитої, де всі справи вирішувалися депутатами, обраними від воєводств⁹¹. Універсал від 17 лютого 1763 р. остаточно скасовував судові функції Генеральної військової канцелярії, що стало наступним кроком у проведенні судової реформи та зменшило кількість апеляційних інстанцій. У вересні 1763 р. для вирішення питань

---

⁸⁸ Матеріали до історії українського права. — Т. 1. — К., 1929. — С. 83–147.

⁸⁹ *Лазаревский А.* Суды в старой Малороссии (Замечания на монографию Д.П. Миллера — Суды земские, гродские и подкоморские в XVIII в.) // КС. — 1898. — № 7/8. — С. 95.

⁹⁰ *Стружевич О. К.* Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). — К., 2002. — С. 359, 375; *Лазаревский А.* Суды в старой Малороссии (Замечания на монографию Д.П. Миллера — Суды земские, гродские и подкоморские в XVIII в.) // КС. — 1898. — № 7/8. — С. 95.

⁹¹ *Лазаревский А.* Суды в старой Малороссии (Замечания на монографию Д.П. Миллера — Суды земские, гродские и подкоморские в XVIII в.) // КС. — 1898. — № 7/8. — С. 96.

щодо планованих у судочинстві реформ скликали старшинську раду⁹². Тут було висловлено бажання створити й інші суди, окрім уже існуючого підкоморського. Суддів для гродського (кримінального) суду вирішили не обирати — судочинство мало вестися полковим судом старшини з полковником на чолі. На цій раді було розроблено всі деталі щодо числа судів, їх складу, порядку виборів на ці посади тощо⁹³.

Нову систему судочинства було впроваджено універсалом К. Розумовського від 19 листопада 1763 р. — ще до офіційного дозволу російської влади. О. Лазаревський уважав причиною такого поспіху згоду уряду Катерини II⁹⁴. Під юрисдикцію земського суду підпадали цивільні справи, підкоморського — справи щодо меж маєтків, а гродського — кримінальні. Апеляційне оскарження можна було подавати до Генерального військового суду⁹⁵.

Реформовану систему судочинства пропонувалося закріпити у «Проханні малоросійського шляхетства»⁹⁶. Важливо, що у цьому документі відстоювалися права не тільки представників нобілітету — міщанам також просили зберегти автономний судовий устрій:

---

⁹² Козут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. — К., 1996. — С. 83.

⁹³ Лазаревский А. Суды в старой Малороссии (Замечания на монографию Д.П. Миллера — Суды земские, гродские и подкоморские в XVIII в.) // КС. — 1898. — № 7/8. — С. 99.

⁹⁴ Там же. — С. 100. В універсалі від 19 листопада 1763 р. гетьман зазначав: «Вважаю себе зобов'язаним у виконанні вказаних височайших грамот, привілеїв і зараз останнього, наданого її імператорською величністю, про заснування відповідно до малоросійських прав справжніх підкоморних і про приведення до порядку малоросійських судових місць відповідно до затвердженого в Малій Росії права для якнайшвидшого здійснення правосуддя кожному ображеному» (див.: Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення) — Ч. 2. — К., 2008. — С. 72).

⁹⁵ Козут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. — К., 1996. — С. 83–84.

⁹⁶ ПМШ — П. 22.

«Мещанство некоторых малороссийских городов имеет особливые свои привилегии и вольности, данные ему от королей польских и подтвержденные от предков вашего императорского величества, и судится особливым своим правом, называемым магдебургским, а прочие города и местечки от владельцев или поставленных над ними урядников — по своим древним обыкновениям, а в земских делах — теми же правами, что и шляхетство»⁹⁷ (підкреслення наше — В. К.).

Більше того, укладачі та автори «Прохання малоросійського шляхетства» прагнули представити «пункти Богдана Хмельницького» як загальні закони, із позицій яких і потрібно ухвалювати рішення в конкретних ситуаціях:

«[...] по установлении таможен по польским и турецким границам велено с пуда соли брать пошлин по десяти копеек, от чего соль гораздо высшую получила цену, а в 1759-м году присланною ко мне, гетману, из правительствующего сената грамотою и таковой вывоз заграничной соли запрещен и велено оную продавать из казны, ваше императорское величество, тою же ценою, что и в Великой России, полагая одно только то в резон, что в пунктах гетмана Богдана Хмельницкого не положено, чтоб из казны соли не продавать, однако сие запрещение за некоторыми неудобствами еще в действии не произведено. А понеже помянутому гетману всех таковых партикулярных случаев предвидеть, нельзя было, а наиболее в пунктах своих предохранял он целость прав и прежних обыкновений генеральными терминами. Того ради чтоб и сие запрещение вывозу заграничной соли никогда в действо, производимо не было, всеподданнейше ваше императорское величество просим, но чтоб вывоз оной по снятии таможен оставить на прежнем основании»⁹⁸ (підкреслення наше — В. К.).

---

⁹⁷ Там само. — П. 13.

⁹⁸ Там само. — П. 15.

Багато модернізаційних проектів пропонувалося закріпити з посиланнями на відповідні розділи та артикули Литовського статуту. Скажімо, землю, як найбільше багатство того часу, укладачі «Прохання...» планували передати у віддання українській адміністрації:

«По праву малороссийскому — книге Статута, разделе 3, артикулу 12 — и по пунктам прежних гетманов никто из иностранных и прихожих людей не имеет никакого права к произведению в чины и к награждению деревнями и землями, но все таковые авантажи должны получать природные знатные и заслуженные малороссийские люди; от нескольких же уже лет производятся в Малой России в чины и награждаются деревнями иностранные пришельцы и заграничные люди [...] Всеподданейше вашего императорского величества просим, как оних грузин ныне из Малой России вывезть, так и впредь иностранных и заграничных людей как деревнями и землями, так и чинами не награждать, кроме таких, которые, поселясь в Малой России, знатные вашему императорскому величеству заслуги покажут и в том от гетмана и старшины рекомендованы будут, но чтоб все таковые награждения и авантажи оставались навсегда при природных малороссиянах»⁹⁹ (підкреслення наше — В. К.).

---

⁹⁹ Там само. — П. 5. Також див. розд. 3 арт. 12 Литовського статуту: «Около недавня чужоземьцомъ достоенствъ и врьдовъ всяких, а приходнемъ зъ иньших паньствахъ и оселости не давати. Также мы, г[о]с[по]д[а]р[ь], обещуемъ и шлюбуемъ под присегою нашою, которую учинили есмо великому князству литовьскому и всем станомъ обывателемъ его, беручи то изъ статуту старого, короля его м[и]л[о]сти Жикгимонта Першого, тому паньству, великому князству литовьскому, даного, а в сесь укладаючы и на то позволяючы, што жъ в томъ паньстве, великомъ князстве литовскомъ, и во всихъ замляхъ, ему прислухаючих, достоинстей духовныхъ и светьскихъ, городовъ, дворовъ, кгруньтовъ, староствъ, державъ, врьдовъ земскихъ и дворныхъ, посесый або в деръжанье и поживан[ь]е и вечностей жадныхъ чужоземьцомъ и заграничникомъ, ани суседомъ того паньства давати не маемъ. Але то все мы и потомъки нашы, великие князи литовские, давати будемъ повинни только литве, руси, жомойти — родичомъ

Права духовництва також аргументувалися Литовським статутом:

«Пользуясь теми ж правами, привилегиями и преимуществами, духовный чин в Малой России, что и шляхетство, имеет по силе малороссийского права — книге Статута разделу 2, артикулу 9 — и установленный сеймових то же самое обязательство к отправлению воинской службы из своих имений, которая отправляема была во время бытности под Польшею чрез определяемых к тому от духовного чина воинских людей»¹⁰⁰.

Земля в тогочасній Європі на схід від річки Ельби мала цінність, як правило, лише тоді, коли на ній працювали прикріплені селяни. Тому укладачі «Прохання малоросійського шляхетства» пропонували прикріпити посполитих до землі, аргументуючи це, між іншим, Литовським статутом:

старожитнымъ и уроженьцом великого князства литовьского и иныхъ земель, тому великому князству належачыхъ. А хто зъ чужоземцовъ, заграничниковъ и суседовъ того паньства и всихъ земель, ему прислухаючыхъ, важиль се што с того упросити, взяти и в дерьжанье прийти, а, упомененый будучы, того заразомъ не пустиль, тогды маетность его вся маеть быти взята до столу и скарбу нашего, великого князства литовьского. Ведь же и тубыльцомъ, хотя и родичомъ великого князства литовьского, достоенства и врьяды всякие мають быти даваны добре значнымъ и правдиве незмышлене в томъ воеводстве або повете оселымъ». Статутові запозичення у «Проханні малоросійського шляхетства» підкреслено (В. К.).

¹⁰⁰ ПМШ. — П. 7. Також див. розд. 2 арт. 9 Литовського статуту: «О духовьныхъ, яко мають службу земьскую служити. Уставуемъ тежь, ижь вси духовьные з ыменей своихъ светьскихъ и костельныхъ наданых, с которыхъ служба земьская военная бывала, такъже з ыменей своихъ отчизных, купленых и закупленых шляхетьскихъ, войне повинныхъ, службу земьскую военную мають служити тымъ обычаемъ, выправуючи с тыхъ ыменей своихъ почотъ повинный и при немъ за свою особу ч[е]л[о]в[е]ка доброго шляхтича, войне годного, водле уфалы земьское соймвое. А тые почты свои становити мають подь хоруговью поветовою межы обывателей тыхъ поветовъ, в которыхъ хто з нихъ ыменья головнейшие маеть» (підкреслення наше — В. К.).

«Малороссийские мужики по правам малороссийским и многим в сходство тех прав, изданных сеймовыми установлениями, не имеют никакой вольности в свободном из места на место переходе, кроме в таком случае, когда их помещик уволит; ибо по силе вышеописанных прав всяк помещик своего беглого мужика и слугу, где бы он ни был, сыскав со всем его домом и пожитками, взять и пожилое на том, кто его примет, доправить может, как-то и до сего времени в Польше и в Великом княжестве Литовском водится [...] Для сего всеподданнейше вашего императорского величества я, гетман, со всем малороссийским шляхетством просим: 1) таковой самовольный малороссийских мужиков переход в силу прав малороссийских впредь навсегда пресечь. [...] 4) Запретить всякого званія мужикам впредь вечно не выписываться в казаки. Всего вышеописанного мы от вашего императорского величества просим не токмо для сохранения в своей силе прав наших, но и для всеобщего Малой России благосостояния»¹⁰¹
(підкреслення наше — В. К.)

* * *

Значну частину запланованого реформування судочинства українській адміністрації вдалося здійснити впродовж кінця 1763 та першої половини 1764 рр. За універсалом від 1 грудня 1763 р. старшиною Гетьманщини обиралися члени підкоморських, земських і городських судів у відповідності до Литовського статуту¹⁰². На початку 1764 р. було створено 20 повітів, а у травні того ж року — обрано членів нових судів¹⁰³.

Реалізовані зміни поновили судову систему, котра діяла на українських землях (але не на території Гетьманщини) до 1648 р.: дали можливість відокремити цивільні суди від кримінальних, спростити судовий процес та апеляційне оскарження. Більше

¹⁰¹ ПМШ. — П. 18.

¹⁰² ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 2696. — Арк. 1.

¹⁰³ Лазаревский А. Суды в старой Малороссии (Замечания на монографию Д.П. Миллера — Суды земские, городские и подкоморские в XVIII в.) // КС. — 1898. — № 7/8. — С. 100.

того, ця реформа підпорядкувала суспільство одним юридичним нормам, хоч, наприклад, у земських судах судилися козаки, але судили тільки представники шляхетства¹⁰⁴. За О. Лазаревським, нова система судочинства не була позбавлена вад, оскільки реформа стосувалася лише структури суду, натомість закони залишалися тими самими. Стосовно гродських судів, то в реальності вони стали лише новою формою вже існуючих козацьких судів на чолі з полковниками¹⁰⁵.

Реформу правової системи Гетьманщини було підтверджено указом імператриці від 10 листопада 1764 р. (за трьома іншими актами цього ж дня оголошувалася відставка регіментаря, скасовувався гетьманат і запроваджувалася Малоросійська колегія). Це свідчило, що в очах уряду Катерини II судові реформи української адміністрації виглядали прийнятними навіть у контексті планованої радикальної модернізації Гетьманщини та ліквідації української автономії.

* * *

Крім розвитку судових інституцій, українська адміністрація прагнула закріпити відмежування козацького стану від поспільства та захистити права перших (хоча це не було вигідним із погляду приватних інтересів представників цієї ж адміністрації). К. Розумовський в одній такій справі про вирішення належності до козацького статусу «домовій економічній канцелярії» писав, що «вони з предків своїх козаки, на козацьких ґрунтах живуть; і по виданому указу генеральної канцелярії 1737 р. були козаками»¹⁰⁶. Ця справа завершувалася тим, що наказувалося поно-

---

¹⁰⁴ Козут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. — К., 1996. — С. 83–84.

¹⁰⁵ Лазаревский А. Суды в старой Малороссии (Замечания на монографию Д.П. Миллера — Суды земские, гродские и подкоморские в XVIII в.) // КС. — 1898. — № 7/8. — С. 101, 103.

¹⁰⁶ РГАДА. — Ф. 124. — Оп. 6. — Д. 139. — Л. 1.

вити в козацькому званні чолобитників, предки яких були козаками¹⁰⁷.

У листі до лубенського полковника від 17 вересня 1752 р. стосовно іншої ситуації гетьман писав:

«[...] буди же которые козаки спродавсь всеми грун-
тами, за запретительным указом в 739-м году, а сами куда
либо сошли или вмерли и их уже в лицах нет, то понеже с
того явное есть в козакой службе умаление для того
таковы козачіе грунта, после запретительного указа спро-
данные (незважаючи на указ 1739 р. — *В. К.*), за кем бы
оные находились, все зараз отобрав отдать в род козачій,
кому по правам ближе к отправленію с оных войсковою
службы, и по исполненію сего нашу Генеральную Канце-
лярію репортовать»¹⁰⁸.

Як бачимо, регіментар від початку свого правління послідовно захищав права козацького стану. Він цінував його як військову силу, а тому опікувався матеріальним станом козаків.

За часів К. Розумовського козацтво в деяких проектах почали прирівнювати до шляхетства. Це відбувалося в той час, коли «малоросійське шляхетство» усвідомлювало себе справжніми громадянами своєї Вітчизни. У тогочасній світовій практиці обиватель отримував дедалі більше прав через ліквідацію привілеїв аристократичних верств суспільства. У Гетьманщині спостерігалось явище «підняття» козацтва до рівня повноправного громадянина — шляхтича. Ця еволюція простежується у «Проханні малоросійського шляхетства»:

«[...] просим подтвердить все прежние права, обык-
новения, привилегии, вольности и преимущества, данные и
утвержденные от королей польских и великих князей
литовских, и от предков вашего императорского вели-
чества, всероссийских государей, а особливо государя,
царя и великого князя Алексея Михайловича, во время

¹⁰⁷ Там же. — Л. 1 об.

¹⁰⁸ НИОР РГБ. — Ф. 203. — Папка 274. — Ед. 6. — Л. 8.

подданства гетмана Богдана Хмельницького малороссийскому гетману, шляхетству, духовному чину, войску, мешчанству и всему народу, чтоб оные в вечные времена содержимы и сохраняемы были без всякого нарушения и в таком точно разумении и силе, как оные написаны и заключены, чтоб как все генерально, так и каждый партикулярно своими правами, обыкновениями, вольностями и преимуществами пользовались, оных во всех случаях употреблять и тем себя охранять могли¹⁰⁹.

«Малороссийские казаки, издревле известные под именем низового и городского запорожского войска, имеют свои особливые привилегии и вольности: оные состоят в вольном ими вместе с прочими малороссийскими чинами избрании гетмана и старшин, от которых они по воинским делам всегда судиться должны, а по земским издревле судятся они тем же правом, что и шляхетство; они обязаны только к одной воинской службе, а от прочих должностей, податей и работ, как сами они, так по смерти их жены и дети их свободны быть должны»¹¹⁰ (підкреслення наше — В. К.).

До громадян-обивателів в українській автономії належало «малоросійське шляхетство» (спадкова шляхта, урядова й неурядова старшина, духівництво й, частково, козаки). Водночас нижчі верстви були позбавлені будь-яких політичних прав і набували обов'язків (які постійно зростали) стосовно своїх державців — представників еліти:

«[...] в пунктах гетмана Богдана Хмельницького и прочих гетманов такого вольного с места на место переходу нигде малороссийским мужикам не дозволено; но по бывшим в давние годы в Малой России замешательствам оный свободный переход, избывая от податей, работ и других должностей, мужики сами ввели в обычай и, переходя с места на место, называли себя казаками, а от такового их своевольства происходили многие непорядки и бесчинства

¹⁰⁹ ПМШ. — П. 1.

¹¹⁰ Там само. — П. 8.

[...] 1) таковой самовольный малороссийских мужиков переход в силу прав малороссийских впредь навсегда пресечь. [...] 4) Запретить всякого звания мужикам впредь вечно не выписываться в казаки. Всего вышеописанного мы от вашего императорского величества просим не токмо для сохранения в своей силе прав наших, но и для всеобщего Малой России благосостояния»¹¹¹ (підкреслення наше — *В. К.*).

Таким чином, за 1750 — початок 1760-х рр. сталися важливі зміни у судовій системі Гетьманщини. На початку 1760-х рр. із «військової» адміністрації виокремили суд та створили нові органи правосуддя. Модернізаційний характер цих змін опосередковано засвідчувався тим, що їх було закріплено імперським урядом, який проводив радикальні реформи. Адміністрація часів К. Розумовського значною мірою домоглася одного з важливих завдань українських гетьманів, починаючи від Б. Хмельницького: юридичного розділення козацтва й поспільства.

* * *

Отже, впродовж гетьманування К. Розумовського українська центральна адміністрація мала широку свободу у створенні модернізаційних проектів і можливості щодо їх реалізації. Проте далеко не всіх їх повною мірою було втілено у життя. У багатьох ситуаціях українські діячі керувалися старими стереотипами, що аж ніяк не сприяло впровадженню у життя новацій.

---

¹¹¹ ПМШ. — П. 18.

ВИСНОВКИ

Запровадження центральною адміністрацією Гетьманщини модернізаційних проєктів стало важливим сегментом еволюції української автономії раннього нового часу. Це підтверджує висловлену в розділі «Теорія й методологія» робочу гіпотезу. Утім у ході дослідження одержано й такі результати, котрі суперечили очікуваням.

Перш за все, підсумуємо здобутки українських поміркованих реформ 1687–1764 рр. За І. Мазепи до яскравих проєктів належали: 1) заходи щодо підвищення ефективності адміністрації, формування гетьманського двору; 2) розвиток фіскальної системи, котра окремою статтею видатків (оренди) забезпечувала наймане військо; 3) свідомі заходи у церковній та культурно-освітній сферах, покликані підвищувати авторитет гетьмана; 4) поліпшення судочинства та рецепція Литовського статуту, магдебурзького права, окремих гетьманських універсалів, а також формування стану козацтва, юридично відмежованого від посільства. Усі намічені за І. Мазепи напрями проведення поміркованої модернізації продовжувалися й поглиблювалися не тільки за наступних гетьманів, але й, що цікаво, імперським урядом.

У «Договорах та постановах» 1710 р., створених еміграційною елітою під впливом сподівань на швидке повернення в Гетьманщину, планувалося обмеження повноважень гетьманського регіменту, розділення публічної та приватної влади, розвиток представницьких інституцій, підвищення ролі судової влади, реформування фінансів і т. д. Окремо варто звернути увагу на

цікаві факти: половину модернізаційних контекстів пам'ятки трьохсотрічної давнини супроводжували формулювання «договорили та постановили», третина нововведень у проекті мала бути здійснена в найближчому майбутньому, а майже 28% «новизн» виправдовувалися «старизною», водночас деякі сегменти латинського тексту конституції 1710 р. були більш модернізаційними, ніж в україномовній версії. Скажімо, 14-й пункт «*Pacta et Constitutiones*» містив вестернізаційну візію міст, котра полягала в наслідуванні більш розвинених західних сусідів.

За гетьмана І. Скоропадського відбувалися спроби посилення гетьманської влади, подібно до того, як І. Мазепа діяв після І. Самойловича. Зате за нових обставин цей правитель спромігся лише на гальмування імперських радикальних проектів, захист торгових і соціально-економічних інтересів різних груп «народу малоросійського» та на спробу поліпшити українське судочинство. Наступник І. Скоропадського — наказний гетьман П. Полуботок — прагнув активно відстоювати помірковану модернізацію Гетьманщини в політичній, фінансовій, соціально-економічній і правовій сферах. В умовах реалізації радикальної модернізації Петром І ці заходи зазнали невдачі. Спільною рисою зазначених проектів стало те, що новації за П. Орлика, І. Скоропадського й П. Полуботка значною мірою наслідували нововведення І. Мазепи.

Плани Д. Апостола передбачали масштабне продовження та поглиблення мазепинської модернізації, хоча на практиці було досягнуто менших результатів. Певні успіхи за цього гетьмана відбулися у фіскальній, військовій, судовій сферах. Уперше в 1729 р. українські фінанси отримали запланований бюджет видатків, а в липні 1732 р. — окрему постійну статтю, що забезпечувала оплату праці полкової адміністрації, представники якої не мали рангових маєтків. Згідно з інструкцією від 13 липня 1730 р. регламентувалася робота нижчих судів. Новаторською була й «Анонімна записка про потребу обмеження влади гетьмана» (близько 1727 р.), укладена одним із претендентів на уряд генерального старшини напередодні обрання Д. Апостола володарем булави — у ній розвивалися ідеї «Договорів та постанов» 1710 р.

У реформах української адміністрації за К. Розумовського не лише поглиблювалася поміркована модернізація І. Мазепи та Д. Апостола, але й планувалися якісно нові проекти: 1) роз'єднання цивільної/«військової» адміністрації та судоустрою; 2) відкриття університетів, гімназій, типографій; 3) сприйняття «пунктів Богдана Хмельницького» як «генеральних законів»; 4) ухвалення нових законів на регулярних генеральних радах (сеймі) делегованими представниками від «малоросійського шляхетства»; 5) прийняття рішень представницькими інституціями передбачалося простою більшістю голосів; 6) узгодження українських чинів з імперською «Табелю про ранги»; 7) проведення ефективної економічної політики.

За останнього правителя Гетьманщини спостерігалася чітка тенденція до формування деяких елементів модерного суспільства. Скажімо, освітянські, наукові проекти передбачали функціонування університетів зі світськими й теологічним факультетами. Причому останнє — невід'ємна складова європейської та української освіти, науки — відрізняло Гетьманщину від Росії, де з XVIII ст. панувало розділення богослов'я і світських дисциплін.

Таким чином, модернізаційні проекти центральної адміністрації Гетьманщини — важлива складова розвитку української державності раннього нового часу, вивчення якої дає можливість цілісно та глибше розуміти вітчизняну ранньомодерну історію.

* * *

Робоча гіпотеза нашого дослідження підтвердилася частково. Справді, українська еліта намагалася втілити у життя низку реформ, які мали б модернізувати політичні та суспільні інституції, але лише невелику частину проектів було успішно впроваджено. Власне кажучи, козацька адміністрація не надто прислужилася до формування модерних явищ. У цьому сенсі теоретична модель, яку ми концептуалізували та проаналізували на фактах українського минулого, може видаватися телеологічною (оскільки вона пояснює розвиток подій та явищ, фінал яких так чи інакше відомий історикам). На нашу думку, це не є суттєвою вадою концепції. Річ не лише в тому, що історичне пізнання

нерідко приречене на дослідження з наперед відомими висновками. Концепція поміркованої модернізації в нашому дослідженні відіграє інструментальну функцію — допомагає детальніше і глибше проаналізувати ті зміни, які мали місце в гетьманській адміністрації з кінця 1680-х і до початку 1760-х рр.

Як простежено в нашій праці, низка інституцій Гетьманщини впродовж 1687–1764 рр. покращила своє функціонування. Скажімо, за часів І. Мазепи Києво-Могилянська академія досягла свого чи не найбільшого за всю історію розквіту. Проте вона інституційно майже не змінилася, не отримала більшої автономії та постійної значної статті прибутків із Генеральної військової скарбниці.

«Договори та постанови» 1710 р., які де-факто залишилися нереалізованим проектом, містили суперечності, вирішення низки проблем реформування переносили на майбутнє, у них не йшлося про зміни в освіті та науці. І. Скоропадський і П. Полуботок зосередили свою увагу на захисті політичних інституцій та соціально-економічних прав «малоросійських обивателів», прилаштуванні української автономії до нових умов існування в рамках радикальної російської модернізації. Вони також спеціально не цікавилися освітою та наукою Гетьманщини.

Поміркована модернізація Д. Апостола виявляє ще більше суперечностей. Приміром, він, намагаючись зробити ефективнішим судочинство, сприяв зосередженню судової влади в руках полковників на полковому рівні та сотників — на сотенному, тобто адміністрація остаточно злилася з правосуддям, що було однозначно демодернізаційним явищем. На прикладі цього регіментаря яскраво простежується проблема надмірної централізованості гетьманської влади. Політика Д. Апостола також красномовно ілюструє той факт, що гетьманська влада часто була «глухою» до тих російських модернізаційних імпульсів, які потенційно могли б реформувати ті чи інші аспекти функціонування політичних інституцій: зокрема цей правитель відмовився від імперського проекту 1733 р. щодо прирівнення українських чинів до «Табелі про ранги».

Поміркована модернізація К. Розумовського не мала великих успіхів у фінансовій сфері, оскільки еліта (представники адмі-

ністрації) та низи суспільства після важкої російсько-турецької війни 1735–1739 рр. сприймали поновлення гетьманського уряду передусім як зменшення податкового тиску. Обмаль фінансування, а також непродуманість багатьох реформ (це часто траплялося і трапляється в модернізації різних країн) призвели до нереалізованості чималої кількості проєктів.

* * *

Радикальна модернізація Гетьманщини, яку намагався здійснювати російський уряд, черпала досвід з успіхів і невдач української адміністрації. 1-ша Малоросійська колегія (1722–1727 рр.) та Правління гетьманського уряду (1734–1750 рр.) широко використовували здобутки поміркованої модернізації (передусім часів І. Мазепи, Д. Апостола). Імперські структури не змінювали українську адміністрацію, а навпаки — її використовували й часто робили ефективнішою для збору податків, реорганізації війська, налагодження пошти тощо. Наочним прикладом цього став поділ козацтва на «виборних» і «підпомічників» О. Шаховським, що завершив починання І. Мазепа та практику Д. Апостола. Більше того, навіть 2-га Малоросійська колегія, якою керував П. Румянцев, використала досвід нововведень К. Розумовського.

Окремо варто здійснити переоцінку впливу модернізаційних проєктів української адміністрації на суспільство Гетьманщини. Знання про втілення у життя своєю владою реформ стало суттєвим чинником розвитку української суспільної свідомості раннього нового часу. Остання мала різні наповнення: для одних її носіїв, перед якими відкривалися гарні перспективи в Росії, вона давала можливість вдало інтегруватися в імперське суспільство, проте для інших — стала висхідною точкою у формуванні протонаціональної ідентичності європейського гатунку. Доказом цього є важливий компонент сучасної української свідомості — упевненість у тому, що якби не сталося «Переяславської ради 1654 р.» або було б реалізовано «конституцію Пилипа Орлика 1710 р.», то історія України стала би такою ж, як і в інших розвинених європейських країнах.

Список скорочень

АВПРИ — Архив внешней политики Российской империи Историко-документального департамента МИД Российской Федерации (Москва)

Акты ЗР — Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссией

Архив СПбИИ РАН — Научно-исторический архив Санкт-Петербургского института истории Российской академии наук

ІР НБУВ — Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського

НИОР РГБ — Научно-исследовательский отдел рукописи Российской государственной библиотеки (Москва)

ОР БРАН — Отдел рукописей библиотеки Российской академии наук (Санкт-Петербург)

ОР РНБ — Отдел рукописей и редких книг Российской национальной библиотеки им. Салтыкова-Щедрина (Санкт-Петербург)

ПКВІЗВП — Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права

РГАДА — Российский государственный архив древних актов (Москва)

СПбФА РАН — Санкт-Петербургский филиал архива Российской академии наук

Укр. іст. журн. — Український історичний журнал

УЦСС — Україна в Центрально-Східній Європі

ЦДІАК України — Центральний державний історичний архів у м. Києві

AGAD — Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

AR — Archiwum Radziwillów

HUS — Harvard Ukrainian Studies

Додатки

ДОДАТОК 1.
Таблиця адміністративних установ Гетьманщини

Голова держави	Інституція генеральної старшини	Центральні адміністративні установи	Канцелярії	Станово-представницькі інституції, які частково виконували адміністративні функції
Гетьман	Вища генеральна старшина	Генеральна війська канцелярія (з 1720-х адміністративна установа)		Старшинська рада
	Генеральний обозний	Генеральна війська артилерія	Канцелярія Генеральної військової артилерії	Зібрання генеральної старшини з полковниками
	Генеральні військові судді	Генеральний військовий суд	Канцелярія Генерального військового суду (з 1720-х)	З'їзд старшин
				Генеральна рада (з 1708 — церемоніальні функції)

Голова держави	Інституція генеральної старшини	Центральні адміністративні установи	Канцелярії	Станово-представницькі інституції, які частково виконували адміністративні функції
Генеральний військовий писар Генеральний військовий підскарбій	Генеральна військава скарбниця	Генеральна військова канцелярія (до 1720-х інституція, яка завідувала діловодством гетьмана; з 1752 р. — її функції поновлено)	Розширена, крім старшин, були представники козацтва та поспільства	
Нижча генеральна старшина		Похідна Генеральна військова канцелярія (з 1750)		
Генеральний осавул		Домова економічна канцелярія (з 1750)		
Генеральний бунчужний		Канцелярія К. Розумовського (з 1760)		
Генеральний хорунжий				

ДОДАТОК 2.
Модернізаційні проекти адміністрації Гетьманщини
(кін. 1687-х — поч. 1764-х)

Дата	Зміст модернізаційного проекту
1688, осінь	проект «облаштування» війська
1688	постанова старшинської ради не вписувати до козацьких реєстрів дітей селян
1689, 20 вересня	Московські статті [2-й пункт — введення оренди для потреб найманих військ; 4-й пункт — заборона переходу представників поспільства у стан козацтва і навпаки]
1680-ті, кін. — 1690-ті	колонізація південних рубежів
1680-ті, кін. — 1700-ті	цілеспрямоване формування гетьманською адміністрацією еліти — «нової шляхти»
1687–1708	церковне будівництво та культурна діяльність
1680-ті, кін. — 1700-ті	створення групи «виборних» козаків [в гетьманському універсалі про походи 1697–1698 рр. «козаки, які не несуть військової служби нехай будуть помічниками у кормління компанійців та піхотного товариства»]
1690-ті, кін. — 1700-ті	розвиток фінансової системи, яка давала лише до Генеральної військової скарбниці близько 800 тис. злотих
1690-ті — 1700-ті	підтвердження академічного статусу та розбудова Києво-Могилянської академії, введення у програму викладання фізики та математики, створення «канцелярського куреню» [дворічних курсів для випускників]
1694	остаточне поновлення системи «аренд», яка фінансово забезпечувала існування постійного найманого війська
1695–1699	будівництво суден у ході Дніпровських походів
1700	поновлення єпископської кафедри у Переяславі
1700	заснування Чернігівського колегіуму
1701	універсал І. Мазепи про обмеження панщини двома разами на тиждень
1704–1708	фактичне приєднання Правобережжя

Дата	Зміст модернізаційного проекту
1710, 5 квітня	«Договори та постанови»
1710–1721	гетьманська протекція українській зовнішній торгівлі
1721	проект створення зводу законів староукраїнською мовою
1722–1723	проекти впорядкування судочинства [ліквідація хабарів-«накладів», вдосконалення процесу розгляду судових справ, впровадження принципу колегіальності та встановлення порядку ступеневої апеляції]
1722, 20 серпня	створення повноважень асесорів Генерального військового суду [уведення 4 асесорів до складу Генерального військового суду]
1722	підтримка розведення шльонських білих тонкорунних овець
1722	уніфікація мір сипучих речовин, встановлення їх співвідношення з російськими
1727, осінь	«Анонімна записка про обмеження влади гетьмана» [перетворення Генерального військового суду на головну інституцію судочинства та апеляційну інстанцію, посилення повноважень генеральних старшин]
1727, 16 жовтня	універсал Д. Апостола до Стародубського полку про призначення на кожну сотню двох «заведовцев» для збору податків [ймовірно, було призначено «підскарбів», який отримував гроші від цих «завідувачів»]
1727–1734	оборона українським правителем козацьких прав
1728, 12 березня	статті Д. Апостола [пропонувалося впровадження судової системи, реформованої П. Полуботком в 1722 р. (п. 1.), вибори гетьмана вільними голосами, (п. 2), вибори генеральної старшини та полковників вільними голосами (п. 3), утримання компанійських полків (п. 6), усі податки мали надходити до Генерального військового скарбу, а ним мав завідувати військовий підскарбій (п. 7), право надання нових земель належало гетьману (п. 8, 12), «індукта» — мито з привозу мала належати українському скарбу (п. 14)]
1728, 18 березня	додаткові статті Данила Апостола [поновлення митрополії у Києві (п. 1), видання «книг прав Мало-російських» (п. 3)]

Дата	Зміст модернізаційного проекту
1728–1732	протекція українській зовнішній торгівлі
1728–1732	обстоювання міського самоврядування [оборона Д. Апостолом у 1732 р. самоврядних прав Чернігова (вільне користування міськими маєтками, заборона козацькій адміністрації втручатися у місцеві справи, зокрема в судові); 31 липня 1732 р. — розпорядження Д. Апостола щодо підпорядкування ніжинських цехів міському магістрату (цехи спиралися на полковницьку владу і не платили податків до міської скарбниці)]
1728–1743	кодифікація «Прав, за яким судиться малоросійський народ»
1729, 4 січня	поділ козаків за майновим критерієм на «виборних» та «підпомічників»
1729	укладення першого бюджету видатків Гетьманщини (143 408 руб.)
1729	унормування Д. Апостолом системи консистентських зборів
1729–1730	генеральне слідство про маєтності
1730–1749	переозброєння козацького війська
1730, 13 липня	інструкція Данила Апостола для поліпшення нижчого судочинства
1732, липень	встановлення постійного бюджету видатків на полкову адміністрацію (9695 руб. 41 коп.)
1733	проект гетьмана і генеральної старшини про управління Гетьманщиною генеральною старшиною на час хвороби правителя
1733	перехід м. Києва під гетьманську юрисдикцію
1733	проект про обмеження права залишення пана та переходу на інше місце
1738	проект А. Войцеховича про обмеження права залишення пана та переходу на інше місце
1742	чолобитна до Сенату про урівнення українських чинів до імперських рангів
1743	Табель малоросійських чинів «Комісії з кодифікації малоросійських прав»
1740-і, кін. — 1760-і, поч.	спорудження урядових будівель у Глухові, Батурині, Ніжині

Дата	Зміст модернізаційного проекту
1750–1758	«Суд і розправа в правах малоросійських» Ф. Чуйкевича
1750-ті	будівництво заводів, фабрик, млинів адміністрацією К. Розумовського
1750–1760-ті	політика центральної адміністрації щодо ліквідації смертної кари на практиці [заміна смертного вироку роботами у Батурині, а не, згідно указу імператриці, в Рогорвику та Сибіру]
1751, 1753, 1756, 1760, 1763	ревізії у Гетьманщині (чи їх задуми)
1752, 24 серпня	реформа Генеральної військової канцелярії [генеральний писар отримував значніші та прописані повноваження]
1754	ордер К. Розумовського [найвищі представники адміністрації мали судитися як усі обивателі, починаючи з місцевих судів]
1756–1760-ті, поч.	освітній проект І. Кулябки
1756	проект М. Ханенка заснування гімназії у Глухові
1756, листопад	ордер К. Розумовського про призначення лікарів у полкові та магістратські міста та оплату їхньої праці
1756	статути гетьманського війська
1756	прохання про урівнення малоросійських чинів з імперською «Табелю про ранги»
1756, листопад– грудень	справа про невиплату грошей 7 компанійцям, які виконували функції перекладачів та кур'єрів при київському генерал-губернаторові, оскільки «ніякої від тих компанійців служби немає»
1758, 11 квітня	донесення І. Кулябки про реорганізацію виборних козаків [поділ виборних Лубенського полку на три частини та підвищення боєздатності «вибраних з виборних», перенесення цієї реформи на всі інші полки]
1760, 20 лютого	заборона приймати селян, які не були відпущені паном

Дата	Зміст модернізаційного проекту
1760, 6 квітня	ордер К. Розумовського про утворення спеціальної канцелярії для прийому листів, адресованих на його ім'я
1760	проект заснування університету у Батурині
1760	переведення судових справ у відання Генерального військового суду
1763, 7 лютого	скасування судових функцій Генеральної військової канцелярії
1763, 15 вересня	універсал К. Розумовського про прийняття на роботу до мануфактури непритульних дітей, жебраків та бродяг та догляд за ними; навчання дітей
1763, вересень	проекти Глухівської старшинської ради [проекти поновлення діяльності генеральних рад (сеймів), утворення земських, підкоморських, гродських судів та апеляційного трибуналу, гарантування майнових прав козаків та звільнення їх від утримання російських військ, відновлення прав духовенства, організація шкіл та вищих навчальних закладів]
1763, 19 листопада	утворення нової системи судочинства, яка складалася з земського, підкоморського і гродського судів
1763, 1 грудня	універсал про обрання старшиною Гетьманщини членів підкоморських, земських і гродських судів у відповідності з Литовським статутом
1763, 5 грудня	передання військових справ новій інституції «нижчої генеральної старшини» (осавулам, хорунжому та бунчужному)
1763, грудень	«Прохання малоросійського шляхетства та старшини разом з гетьманом про поновлення різних старовинних прав Малоросії» [підтвердження прав «в таком точно разумении и силе, как онные написаны и заключены» (п. 1), зрівняння українських чинів з російськими відповідно до «Табелю про ранги» на вигідних умовах (п. 2), повернення відібраної раніше території до «Малої Росії» та приєднання нових (п. 3), мастки могли надаватися лише малоросійській шляхті (п. 5), збільшення автономії Православної Церкви на території Гетьманщини (п. 6), фінансування навчальних закладів з церковних мастків (п. 7), реорганізація

Дата	Зміст модернізаційного проекту
	<p>козацького війська (п. 9), оплата служби козацькому війську (п. 10), додаткове жалування козацькому війську у випадку закордонного походу (п. 11), підтвердження міського самоврядування (п. 13), захист української торгівлі та господарства (п. 14, 15, 16), прикріплення селян до землі, заборона посполитих переходити до козацького стану (п. 18), відкриття університетів в Києві та Батурині, кількох гімназій, типографій та фінансове забезпечення їхнього функціонування (п. 19), вільні вибори гетьмана без імперського втручання, подальше реформування суду та створення «Малоросійського трибуналу», регламентація роботи «генеральної ради», встановлення жалування урядовим та неурядовим старшинам, закладення порту у пониззі Дніпра (пункти, які не увійшли до чистового варіанту)]</p>
1764, 8 січня	<p>розпорядження Генеральної військової канцелярії про переозброєння виборних козаків новими рушницями [генеральна старшина обговорювала проекти «виборних козаків приведення у повну військову справність»]</p>
1764, поч.	<p>створення реформованої системи судочинства, вибори суддів</p>

ДОДАТОК 3.
Представники української адміністрації Гетьманщини
та їхній інтелектуальний продукт (1680–1760-ті рр.)

Прізвище, ім'я, по-батькові	Посада, ранг	Проекти, інтелектуальний продукт
Апостол Данило (1654–1734)	лубенський полковник (1682–1687, 1693–1727), гетьман (1727–1734)	статті (1728), універсали, листи, інструкції [«Інструкція українським судам» (1730)], чолобитні, генеральне слідство про маєтності (1729–1730)
Апостол Петро Данилович (?–1758)	лубенський полковник (1728–1757)	автор «Щоденника»
Борзаківський Пилип (? — бл. 1765)	канцелярист Генеральної військової канцелярії	автор «Щоденника Генеральної військової канцелярії за 1722–1723 рр.», переписувач
Величко Самійло Васильович (1670 — після 1728)	військовий канцелярист (1690–1705), старший військовий канцелярист (1705–1708)	автор «Літопису Самійла Величка» (1718?–1728?), «Космографії» (1728)
Герцик Григорій Павлович (?–1728)	полтавський наказний полковник (1705), генеральний осавул (1710–1719)	укладач «Договорів та постанов» (1710)
Горленко Дмитро (бл. 1660–1731)	полковник Прилуцького полку (1692–1709)	укладач «Договорів та постанов» (1710)
Грабянка Григорій Іванович (?–1737?)	гадяцький полковий суддя (1717–1728), гадяцький полковий обозний (1728–1729), гадяцький полковник (1729–1737)	автор/переписувач розширеної редакції «Літопису Грабянки» (після 1719), листи

Прізвище, ім'я, по-батькові	Посада, ранг	Проекти, інтелектуальний продукт
Дворецький Василь Федорович (1609 — після 1672)	київський полковник (1653–58, 1659–1660, 1663–66, 1668)	співавтор «Літописця Дворецьких», переписувач
Дворецький Іван Васильович (?–?)	остерський сотник (1680–1690)	співатор «Літописця Дворецьких»
Дівович (Дзівович) Семен Данилович (1733–1763)	перекладач Генеральної військової канцелярії (1761–63), архіваріус Малоросійського Генерального Архіву (1763)	автор «Розмови Велико-росії з Малоросією» (21 вересня 1762)
Дівович (Дзівович) Олексій Данилович (бл. 1730–1790-ті)	військовий канцелярист Генеральної військової канцелярії (1756–62), сотник Почепської сотні (1763–69), абшпитований полковий писар Стародубського полку (1772), полковий суддя (1781–83), абшпитований полковий суддя (1783)	автор продовження до «Короткого опису Малоросії» (1756)
Довгополий Клим (?–?)	генеральний військовий суддя (1710)	укладач «Договорів та постанов» (1710)
Долинський Григорій Карпович (бл. 1722–99 рр.)	військовий канцелярист Ніжинської полкової канцелярії (1739–41), канцелярист Генеральної військової канцелярії (1741–45); другий ніжинський полковий осавул (1745–54); перший ніженський полко-	співавторів наказу від Ніжинського полку, автор заяви-протесту проти ув'язнення його та його прихильників (1767)

Прізвище, ім'я, по-батькові	Посада, ранг	Проекти, інтелектуальний продукт
	вий осавул (1754), директор пошти Глухів–Київ (1755–1760), головний економ гетьмана (1750–1760-ті), бунчуковий товариш (1762), підкоморій Батуринського повіту (1764–1779)	
Забіла Іван Іванович (бл. 1693–1750-ті)	значковий товариш (1713), бунчуковий товариш (1727), хорунжий Генеральної військової канцелярії (1731–1735)	автор «Хроніки» (кін. 1740-х — поч. 1750-х)
Іваненко Петро (Петрик) (?– після 1696)	старший канцелярист Генеральної військової канцелярії	автор українсько-кримського договору (1692), листів, універсалів
Кологривий Григорій Іванович (бл. 1720–1780-ті)	хорунжий Генеральної артилерії (1750-ті), осавул Генеральної артилерії (1759–1768?)	Автор промови перед січовиками 1768 р.
Коропчевський Павло Григорович (1741–1808)	військовий канцелярист Миргородської полкової канцелярії (1759–1760), канцелярист Генеральної військової канцелярії (1761–1768), хорунжий Генеральної артилерії (1775), бунчуковий товариш (1777), віце-губернатор Малоросійської губернії (1797–1799)	автор листів

Прізвище, ім'я, по-батькові	Посада, ранг	Проекти, інтелектуальний продукт
Крижанівський Антон Степанович (?– бл. 1772)	гадяцький полковник (1762–1772)	співавтор «Проханя малоросійського шляхетства» (1763)
Кулябка Іван Петрович (?–1771)	лубенський полковник (1757–1771)	Автор освітніх та військових проєктів
Ладинський Павло (?– бл. 1736)	Канцелярист Генеральної військової канцелярії (1720-ті — поч. 1730-х), варвинський сотник Прилуцького полку (1736)	автор «Щоденника Генеральної військової канцелярії за 1723 р.»
Лизогуб Яків Юхимович (1675–1749)	генеральний військовий обозний (1729–1749)	автор «Літопису Лизогуба» (довів текст до 1742 р.), очолював «Комісію щодо зводу прав, за якими судиться малоросійський народ»
Лобисевич Опанас Кирилович (бл. 1732–1805)	Перекладач, секретар гетьмана К. Розумовського (1761–1774)	переклади, листи
Ломиковський Іван (1646–1714)	знатний військовий товариш (1681), генеральний суддя Генерального суду (1688–1689), генеральний хорунжий (1689–1691), генеральний осавул (1692–1707), генеральний обозний (1707–1710)	укладач «Договорів та постанов» (1710)
Лукомський Василь	абшпитований обозний	автор «Зібрання історичного» (1770)

Прізвище, ім'я, по-батькові	Посада, ранг	Проекти, інтелектуальний продукт
	Лубенського полку (1770)	
Мазепа Іван Степанович (1635–1709 рр.)	військовий товариш, знатний військовий товариш, військовий осавул (1681), гетьман (1687–1708)	автор універсалів, листів, проектів реформ
Максимович Іван (1670-ті – бл. 1732)	генеральний військовий писар (1710–1715)	автор / укладач «Договорів та постанов» (1710); листи, договори, переклади
Маньківський Федор (Теодор) (?–?)	перекладач Генеральної військової канцелярії, бунчуковий товариш (1751), земський суддя (1767)	автор додатку до «Короткого опису Малоросії» (кінець 1750-х — кінець 1770-х)
Маркович Яків (1696–1770)	бунчуковий товариш (1721), підскарбій (1729–1740)	автор «Щоденника» (1717–1767), перекладів, літературних творів, доповнення до «Хроніки» Полуботка
Миклашевський Михайло Андрійович (бл. 1640–1706)	військовий товариш (1671), генеральний хорунжий (1682–1683), генеральний військовий осавул (1683–1689), стародубський полковник (1689–1706)	співавтор проекту про входження Гетьманщини до складу Речі Посполитої (1703)
Мирович Федір Іванович (?–1758)	генеральний бунчужний (1708–1709), генеральний осавул (1710–1711)	укладач «Договорів та постанов» (1710)
Орлик Пилип Степанович (1672–1742)	старший військовий канцелярист, реєнт Генеральної військо-	автор / укладач «Договорів та постанов» (1710); панегірики, щоденник

Прізвище, ім'я, по-батькові	Посада, ранг	Проекти, інтелектуальний продукт
	вої канцелярії, генеральний військовий писар (1706–1710), гетьман в еміграції (1710–1742)	(1720–1733), універсали, маніфести, інструкції, листи
Остроградський Федір Матвійович (?– бл. 1768)	миргородський полковник (1757–1768)	Співавтор «Прохання малоросійського шляхетства» (1763)
Покас Григорій Андрійович (?– перед 1781)	військовий канцелярист Погарської сотні Стародубського полку (1740–50-ті), канцелярист Генеральної військової канцелярії (1750-ті), військовий товариш (1757(67), погарський вїйт (1757(62)–68)	Автор продовженої частини списку «Короткого опису Малоросії» (1751)
Покорський Опанас (?–?)	писар Стародубського полку (1698–1707)	співавтор проекту про входження Гетьманщини до складу Речі Посполитої (1703)
Полетика Андрій Андрійович (бл. 1739–45 — після 1798)	канцелярист Генеральної військової канцелярії (1758), військовий товариш (1763), бунчуковий товариш (1767)	автор листів, щоденника (1787)
Полетика Григорій Андрійович (1722(23)–1785)	депутат Глухівської ради (1763) та Законодавчої комісії (1767–1768)	автор проектів, історичних творів, листів
Полуботок Павло Леонтійович (бл. 1660–1724)	військовий товариш, значковий товариш, чернігівський полковник (1705–1722), наказний гетьман (1722–1724)	автор універсалів, листів, проектів, інструкцій, «Хронічки» (1715)

Прізвище, ім'я, по-батькові	Посада, ранг	Проекти, інтелектуальний продукт
Ракушка-Романовський Роман (1623/24–1703)	військовий підскарбій (1663–1668), священник	Автор «Літопису Самовидця» (1703)
Розумовський Кирило (1728–1803)	гетьман (1750–1764)	автор універсалів, ордерів, листів, замовник рукописних книг
Савицький Степан (бл. 1684–1751)	військовий канцелярист (1712), лубенський полковий писар (1714–1751)	перекладач першої частини «Воуна Домова», член «Комісії зводу малоросійських прав»
Симоновський Петро Іванович (бл. 1717–1809)	перекладач Генеральної військової канцелярії (1753), сотник кобиччанський Київського полку (1757–1764), земський суддя Остерського повіту (1764), бунчуковий товариш (1764), суддя Генерального військового суду (1767–1781)	Автор «Короткого описання козацького малоросійського народу» (1765), переклади
Скоропадський Іван Ілліч (1646–1722)	військовий канцелярист (1675–1676), чернігівський полковий писар (1681–1694), генеральний бунчужний (1698–1699), генеральний осавул (1701–1706), стародубський полковник (1706–1708), гетьман (1708–1722)	автор листів, універсалів, проектів
Скоропадський Іван Михайлович (1727–1782)	генеральний осавул (1762–1781)	військові проекти

Прізвище, ім'я, по-батькові	Посада, ранг	Проекти, інтелектуальний продукт
Скоропадський Михайло Васильович (1697–1758)	бунчуковий товариш (1715), генеральний підскарбій (1741–1758)	економічні проекти
Стефанович Василь (1697–бл. 1781)	військовий товариш, лохвицький сотник (1729–1751, з перервами), полковий суддя Лубенського полку (1751–1773)	перший голова, згодом член «Комісії зводу малоросійських прав»; прихильник новаторської кодифікації
Трофимович Феофан (?–бл. 1737)	ігумен Мгарського монастиря (1730)	Автор драми «Милость Божія» (1728)
Туманський Василь Григорович (бл. 1719/1723–бл. 1809)	генеральний військовий писар (1762)	Співавтор «Прохання малоросійського шляхетства» (1763)
Ханенко Микола Данилович (1693–1760)	канцелярист (1717–1721), старший канцелярист Генеральної військової канцелярії (1721–1723), суддя Стародубського полку (1727–1738), генеральний бунчужний (1738–1740), член Генерального військового суду (1740), генеральний хорунжий (1741)	автор щоденника, «Короткого описання Малоросійського краю», листів, перекладач
Чуйкевич Федір Олександрович (?– бл. 1759)	помічник писаря Генерального військового суду (1717), бунчуковий товариш (1750)	автор збірки «Суд і Розправа» (1752–1758)

Прізвище, ім'я, по-батькові	Посада, ранг	Проекти, інтелектуальний продукт
Янушкевич Іван (1678–176?)	писар Чернігівського полкового суду (1720-і 1723), абшпитований писар Чернігівського полку (1740-і)	автор «Чернігівського літопису» четвертої редакції (не раніше 1764)

ДОДАТОК 4.

Урядова старшина Гетьманщини на початок 1760-х рр.¹

Уряд	На службі	Абшпитовані
Гетьман	1	
Генеральний обозний	1	
Генеральний суддя	2	
Генеральний військовий писар	1	
Писар Генеральної військової артилерії	1	
Писар Генерального військового суду	1	
Генеральний осавул	2	
Генеральний хорунжий	1	
Генеральний бунчужний	2	
Осавул Генеральної військової артилерії	1	
Хорунжий Генеральної військової артилерії	1	
Полковники	10	
Обозні полкові	10	2
Судді полкові	10	2
Писарі полкові	10	2
Осавули полкові	20	7

¹ Див.: *Кривошея В.* Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. — К., 2004. — С. 286.

Уряд	На службі	Абшпитовані
Хорунжі полкові	20	7
Писарі судові полкові	10	
Вакансові полкові старшини	4	
Осаули полкової артилерії	8	2
Отамани полкової артилерії	2	
Хорунжі полкової артилерії	9	
Сотники	165	
Отаман городовий полкового міста	10	
Городничий полкового міста	9	
Отаман сотенного міста	165	
Осаул сотенний	165	
Хорунжий сотенний	165	
Писар полкової артилерії	1	
Писарі сотенні	165	
Разом	807	22
Всього		829

ДОДАТОК 5.

Значне військове товариство (безурядова козацька старшина) на 1763 р.²

Ранг	На службі	Абшпитовані
Бунчуковий товариш	139	82
Військовий товариш	239	90
Значковий товариш	548	174
Разом	926	346
Всього		1272

² Див.: *Кривошея В.* Козацька еліта Гетьманщини. — К., 2008. — С. 326.

ДОДАТОК 6.
Писарі та військові канцеляристи на початку 1760-х рр.³

Посада	На службі	Абшпитовані
Генеральний військовий писар	1	
Писар Генеральної військової артилерії	1	
Писар Генерального військового суду	1	
Старші військові канцеляристи	3	
Військові перекладачі	1	
Військові канцеляристи	380	12
Писарі полкові	10	2
Писарі судові полкові	10	
Старші полкові канцеляристи	10	
Писарі полкової артилерії	1	
Писарі сотенні	165	
Разом	573	14
Всього		587

---

³ Див.: *Кривошея В.* Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. — К., 2004. — С. 286; *Окиншевич Л.* Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII вв. // ПКВЗВП. — Вип. 2. — К., 1926. — С. 119.

ДОДАТОК 7.
Конкорданс «новин» з контекстами вживання
у «Договорах та постановах» 1710 р.⁴

Частина «Договорів та постанов»	Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — <i>В. К.</i>)
<p>Преамбула (про «народъ валеchnый стародавний козацкий прежде сего именованный козарский», його історію, про визволення Б. Хмельницьким Війська Запорозького та народу малоросійського з польського підданства, добровільний перехід під московську протекцію, про визволення І. Мазепи Вітчизни від російської влади, про вибір П. Орлика гетьманом з обов'язком дотримання усіх «договорів та постанов» та визнання їх «за інших впрод будучих Гетмановъ Войска Запорозкого»)</p>	<p>1. «[...] Иоанъ Мазепа, подвигнувшись правдивою ревностію за цѣлост Отчизны, правъ и волностей войсковых, а желаючи усерднымъ желаніемъ, за днѣи Гетманского своего владѣнія видѣти, и по смерти своей для вѣкопомной имени своего памяти оставить тую ж Отчизну, милую Матку п[а]шу, и Войско Запорожское городовое и пизовое, <u>не тылко в ненарушимых, лечь и в разширенных и розмноженных волностях, квѣтнучую, и избылнучую,</u> удался в непреламанную оборону Наяснѣйшого Короля Его Милости Шведского Кароля Дванадцатого...».</p> <p>2. «[...] мы, Енеральная Старшина, тут притомная, и мы, атаманъ кошовый зъ Войскомъ Запорожскимъ, <u>запобѣгаючи впредь такому безправю,</u> найбарзѣй под сей до того дѣла погодный часть, когда тое жъ Войско Запорозкое не для чого иного под протекцію Наяснѣйшого Королевского В[є]л[и]ч[є]ства Шведского удалося и тепер оной крѣпко и непоколѣбимо <u>держится,</u> тылко для <u>поправы и подвигненя</u> упалых правъ своих и волностей войсковых, <u>договорили и постановили з Ясневелможнымъ Его Милостію паномъ Филиппомъ Орликомъ [...]</u> абы не тылко Его Велможност за щасливого</p>

⁴ «Пакти і конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладнення). — Львів, 2011. — С. 77–117; Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія / Підг. О. Вовк // Архіви України. — 2010. — Вип. 3–4. — С. 145–166.

Частини «Договорів та постанов»	Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — <i>В. К.</i>)
	гетманского своего владѣнія <u>всѣхъ тыхъ, тутъ послѣдующихъ, пунктами изображенныхъ, а собою поприсяженныхъ договоровъ и постановленийъ, ненарушимо додержаль, лечь и за иншихъ впередъ будучихъ Гетмановъ Войска Запорозкого, чтобъ оныя непремѣнно захованы и содържаны были...».</u>
П. 1	3. «[...] жебы едина вѣра православная восточного исповѣданія, под послушенствомъ С[вя]тѣйшого Ап[о]столского Оруну Константинопольского вѣчне утверждена была, и з помноженемъ хвалы Б[о]жой, ц[е]рквей святыхъ, а з цвѣченемъ в наукахъ вызволіонныхъ синовъ малороссийскихъ, расширалася, и яко кринь в тернії, межи окрестными іновѣрными панствами, процвітала».
П. 5	4. «[...] мѣеть Ясневелможный Гетманъ <i>тотъ</i> же городъ Войску Запорожскому Низовому зо всѣми угодіями и з перевозомъ на Днѣпрѣ, тамъ застаючимъ, привернути, шпиталь в ономъ для старинныхъ зубожалыхъ и ранами скалѣченыхъ козаковъ коштомъ войсковымъ построїти, и отколь мѣеть имъ быти пища и одежда, промыслити. Также Днѣпръ увесь зъгори <i>отъ</i> Переволочной внизъ, перевозъ Переволочанскій, и самый городъ Переволочную зъ городомъ Кербердою, и рѣка Ворскло зъ млинами, в полку Полтавскомъ найдуючимися, и фортецу Кодацкую зъ приналежитостями, повинень будеть Ясневелможный Гетманъ и по немъ будучіи уряду того Гетманскаго наслѣдники, <u>ведлугъ давныхъ правъ и привилеєвъ при Войску Запорожскомъ заховати, никому зъ власти д[у]ховной и свѣцкой не допускаючи и не позволяючи ѣзовъ тамъ на Днѣпрѣ <i>отъ</i> Переволочной внизъ забивати и строїти, становъ и</u>

Частини «Договорів та постанов»	Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — <i>В. К.</i>)
	<p>рыбныхъ ловль заводити, особливе в полю, рѣки, рѣчки и всякіе прикметы, аж по самый Очаковъ, не до кого иного, тылко до Войска Запорожского Низового вѣчными часы мѣють належати».</p>
<p>6-й пункт (про обмеження влади гетьмана Генеральною Радою, затвердження на необмежені майбутні часи першості генеральної старшини у вирішеннях справи «отчизни», присягу гетьмана, генеральної старшини, полковників та інших при очолені урядів на вірність «отчизні»)</p>	<p>5. «[...] в томъ порядокъ же завше, якъ в бою, такъ и в покою, о общомъ <u>отчистомъ</u> добрѣ приватные и публичные обыкли <u>отправоватися</u> Рады, в которыхъ и самый самодержавцы притомностью своею продкуючи, не возбраняются соизволеніе свое под общее министровъ своихъ и совѣтниковъ здане и ухвалу подлагати. А чому ж бы в волномъ народѣ <u>таковый збавенный порядокъ не мѣлъ быти захованъ, который любо в Войску Запорожскомъ при Гетманахъ перед симъ, ведлугъ давныхъ правъ и волностей, непременно содержался,</u> однакъ кгда нѣкоторіи Войска Запорожского Гетмани, привлащивши себѣ неслухне и безправне самодержавную владгу, узаконили самовластіемъ такое право: “Такъ хочу, такъ повелѣваю”, черезъ якое самодержавіе, Гетманскому урядови неприлично, уросли многіе в <u>отчизнѣ</u> и в Войску Запорожскомъ нестроєнія, правъ и волностей разорєнія, посполитые тяжести, насилные и накупные урядовъ войсковыхъ роспораженія, легкое Старшины Енеральной, полковниковъ и значного товариства поважене.</p> <p>Прето мы, Енеральная Старшина, атаманъ кошовый и все Войско Запорожское <u>договорили и постановили з Ясневелможнымъ Гетманомъ, при елекціи Его Велможности, такое право, которое мѣеть быти вѣчне в Войску Запорожскомъ заховано, абы в отчизнѣ п[а]шой первенствующими были</u></p>

Частина «Договорів та постанов»	Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — <i>В. К.</i>)
	<p>совѣтниками Енералная Старшина, такъ респектомъ урядовъ ихъ первоначальныхъ, яко и уставичной при Гетманахъ резиденції; по ныхъ засѣ обыклымъ порядкомъ послѣдуючїи полковники городовіе, подобнымъ же публичныхъ совѣтниковъ характеромъ, почтенны нехай будуть; <u>над то з кожного полку по одной значной, старинной, благоразумной и заслужоной особѣ мѣють быти до общей Рады енералній совѣтники, за согласіємъ Гетманскимъ избраны, зъ которыми всѣми енералными особами, полковниками и енералными совѣтниками долженъ будетъ теперешный Ясневелможный Гетманъ и его сукцессорове о цѣлости Утчизны, о добрѣ оной посполитомъ и о всякихъ дѣлехъ публичныхъ радитися, ничего, безъ ихъ соизволенія и совѣту приватною своею влазюю не зачинати, не установляти и в скутокъ не приводити.</u> Для чого тепер при елекції Гетманской, единоголасною всѣхъ обрадою и ухвалою, <u>назначаються три Енералные в каждомъ року Рады, мѣючіеся в резиденції Гетманской отправати: первая — о Рождествѣ Х[ри]стовомъ, другая — о Воскресенїи Х[ри]стовомъ, третья — о Покровѣ Пр[есвя]той Б[огороди]цы, на которые, не только панове полковники з старшиною своею и сотниками, не только зо всѣхъ полковъ енералній совѣтники, лечь и от Войска Запорожского Низового [...] и повинни будутъ за присланемъ къ себѣ от Гетмана ординансу прибувати, ничего назначеного термѣну не ухибляючи, где что-колвекъ будетъ от Ясневелможного Гетмана до общей обрады предложено, о томъ всемъ бл[а]госовѣстно, безъ жадныхъ приватного</u></p>

Частина «Договорів та постанов»	Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — <i>В. К.</i>)
	<p><u>своего и чужого пожитку, респектовъ, без д[у]шегубной завѣсти и вражды...».</u></p> <p>6. <u>«И если бы что противного, здорожного, правамъ и вольностямъ войсковымъ вредительного и Отчизнѣ неполезного усмотрено было в Ясневелможномъ Гетману, теды тая ж Старшина Енеральная, полковники и енеральнѣе совѣтники мощны будут волными голосами, чи то приватне, чи ли когда нужная и неотволочная потреба укажет публичне на Радѣ Его Велможности выговорити, и о нарушене правъ и волностей отчистыхъ упоминатися, без уближеня и найменшого поврежденія высокого реиментарского гонору. О якіе выговоры не мѣеть Ясневелможный Гетманъ уражатися и помсты чинити, овшемъ развращенная исправити старатиметься».</u></p> <p>7. «А яко Енеральная Старшина, полковники и енеральнѣе совѣтники, повинны будут Ясневелможного Гетмана в должномъ мѣти почитаніи, належиты ему выразати гоноръ и вѣрноє отдавати послушенство, такъ и Ясневелможному Гетману взаємне шановати оных, и за товариство и не за слугъ и <u>предстоятелей работныхъ, надлежит консервовати, не принуажючи их умыслне для пониженя особъ до публичного, неприличного и непоносного пред собою стояня, опрочъ того, где потреба укажетъ».</u></p>
7-й пункт (про повноваження Генерального військового суду)	8. «Если бы хто з енеральных особъ, полковниковъ, енеральных совѣтниковъ, значного товариства и иныхъ всѣхъ войсковыхъ урядниковъ, <u>над то и самой черни, чи то гонор Гетманский дерзнулъ образити, чили в</u>

Частина «Договорів та постанов»	Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — <i>В. К.</i>)
	<p>иншомъ якомъ дѣлѣ провинити, теды таковых проступцовъ самъ Ясневелможный Гетманъ приватною своею помстою и владою не мѣет карати, лечь <u>на Судъ Войсковый Енеральный таковую справу чи то криминальную, чили некриминальную повинень будетъ здати, у которого який нелицемирный и нелицезрителный падеть декреть, такии долженъ всякъ проступный понести</u>».</p>
8-й пункт (про забороны втручання в державні справи приватних осіб, залежних від гетьмана)	<p>9. «[...] <u>енеральныи особы, уставичне при боку Гетманскомъ резидуючие, всякие справы войсковые, якие до чіего чину и повинности будутъ належати, мѣють Ясневелможному Гетману доносити и декларации отбирати, а не слуги приватныи домовыи, которіе до жадныхъ справъ, докладовъ и дѣлъ войсковыхъ не повинни интересоватися и посылокъ найменшихъ в интересахъ войсковыхъ отпраовати</u>».</p>
9-й пункт (про уряд генерального підскарбія та його обов'язки, незалежність Військового скарбу від гетьмана, двох незалежних від полковників підскарбіїв у кожному полку)	<p>10. «Поневаж передъ симъ въ Войску Запорожскомъ <u>всегда бывали подскарбіи енералныи, которыи скарбомъ войсковымъ, млынами и всякими, до скарбу войскового належачими приходами и повинностями завѣдовали и оными за вѣдомомъ Гетманскимъ шафовали, теды и тепер таковой порадокъ общимъ договоромъ установляеться и непремѣнно узаконяеться, абы за уволненемъ, дастъ Б[о]гъ Втчизны п[а]шой з ярма московского, увагою Гетманскою и соизволеніемъ общимъ, былъ обраный подскарбіи енералный, ч[о]л[о]вѣкъ значный и заслужонный, маетный и бл[а]госовѣстный, который бы скарбъ войсковый в своемъ дозорѣ мѣлъ, млынами и всякими приходами войсковыми завѣдовалъ и оныѣ на потребу</u></p>

Частини «Договорів та постанов»	Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — <i>В. К.</i>)
	<p>публичную войсковую, а не на свою приватную, за вѣдомомъ Гетманскимъ обочорчаль.</p> <p><u>Самъ зас Ясневелможный Гетманъ до скарбу войскового и до приходовъ, до онаго належачихъ, не мѣеть належати и на свой персональный пожитокъ употребляти, доволствуячися своїми оброками и приходами, на булаву и на особу его Гетманскую належачими [...] лечь и в каждомъ полку два подскарбіи так же поприсяжныи, люде значныи и маетныи, общою полковника, старшины войсковой и посполитой ухвалою, повинны находатися, которыи бы о полковых и городовых приходахъ и посполитых поборах знали, оныє въ своемъ завѣдовану и шафунку мѣли и каждого року порухунокъ з себѣ чинили, якїи полковіє подскарбіи, мѣючи релацию до енералного подскарбего, должны будут в своіхъ полках о належачих до скарбу войскового приходах знати, оныє отбирати и до рукъ енералного подскарбего отдавати».</u></p>
<p>10-й пункт (про обов'язки осіб, що посідають гетьманський, полковницький, сотницький та інші уряди, заборону зловживання владою, обрання на військові та посполиті уряди шляхом вільного голосування за кандидатів)</p>	<p>11. «[...] мѣеть Ясневелможный Гетманъ постерѣгати, такъ наибарзѣй повиненъ будет и на тоє пилное и неусыпное мѣти око, жебы людемъ войсковымъ и посполитымъ збытєчныє не чинилися тяжести, налоги, утеменєня и здырства, для которых они, остановивши жилища своѣ, обыкли в прочку ити и в заграничных панствахъ спокойнѣйшого, легчайшого и помыслнѣйшого шукати себѣ помешканя. Зачимъ, абы панове полковники, сотники, атаманя и всякіє войсковые и посполитые урядники, не важилися панщизнь и работизнь своих приватных господарских козаками и посполитими людми, тыми, якіє ани на урядъ их не належат [...] А поневажъ</p>

Частина «Договорів та постанов»	Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — <i>В. К.</i>)
	<p>всякіє на людєи бѣдныхъ тяжести, утыски и здырства походятъ найбарзѣй <u>от властолюбныхъ пакупнєвъ, которіи не фундуючися на заслугахъ своихъ</u>, а прагнучи несытою пожадливостю, для приватного своего пожитку урядовъ войсковыхъ и посполитыхъ, <u>прелщаютъ с[ѣ]рдце гетманское коррупціями и оными втыскаются, безъ волного избранія, над слушност и право</u>, то на уряды полковничіє, то на иншіє власти.</p> <p>Прето всеконечнѣ постановляется, абы Ясневелможный Гетманъ жадними хоч бы наиболшими неуводячися датками и респектами, <u>никому за коррупціи урядовъ полковничихъ и иныхъ войсковыхъ и посполитыхъ пачальствъ не вручалъ и насилно на оныє никого не настановляль, лечъ всегда, якъ войсковые, такъ и посполитые урядники мѣють быти волними голосами, особливе зась полковники обираны</u>, а по избранію владзою гетманскою потверживаны; однакъ таковыхъ урядниковъ елекціи не безъ волѣ гетманской отправоватися повинны. <u>Тоє жъ право должны будутъ и полковники заховати...</u>».</p>
11-й пункт (про звільнення від усіх податків козацьких дітей, вдів та жінок козаків, які перебуватимуть у походах)	12. «Вдовы козачии и осиротѣлые козацкіє дѣти, дворы козацкіє и жоны, без бытности <u>самыхъ козаковъ</u> , когда в походахъ, албо на якихъ же колвекъ службахъ войсковыхъ знайдоватимутся, жебы <u>до всякихъ посполитыхъ повинностей не были потяганы и вымаганемъ датковъ обтяжеваны, договорено и постановлено</u> ».
12-й пункт (про ревізію маєтків, повинності посполитих на користь державців,	13. «[...] <u>енеральная мѣеть быти установлена, черезъ избранныхъ на тоє комисаровъ ревізіа всѣхъ маєтностей, под державцами зостающихъ, и до уваги Енеральной при Гетману</u>

Частина «Договорів та постанов»	Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — <i>В. К.</i>)
сплату податків та виконання повинностей підсусідками й купцями, заборону гетьману та старшинам протекції приватним особам, збільшення надходжень до Військового скарбу)	<p><u>Рады подана, на которой разсудится и постановится, кому годне належит, а кому не належит войсковые добра и маетности держати, и якіе повинности и послушенства подданские мѣются державцамъ от посполства отдавати.</u></p> <p>Такъ тежъ и <i>оттоль</i> людемъ <i>убогимъ</i> посполитымъ <i>умножается</i> тяжесть, же многіе козаки людей достатных посполитых в подсусѣдки себѣ <i>пріимуючи</i>, охороняють оных <i>от</i> <i>обыкльх</i> имъ повинностей, ку обшой тяглости городой и сѣлской стягаючихся, а купцы маетные, защищаючися то <i>унѣверсалами гетманскими</i>».</p>
13-й пункт (про stolичне місто Київ та підтвердження українським містам магдебурзького права; відповідальність гетьманської влади за дотримання прав та привілеїв міст)	14. « <u>Городъ столечный Кіевъ и инные украинские города з маїстратами своїми, во всѣхъ правах и привилеяхъ</u> слүшне наданых непорушимо жебы захованы были, повагою сего акту елекціалного <u>постановляється и подтвержене</u> оных <u>своего часу гетманской власти поручається</u> ».
14-й пункт (про захист посполитих від зловживань урядовців стосовно безкоштовного користування підводами для приватного проїзду)	15. «[...] посполитымъ людемъ прежде сего на Украинѣ наезды и подводы, а козакамъ проводничества <u>наибольшъ</u> приносили тяжести, черезъ которые люде до крайнего в худобах своих приходили <u>знищеня</u> . <u>Теды теперь, абы тые подводы и проводничества вовся были отставлены, и никто з переезджаючих жадной нигде подводы брати, напоевъ, кормовъ и датковъ</u> <u>наименныхъ</u> <u>вымагати отнюдь не важился</u> ; <u>хиба хто в публичных дѣлехъ и то за подорожною Ясневелможного Гетмана</u> <u>будеть ехати ...</u> <u>Особливе, чтобы жадные особы войсковые и ихъ слуги, також и слуги Ясневелможного Гетмана, за приватними дѣлами, а не вой-</u>

Частини «Договорів та постанов»	Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — <i>В. К.</i>)
	<u>сковыми, переиждаючиє, подводь, кормовь, напоєвь, поклоновь и проводниковь отнюдь не вымагали».</u>
15-й пункт (про відміну аренд та вирішення майбутньою Генеральною радою питання податків для оплати найманого війська)	16. «аренды, для платы роковой компанїи и <u>сердюкамъ, и для иныхъ расходовъ войсковыхъ установленые, за тяжесть</u> посполитую от всѣхъ обывателей малороссийскихъ войсковыхъ и посполитыхъ, также и станция компанїйская и <u>сердюцкая</u> за прикромъ и утяжене у посполства почитается. Прето, якъ аренды, такъ и помянутая станция повинна быти <u>оставлена</u> и весьма знесена. <u>Отколь</u> зась <u>скарбъ</u> войсковый упалый на <u>отбуване</u> и <u>удовольствованіе</u> всякихъ публичныхъ войсковыхъ же расходовъ реставроватися и постановитися, и якъ много, по сконченю войны, Ясневелможный Гетманъ мѣеть людей платныхъ, компанїи и пѣхотинцевъ, при боку своемъ на услугахъ войсковыхъ держати, <u>о томъ на Енеральной Радѣ общая будетъ увага и постановлене».</u>
16-й пункт (про впорядкування сплати податків посполитими на ярмарках, про відповідальність за це гетьмана)	17. «За чимъ <u>абы индуктари и их фактори, от тыхъ тылко товаровъ и таковыє еѣакціи, евекты и индукты до скарбу войскового отбырали, якіє будутъ выражены в интерцигах, ничего лишнего от купцевъ не вымагючи и людемъ бѣднымъ убогимъ найменшого здырства не чинячи.</u> Также и <u>выежджіє ярмарковыє, абы повинност ярмарковую у кого належит, а не у людей убогихъ з малою продажею домовою, албо для купления чога на домовую потребу на ярмарокъ прибылыхъ, выбирали. Справъ жадныхъ, не тылко криминальныхъ, але и поточныхъ не судили</u> и необыклого здырства людемъ и городови не чинили. <u>Потрафляти в тоє будетъ Ясневелможный Гетманъ своимъ благоразум-</u>

Частини «Договорів та постанов»	Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — <i>В. К.</i>)
	<p><u>нымъ раденіємъ и владгою, которого и всѣ в <i>Утчизнѣ</i> нестроенія, премудрому исправленію, права и волности войсковые, непоручимому захованю и оборонѣ, договоры засѣ сїи и постановленія skutечному исполненію поручаются, якіе Его Велиможность не только подписомъ руки своей, лечь и формальною присягою и притисненемъ печати войсковою изволили подтвердить».</u></p>
<p>Присяга П. Орлика (про зобов'язання новообраного гетьмана дотримуватися усіх «договорів та постанов», бути вірним «отчизні Малоросійській», піклуватися про добро посполите, розширення прав та вольностей, не вступати в невігідні союзи з іноземними державами, виконання гетьманських обов'язків згідно «артикуловъ правных»)</p>	<p>18. «Я, Филиппъ Орликъ, повоизбранный Войска Запорожского Гетманъ, присягаю Г[оспо]ду Б[о]гу во Тройцы С[вя]той славному на томъ: ижъ, будучи волними голосами <u>по давнымъ правамъ и обыкновениямъ <i>войсковымъ</i></u>, за соизволеніемъ Наяснѣйшого Королевского В[ε]л[и]ч[ε]ства Шведского, протектора нашего, <i>от</i> Енеральной Старшины и <i>от</i> всего Войска Запорожского тут при боку Его жъ Королевского В[ε]л[и]ч[ε]ства и у Днѣпра на низу застаючого, через посланных особъ, обраный, оголошений и возведеный на знаменитый урядъ Гетманский, яко сіе <u>договоры и постановленія тут описанные, а с полною обрадою на актѣ теперешной елекціи, межи мною и тымъ же Войскомъ Запорожскимъ узаконенные и утверженные, во всѣхъ пунктахъ, комматах и періодахъ непремѣнно исполняти, милост вѣрность и печаловитое ку <i>Утчизнѣ</i> Малоросійской, Матцѣ п[а]шой, о добрѣ оной посполитомъ, о цѣлости публичной, о разширеню правъ и волностей войсковых старане, сколько силъ, розуму и способовъ станеть, мѣти, жадных факцій з посторонними панствами и пародами, и внутрь в <i>Утчизнѣ</i> на зруиоване и якое жъ колвекъ оной зашкожене не строїти, подсылки всякіе, <i>Утчизнѣ</i> правамъ и вол-</u></p>

Частини «Договорів та постанов»	Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — <i>В. К.</i>)
	ностемъ войсковымъ, шкодливыѣ, Енеральной Старшинѣ, полковникомъ и кому колвекъ належатиметь, обявляти, ку годнымъ и заслужонымъ в Войску Запорожскомъ особамъ пошановане и ку всему старшому и меншому товариству любовь, <u>а ку проступнымъ, ведлугъ артикуловъ правных, справедливость заховати обѣцую и должень буду</u> ».

ДОДАТОК 8.

Конкорданс «новин» з контекстами вживання в «Анонімній записці про потребу обмежити владу гетьмана» (1727 р.)⁵

Частини «Анонімної записки»	Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — <i>В. К.</i>)
1[-й пункт про обмеження влади гетьмана]	1. «Понеже в Малой Россіи власть Гетманская з фамѣли своей и из свойственников своихъ, когда хочет — без заслугъ поставляет въ Енеральніе и Полковіе и Сотенніе чини, а другіе малороссіяне заслуженихъ отцовъ дѣти и сами заслужоніе й служащіе за тимъ препятствіемъ не получают себѣ за служби награжденія и удостоенія, — сего раді даби тое всемилостивѣйшимъ Его Императорского Величества Указомъ било исправлено: <u>чтоб Гетманская власть, по силѣ статей прежнихъ Гетманскихъ, — зъ фамилѣи и из свойственниковъ своихъ никого сама собою в Главніе Уряди не производила. Но хто из свойственниковъ Гетманскихъ достоинъ би билъ якого чина за свои служби, то о такомъ Старшина Енеральная,</u>

⁵ Анонімна записка про потребу обмежити владу гетьмана // Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права. — Вип. 3. — К., 1927. — С. 361–362.

Частина «Анонімної записки»	Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — <i>В. К.</i>)
	<u>придавши ему в кандидати одного или двоох із несвойственниковъ, — подписывали на опредѣленіе въ урядъ аттестат и согласіе свое».</u>
2[-й пункт про обмеження влади гетьмана]	2. «Тая ж власть Гетманская, когда похочет, свойственникамъ своимъ без заслугъ ихъ опредѣляет само собою маетности. А у заслужоних и служащихъ, которіе держат маетности по жалованнымъ грамотамъ и по Гетманскимъ унѣверсаламъ временемъ з гнѣвом, а временем з якоибудь причины безвинно без розиску и без указу отнимает. Також старшину и сотников без суда по своей волѣ отставляет от чинов. Да которіе бивали прежде маетности и другіе угодія на уряди Енеральніе і Полковіе — с тихъ маетностей поотбирали Гетмани собою до своего владѣнія Гетманского, а другіе уже отойшли в рознихъ державцовъ владѣнія; чрез что на оних урядах обрѣтающіеся имѣют скудость и поносят нужду. И даби всемилостивейшимъ Его Императорского Величества Указомъ тое било исправлено; <u>чтоб власть Гетманская свойственникомъ своимъ маетностей собою не давала, но хто из свойственниковъ Гетманскихъ достоин за служби свои маетности, о таких би Старшина Енеральная на опрѣденіе подписовала свой аттестат и согласіе. О дачѣ же другимъ малороссіянамъ заслужонимъ и служащим маетности или мельници поступал би Гетман по давнему обикновенію и по войсковимъ статьямъ прежнихъ Гетмановъ. А у заслужонихъ и служащихъ малороссіянь, которіе имѣют маетности по жалованнымъ грамотамъ и по Гетманскимъ унѣверсаламъ, собою Гетманъ без розиску Суда Енерального без вини и без Указу не отбираль би. А что прежде бившіе на уряди Енеральніе и Полковничіе маетности и прочіе угодія отойшли от тѣхъ урядовъ в Гетманское, також и другихъ</u>

Частина «Анонімної записки»	Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — <i>В. К.</i>)
	<p><u>разнихъ державцовъ, владѣніе — в томъ милостивое даби учинено било разсмотреніе, чтоб впред имѣющимъ в онихъ би урядахъ персонамъ не иметь скудости. Також старшини и сотниковъ без розиску Суду Енералного от чиновъ Гетманъ собою не оставляль би, да и которіе в старшини и сотники поставляеми будут, такихъ би произвождено по заслугамъ за рекомендаціею от полковъ по усмотренію Гетманскому обще с Старшиною Енералною».</u></p>
3[-й пункт про обмеження влади гетьмана]	<p>3. «Произнесено на полковниковъ и на другую старшину, что они накиданнемъ питя, употребленіемъ козаковъ на работи и другими долегливостями чиняють малороссіянамъ тяжести. А и <u>от власти Гетманской з дворцов и футоровъ Гетманскихъ прежде присиливали по полкамъ куфи з горѣлками и накидивани на людей, собирая денги не безъ тяжести.</u> Також въ якихъ полкахъ суть маетности Гетманскіе, футорѣ и дворцѣ з гунтами пахотними и сенокосними, то и тимъ футорамъ и дворцамъ сверхъ маетностей Гетманскихъ <u>старости Гетманскіе не толко другихъ посполитихъ уездныхъ людей, — також де владѣлческихъ подданихъ ненадлежащимъ до Гетманскихъ маетностей, но и козаковъ на работи нужною употребляютъ: сѣно косятъ, подводи берут и до протчихъ привлекаютъ служеб и козакамъ шинковать горѣлкою возбраняють.</u> Когда же якіе з маетностей и з футоровъ Гетманскихъ везут до резиденціи Гетманской запаси и другіе потребности, то <u>прикажчики Гетманскіе другихъ людей градскихъ, уѣздныхъ и владѣлческихъ подданихъ берут в подводи ненадлежаще з немалою тяжестію.</u> Також <u>где бивають в полкахъ по городахъ полковыхъ и сотенныхъ ярмарки, то на оніе присилаються з двора Гетманного віезджіе и не толко якіе маліе во время ярмарковъ</u></p>

Частина «Анонімної записки»	Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — <i>В. К.</i>)
	<p><u>бывают на полковниковъ доходи — тіе всѣ збѣрают, но вступаютя и в суди, берут наклады, из ратушей требуютъ кормов, пиття и проче чинятъ непотребности.</u> Что все даби н[ы]нѣ всемилостивѣйшимъ Его Императорского Величества Указомъ било запрещено».</p>
4[-й пункт про обмеження влади гетьмана]	<p>4. «Чинено в Малороссіи и сіе не без досади, что Гетманская власть интересовалася до смертнихъ екзекуцій и до публѣчныхъ наказаній собою без Суда Енерального и по разнимъ своимъ статьямъ приказовали знатнихъ и заслужонихъ малоросіянъ и чиновниковъ битъ кіями и обухами и другими безчестными видами наказовать по своей воли. И даби всемилостивѣйшимъ Его Императорского Величества Указомъ тое било н[ы]нѣ запрещено, <u>чтобъ впредъ Гетманская власть сама собою смертнихъ екзекуцій не опредѣляла и жаднихъ публѣчныхъ побоями и другими безчестными видами наказаній знатнимъ малоросіянѣмъ и заслужонимъ и чиновникамъ не чинила и никого сама по своей волѣ не судила, но какое в чомъ на кого дѣло позовется, о томъ би в Судѣ Енеральномъ разсмотрувано по правамъ малоросіійскимъ, честнымъ поступкомъ, без суровости и без досади».</u></p>
5[-й пункт про повноваження Генерального військового суду]	<p>5. «Немалую из того обиду народ малоросіійскій поносит на себе, что якіе дѣла челобитческіе хотя бивали слѣдовани с Суду Енеральномъ и рѣшени, однако ж и то судовое вершеніе Гетманская власть сама собою перевершувала по своей волѣ мимо надлежащіе права малоросіійскіе, а иногда и противъ прав единымъ своимъ разсужденіемъ. И даби всемилостивѣйшимъ Его Императорского Величества Указомъ повелено било, <u>чтобъ всякъ з малоросіянъ первой в томъ судѣ билъ судимъ, которому подчиненъ ест. А если там не будетъ удовольствованъ праведно, то даби оттуду апе-</u></p>

Частина «Анонімної записки»	Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — <i>В. К.</i>)
	<u>ляцію чиниль до Енералного Суду. А мимо Суд Енералній даби ніхто сужень не биль».</u>
6[-й пункт про уряд генерального підскарбія та його обов'язки]	6. «Доходи в скарбъ войсковий собирались непорядочно; такожое в содержанияхъ и расходахъ бивали ненадлежащихъ. Того ради даби всемилостивѣйшимъ Его Императорского В[е]л[и]ч[е]ства повелено било <u>учредить подскарбихъ для содержания скарбу войскового знатнихъ персонъ, и придать имъ сколько потребно добрихъ помощниковъ. Которіе персони держали б з скарбу росход на войсковіе нужди по писменныхъ предложеньяхъ Гетмана и Старшины Енералной. Також и в полкахъ били б учреждени для собиранія тихъ войсковихъ доходовъ люди повѣренніе и пожитечніе за присягою, чтоб оніе доходы собирали везде в полкахъ порядочно и отда[ва]лись подскарбѣмъ з достовѣрными вѣдомостми и записками. А смотрено б того с прилежаніемъ, даби на приватніе ничіе потреби оногo скарбу не издерживано».</u>
7[-й пункт про повноваження Генеральної старшини]	7. «Старшина Енералная, которіе указомъ Его Императорского В[е]л[и]ч[е]ства опредѣлены будут, <u>даби при власти Гетманской имѣли достойній респектъ и важност в дѣлахъ и в отправленіяхъ волніе голоса и силу дѣйствителную. Також и Полковники. А когда что здѣлается от власти Гетманской не по слушности, и порядкамъ войсковимъ противно, чтоб без зазору и опасенія представляли тщательно ко исправленію показанной неслушности. И тое б власть Гетманская принимала за благо, не ставя себе того за досаду и противность, понеже общая должность ихъ смотрѣть того, что надлежит к доброму порядку и к ползѣ народу малороссійского».</u>

ДОДАТОК 9.

Конкорданс «новизи» з контекстами вживання
у «Проханні малоросійського шляхетства» 1763 р.⁶

Частина «Проханья малоросійського шляхетства»	Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — <i>В. К.</i>)
[Преамбула]	<p>1. «Всепресветлейшая державнейшая великая государыня, императрица Екатерина Алексеевна, самодержица всероссийская, государыня всемиловитейшая.</p> <p>Бьют челом малороссийские генеральные старшины, полковники бунчуковые товарищи и прочие ниже подписавшиеся чины.</p> <p>[...] Сто лет уже прошло, всемиловитейшая государыня, как малороссийский народ, будучи в прежних веках чрез поляков и Литву разными случаями отторгнутым от соединения с Россиею, имел с ними во всем равенство и пользовался теми ж, что они, вольностями, правами и преимуществами; а напоследок озлобен и огорчен многими неправдами чрез нарушение веры, прав и вольностей своих; после многолетней кровопролитной войны и многих славных над ними полученных побед иго их с себя сверг и <u>под предводительством славного своего гетмана, а моего антецессора Зиновия Богдана Хмельницкого, презря всех, которые его ласкали, посторонних государей протекции, не по нужде какой, но по доброму соизволению и избранию, ради единоверия пришел под высокодержавную руку блаженныя и вечнодостойныя памяти государя, царя и великого князя Алексея Михайловича, самодержца всероссийского, и тем не токмо всю</u></p>

⁶ Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малоросии / Укл. О. Струкевич // Укр. істор. журн. — 1993. — № 7–8. — С. 88–98; № 9. — С. 87–95.

Частина «Прохання малоросійського шляхетства»	Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — <i>В. К.</i>)
	<p><u>Малую Россию к всероссийской империи при-</u> <u>соединил, но не малое участие в завоевании от</u> <u>поляков великого княжества Смоленского, не</u> <u>упомяная о других чрез сие присоединение</u> <u>всероссийской империи принесенных пользах.</u> <u>Сие добровольное подданство учинил он на</u> <u>договорах, в которых так, как и в жалованных</u> <u>своих всем малороссийским чинам, а именно:</u> <u>гетману и Войску Запорожскому, шляхетству,</u> <u>духовному чину и мещанству грамотах, его</u> <u>царское величество всемилостивейше обнадежил</u> <u>и подтвердил не токмо содержать и сохранять</u> <u>малороссийский народ на тех всех правах,</u> <u>обыкновениях, привилегиях, вольностях и пре-</u> <u>имуществах, на которых он был под королями</u> <u>польскими и великими князьями литовскими, но и</u> <u>большими наградить и пожаловать обещал. Оные</u> <u>договоры от времени до времени при поста-</u> <u>новлении каждого гетмана поновляемы и под-</u> <u>тверждаемы были, а больше всех и твердейший</u> <u>залог монаршей к малороссийскому народу</u> <u>милости остался блаженного и вечнодостоного</u> <u>памяти государя императора Петра Великого, ибо</u> <u>его величество опубликованными в народе мало-</u> <u>российском ноября 6 дня 1708 и февраля 1709</u> <u>годов за подписанием собственной своей руки</u> <u>манифестами, упомянув то, что некоторый под</u> <u>солнцем народ такими свободами, привилегиями</u> <u>и легкостью хвалиться не может, как по его</u> <u>императорского величества милости малорос-</u> <u>сийской, и что его императорское величествони</u> <u>единого пенязя в казну свою брать с оного не</u> <u>велит, всемилостивейше обнадежил, как до того</u> <u>времени содержал оный при правах и вольностях</u> <u>ненарушимо, так и впредь все то свято содержать,</u> <u>что при принятии оного в подданство обещано его</u></p>

Частина «Прохання малоросійського шляхетства»	Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — <i>В. К.</i>)
	<p><u>величества государем-родителем.</u> Таковы предков вашего императорского величества милости чувствуя, малороссийский народ служил им верно и радетельно [...] о чем многие и славнейшие от предков вашего императорского величества, а особливо от государя императора Петра Великого имеет засвидетельствования, но за несколько пред сим лет помянутые права, обыкновения, привилегии, вольности и самые договорные статьи как слабою малороссийскому народу стали быть защитою, то ваше императорское величество усмотреть изволите, всемилостивейше выслушав, хотя не все, но токмо важнейшия просьбы и нужды наши, которые я, гетман, с старшиною, шляхетством, войском и народом малороссийским предлагаю в следующих пунктах и, обще с ними припадая к стопам вашего императорского величества, прошу на оные всемилостивейшей резолюции».</p>
<p>1. О вольностях малороссийских вообще</p>	<p>2. «Прежде всего всеподданейше вашего императорского величества просим подтвердить все <u>прежние права, обыкновения, привилегии, вольности и преимущества</u>, данные и утвержденные от королей польских и великих князей литовских, и от предков вашего императорского величества, всероссийских государей, <u>а особливо государя, царя и великого князя Алексея Михайловича, во время подданства гетмана Богдана Хмельницкого малороссийскому гетману, шляхетству, духовному чину, войску, мещанству и всему народу, чтоб оные в вечные времена содержимы и сохраняемы были без всякого нарушения и в таком точно разумении и силе, как оные написаны и заключены, чтоб как все генерально, так и каждый партикулярно своими правами, обыкновениями, вольностями и преимуществами пользо-</u></p>

Частина «Проханья малоросійського шляхетства»	Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — <i>В. К.</i>)
	<u>валися, оных во всех случаях употреблять и тем себя охранять могли.»</u>
2. О чинах малороссийской старшины против великороссийских	3. «В бытность Малой России под Польщею, кроме других преимуществ, имел малороссийский народ во всех чинах и достоинствах совершенное равенство с коронными и литовскими чиновниками [...] А после подданства Малой России предки вашего императорского величества малороссийский народ всегда отменно от других под державою Российской состоящих народов почитали: ибо гетманы всегда наравне считались с первыми классами, как то явствует из пожалования гетмана Брюховецкого в бояре, который чин был первый в России, а полковники жалуеты были в стольники. По заведению же в России государем императором Петром Великим регулярства установлены совсем другие чины и по генеральной 1721 года табели о рангах всем как придворным, так и гражданским чинам велено считаться против воинских; о малороссийском же гетмане, генеральной старшине, полковниках и прочих чиновниках в той табели ничего не упомянуто, почему великороссийские чиновники, а особливо военнотружущие малороссийскую старшину презирают [...] И хотя о уравнении всей малороссийской старшины классами с великороссийскими чинами, как прежде моего гетманства, так и от меня, гетмана, подданы всеподданейшие прошения, однако на оные всемилостивейшего вашего императорского величества не последовало резолюции одному токмо мне, гетману, состоявшимся июля 24 дня 1750 года указом велено считаться по старшинству с генерал-фельдмаршалами. <u>Всеподданейше вашего императорского величества просим, как мне и впредь по мне будущим гетманам подтвердить вышеупо-</u>

Частина «Прохання малоросійського шляхетства»	Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — <i>В. К.</i>)
	<p><u>мянутый указ, так и все малороссийские воинские и штатные чины уравнить классами против воинских великороссийских чинов, чтоб, служа вашему императорскому величеству, малороссийская старшина по большей части из своего имения и без жалования хотя одним сим в чинах уравнием пользовалась и презираема быть не могла</u>, в чем мы на матернее вашего императорского величества милосердие полагаем всю надежду».</p>
<p>3. О возвращении малороссийскому шляхетству взятых земель и имений</p>	<p>4. «Имена и земли малороссийского шляхетства и других чинов не меньше охранены правами и привилегиями, как и другие вольности и преимущества, во иных обещано сохранить их в вечные времена без нарушения и отмены при их наследных выслуженных и другими образы приобретенных имениях и землях и оных никогда и никакими образы не отнимать и другому никому, кольми же паче иностранным и прихожим людям не отдавать, а отданные возвращать. В прошедших же давних годах на малороссийских землях насильно поселились слободских полков жители и выстроили местечки и деревни, как-то Коломак, Рублев и прочие [...] город Котельва с уездом, принадлежавший издревле к полку Гадяцкому, отлучен уже при гетмане Скоропадском к тем же слободским полкам и за его промолчанием отыскан, о присоединении которого к ведомству малороссийскому и гетман Апостол в пунктах своих домогался. Таким же образом в полках Стародубском и Черниговском на землях, малороссийскому шляхетству принадлежащих, поселились из великороссийских мужиков раскольники [...] В 1731 году отошли от шляхетства и прочих малороссийских чинов многие деревни, земли и прочие угодия как наследные, так жалованные и</p>

Частина «Прохання малоросійського шляхетства»	Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — <i>В. К.</i>)
	<p>другими правильними образами приобретенные под строение украинской линии и на поселение при оной однодворцев. В 1752 году взяты весьма обширные и пространные земли и отданы под поселение Новой Сербии, из коих некоторые принадлежат малороссийскому шляхетству и казакам по грамотам и крепостям, а прочне от самих древних времен — низовым запорожским казакам [...] из бывшего кабинета в 1741 и из правительствующего сената в 1744 годах указов и начал было малороссийский народ по той стороне Днепра слободами на оных землях селиться и принадлежал к малороссийскому ведомству и общие с малороссиянами нес подати [...] Всеподданейше вашего императорского величества просим: 1) <u>как об отшедших в давние годы к слободским полкам малороссийских землях, так и о назначении генеральной малороссийской межи указать учредить особливую комиссию на таком оснований, как оная в... году учреждена была, и если по следствию сыщется, что помянутые местечки и деревни поселились на малороссийских землях, то как оные, так и город Котельву с уездом приписать к малороссийскому ведомству.</u> 2) Раскольников, поселившихся на землях малороссийского шляхетства, отдать в подданство тех земель помещикам, <u>чтоб они по примеру других малороссийских мужиков помещичьи работы исправляли,</u> а при том бы и положенный на них оклад — в киевскую губернскую канцелярию, а если сего за чем-либо невозможно, то вывести их всех в Великую Россию на прежние их жилища по силе прежних указов. 3) <u>Указать отдать все взятые под линию и поселение однодворцев малороссийского шляхетства и прочих чинов земли,</u> ибо, по мнению инженеров, линию</p>

Частина «Прохання малоросійського шляхетства»	Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — <i>В. К.</i>)
	<p>на другие способнейшие и к закрытию почти всех вашего императорского величества границ лучше служащие места перенестъ можно. 4) Таким же образом <u>отдать все взятые под поселение Новой Сербии земли, а поселившиеся на них не один сербский и прочие дозволенные, но изо всех наций сбродный и весьма многочисленный народ перевести для жительства на другие внутри империи</u> вашего императорского величества находящиеся пустые и выгодные места, чем можно их удержать и от побегов, которые они чинят, взяв прежде довольное из казны вашего императорского величества жалованье, а малороссийский народ, а особливо военнотружущих казаков сохранить при их землях и имениях. 5) <u>Новонаселившиеся из малороссийского народа слободы присоединить к Малой России</u>, о чем они и сами вашего императорского величества в правительствующем сенате просили, и <u>позволить им и впредь населяться выходящим из Польши малороссийским народом и запорожскими казаками, которые жениться пожелают</u>».</p>
4 [дописаний у чернетці]	5. «Малороссийские гетманы, начав от Хмельницкого до Апостола, имели власть награждать деревнями, мельницами и прочими угодиями, что подтверждено как статьями гетманов Демьяна Игнатова и Мазепы, так особливо присланною к гетману Скоропадскому в году... государя императора Петра Великого грамотою, которою раздача изменичьих деревень на его рассмотрение полагается, на основании гетмана Скоропадского, будучи учрежден, и нынешний гетман раздал заслуженными в Малой России людям некоторые деревни, земли и угодия [...] Всеподданейше вашего императорского величества просим подтвердить малороссийскому шляхетству и стар-

Частина «Прохання малоросійського шляхетства»	Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — <i>В. К.</i>)
	шине как королей польских и предков вашего императорского величества на деревни и прочие недвижимые имения и земли жалованные грамоты, так и на <u>данные от прежних и нынешнего гетманов деревни, земли и угодия, и которые впредь надаваемы будут, равномерно же и старинные займы, чтоб оные вечно и неотъемлемо остались при тех людях и их наследниках, кои оные выслужили, или от древних времен покойно владеют, и чтоб шляхетские и старшинские жилые дома уволены были по силе прав и статей гетманских от всяких постоев и квартирования войск</u> ».
5. О недаче иностранным людям деревень и чинов в Малой России и о выводе грузин	6. « <u>По праву малороссийскому — книге Статута, разделу 3, артикулу 12 — и по пунктам прежних гетманов никто из иностранных и прихожих людей не имеет никакого права к произведению в чины и к награждению деревнями и землями, но все таковые аванжаи должны получать природные знатные и заслуженные малороссийские люди</u> ; от нескольких же уже лет производятся в Малой России в чины и награждаются деревнями иностранные пришельцы и заграничные люди [...] Всеподданейше вашего императорского величества просим, как оних грузин ныне из Малой России вывезть, так и <u>впредь иностранных и заграничных людей как деревнями и землями, так и чинами не награждать, кроме таких, которые, поселясь в Малой России, знатные вашему императорскому величеству заслуги покажут и в том от гетмана и старшины рекомендованы будут, но чтоб все таковые награждения и аванжаи оставались навсегда при природных малороссиянах</u> ».
6. О вольностях духовного чина	7. « <u>Духовный чин в Малой России почти во всем равными правами, привилегиями и преимуществами пользуется, что и шляхетство, которые</u>

Частина «Прохання малоросійського шляхетства»	Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — <i>В. К.</i>)
	<p>оному и от предков вашего императорского величества во время подданства и <u>после того, как договорными статьями, так и особливими подтверждены грамотами.</u> Между же прочими имел он право свободного избрания духовными и светскими людьми в знатнейшие духовные чины, как-то на митрополию киевскую, на архиепископию черниговскую и на прочие архиерейства и знатнейшие архимандрии, и почти всегда в те чины кандидаты выбираемы были по силе прав из шляхетства, а после того представлялись для пожалования в митрополиты, архиереи и знатнейшие архимандриты к предкам вашего императорского величества, и кого они пожалуют, того святейшие патриархи и посвящали; других же духовных чиновников после избрания посвящали архиереи. [...] для сего всеподданейше вашего императорского величества просим: 1) <u>подтвердить малороссийскому духовному чину все права, прежние обыкновения и привилегии,</u> включая одну только свободную покупку и другими образами присовокупление земель и деревень; ибо та свобода им еще прежде подданства Малой России под Российскую державу установлением сеймовим при короле обыкновений духовными и светскими чинами избрания на митрополию киевскую и прочие архиерейства и на знатнейшие архимандрии, так, чтоб <u>избранные на митрополию, архиерейства и ставропигиальные монастыри кандидаты представляемы были для пожалований прямо к вашему императорскому величеству,</u> и кого из них пожаловать изволите, тот чтоб от святейшего синода посвящен был».</p>
7. О положении на имения духовного чина	8. « <u>Пользуясь теми ж правами, привилегиями и преимуществами, духовный чин в Малой России, что и шляхетство, имеет по силе малороссийского</u>

Частина «Прохання малоросійського шляхетства»	Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — <i>В. К.</i>)
особливих податей для содержания училищ	права — книге Статута разделу 2, артикулу 9 — и установлений сеймових то же самое обязательство к отправлению воинской службы из своих имений, которая отправляема была во время бытности под Польшею чрез определяемых к тому от духовного чина воинских людей; а после подданства под Российскую державу некоторые из гетманов в пунктах своих, не знаем для каких причин, в противность прав и прежних постановлений оный духовный чин от податей на войско свободным учинили [...] <u>просим вашего императорского величества дозволения вместо того сверх общенародных податей, по рассмотрению гетмана с старшиною, положить какой особой на их имения или мужиков денежный оклад и оный собирая употреблять на содержание училищ, как о том ниже упомянуто будет</u> ».
8. О вольностях малороссийских казаков	9. «Малороссийские казаки, издревле известные под именем низового и городского запорожского войска, имеют свои <u>особливые привилегии и вольности</u> : оные состоят в вольном ими вместе с прочими малороссийскими чинами избрании гетмана и старшин, от которых они по воинским делам всегда судиться должны, а по земским издревле судятся они тем же правом, что и <u>шляхетство</u> ; они обязаны только к одной воинской службе, а от прочих должностей, податей и работ, как сами они, так по смерти их жены и дети их свободны быть должны. <u>Их дома, хуторы, роци, сады, займища и огороды, сеножати и прочие земли и угодия свободны были так, как и шляхетские от всяких налогов, постоев, опустошений и обид</u> . [...] Но ныне весьма немногими из вышеупомянутых вольностей и выгод пользуются; ибо, как выше в 3-м пункте помянуто, взяты у малороссийских казаков, так как у шляхетства и

Частина «Прохання малоросійського шляхетства»	Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — <i>В. К.</i>)
	<p>запорожских казаков, и отданы под строение линии и на поселение однодворцев и Новой Сербии многие земли, которыми они пользовались и из тех служб свою отправляли. Сверх сего малороссийские казаки обложены половинными против мужиков податями для бесплатного содержания провиантом и фуражом шести драгунских полков с их генералитетом, также главной полевой аптеки и глуховского гарнизона [...] И для того всеподданейше вашего императорского величества <u>просим подтвердить малороссийским и низовим запорожским казакам все их прежние привилегии и вольности, а именно: вольное избрание гетмана и старшины, и чтоб они по воинским делам между собою от них и судимы были, а по земским и градским в тех же судах ведомы были, что и шляхетство, чтоб как они сами, кроме воинской настоящей службы, от всяких других должностей, податей и работ, так и по смерти их, жены и дети их теми же свободами, что и они, пользовались; имения же их, то есть: дома, хуторы, рощи, сады, займища, огороды, сеножати и прочие земли и угодия, чтоб свободны от всяких налогов, постоев, кроме в случае надобности, опустошений и обид, и в беспрепятственном владении и употреблении им всегда тверди были, чтоб отданы им были взятые под линию и под поселение однодворцев и Новой Сербии земли; чтоб дозволена им свободная звериная и рыбная ловля на свободных полях и реках, чтоб сложены были с них подати, которые они, будучи и сами воинские люди, на содержание драгунских полков, генералитета, полевой аптеки и глуховского гарнизона вместе с мужиками платят; чтоб как проходящим, так и командующим великороссийским генералитету, штаб и</u></p>

Частина «Прохання малоросійського шляхетства»	Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — <i>В. К.</i>)
	<p>обер-офицерам и всем, кто б какого звания ни был, <u>наистрожайшим образом запрещено было как самих казаков, так и их лошадей брать и употреблять не токмо в партикулярные свои, но и в казенные работы подводы и повозки. Словом сказать: что они ни к чему другому и никогда употребляемы не были, кроме настоящей воинской и вашему императорскому величеству должной службы</u>».</p>
<p>9. О распоряжении малороссийских казаков</p>	<p>10. «По пунктам гетмана Богдана Хмельницкого положено Войску Запорожскому быть шестидесяти тысячам, а по уступлении, сперва Андрусовскими договорами, а потом и трактатом Вечного мира заднепровской Украины полякам в пунктах других гетманов положено быть только тридцати тысячам, и оным всем обещано давать жалованье из малороссийских доходов по тридцати злотых польских, что российскими деньгами учинить три рубли, которые они и в бытность свою под Польшею получали; а сверх того за всякие походы и воинские действия награждаемы были немалыми суммами денег не в зачет жалованья. [...] во время государыни императрицы Анны Иоанновны по присланному ее императорского величества в 1736 году указу с нуждою можно было набрать 20 000 к службе годных казаков почему принуждено было разбирать их по статьям и убогих давать в подмогу к зажиточнейшим; со всем тем ныне из того двадцатитысячного числа едва ль половина набраться может, кой бы во всякой исправности на службу выйти могли. Почему вашего императорского величества просим <u>для приведения в первобытное состояние и исправность к службе сих бедных и разоренных военнотружущих людей повелеть учинить следующие учреждения: 1) разобрать</u></p>

Частина «Прохання малоросійського шляхетства»	Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — <i>В. К.</i>)
	<p><u>всех казаков, которые могут служить конную и которые пешую службу, и для сих учредить особливые пешие полки, ибо при гетмане Богдане Хмельницком и прочих были в Малой России конные и пешие полки, а потом распределить их таким образом, чтоб несколько дворов казачьих содержали одного доброго и всегда к службе вашего императорского величества готового конного, а другие несколько ж дворов — пешего казака. 2) Учинить конным и пешим казакам особливые списки, по которым должны они всегда остаться при своих полках и сотнях, и чтоб с одного полка в другой или из сотни в сотню не переходили».</u></p>
<p>10. О снятии консистентских дач и о расположении оных в Малой России для жалованья казакам</p>	<p>11. «Понеже и при таком распоряжении весьма ненадежно, чтоб казаки сами себя во всякой исправности к службе содержать могли, ибо к содержанию одного казака не можно больше определить, как два или три двора, которые должны его во всем обмундировать, покупать ему лошадь, ружье и всю воинскую амуницию, а во время командирования давать провиант и фураж и повозку; того ради всеподданейше вашего императорского величества <u>просим всех малороссийских как казаков, так мещан и мужиков уволить от бесплатного содержания констистирующих в Малой России шести драгунских полков с их генералитетом, главной полевой аптеки и глуховского гарнизона, ибо таковое бесплатное содержание введено в отменность прав гетмана Богдана Хмельницкого пунктов и обещания государя императора Петра Великого о невзимании ни единого пенязя в свою казну из Малой России [...]</u> вместо же содержания помянутых полков и аптеки дозволить нам ту сумму, которая на оные полки и аптеку исходит, расположить на всех</p>

<p>Частина «Прохання малоросійського шляхетства»</p>	<p>Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — В. К.)</p>
	<p><u>мещан, також шляхетских, духовного чина и всех прочих мужиков, равномерным образом и на циган, которые указом апреля 2 дня 1755 года от всяких податей уволены и шатаются в Малой России праздно, не отбывая никаких общенародных тягостей, для заплата определенному числу конных и пеших казаков положенного им в пунктах прежних гетманов жалованья, а то ли им производить жалованье, которое в пунктах положено, или больше или меньше, то просим отдать на общее наше расположение, которое, смотря по доходам, учинив, в свое время вашему императорскому величеству мы донесем и будем просить всемилостивейшей конфирмации. Если же сей матерней вашего императорского величества милости в увольнении от содержания помянутых полков и аптеки Малой России не воспоследует, то ниже казаков от положенных на те полки податей без всеконечного, как выше писано, мужиков и их помещиков разорения уволить не можно. Помянутый же денежный сбор должен собирать быть в силу тех же Богдана Хмельницкого пунктов от малороссийских урядников и отдаваем в скарб войсковой, а от онога распределяем на жалование и прочие воинские расходы, в которых так, как и во всех прочих приходах и расходах, подскарбием войсковым генеральным каждый год считаны быть имеют».</u></p>
<p>11. О даче особливого жалованья малороссийско му войску в заграничных походах</p>	<p>12. «Получив малороссийские казаки от вашего императорского величества вышеописанные милости, безответны были бы, если бы к службе вашего императорского величества во всякое время не готовы или не радательны и во оной неисправны были; но <u>ежели случиться им когда быть на службе вашего императорского величества в дальних и заграничных походах, то никак</u></p>

<p>Частини «Прохання малоросійського шляхетства»</p>	<p>Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — <i>В. К.</i>)</p>
	<p><u>не можно, чтоб они себя своим содержанием и жалованием, а особливо, ежели определится такое, как выше писано, или еще и меньшее, также провиантом и фуражом содержать могли: для чего всеподданейше вашего императорского величества просим, чтоб в случае таких заграничных походов казаки и их старшина и прочие чины снабдеваемы были в добавку к своему получаемому жалованью из казны вашего императорского величества: конные против гусарских, а пешие — против армейских полков, а прочие чиновники — против тех чинов, которые им от вашего императорского величества пожалованы будут, с таким же провиантом и фуражом, как оные получают».</u></p>
<p>12. О заплате долгов малороссийскому народу</p>	<p>13. «Сверх бесплатного содержания вышеописанных шести драгунских полков, генералитета, аптеки и глуховского гарнизона во время прошедшей турецкой войны, не упоминая того, что Малая Россия всю тяжесть оной чрез несколько лет несла содержанием армии вашего императорского величества [...] сверх того как в прежние годы содержались, так и ныне содержатся от Малой России провиантом и фуражом некоторне полки на счет заплаты. Но за все вышеописанное, кроме некоторой суммы, заплаченной за быков и лошадей, взятых во время турецкой войны, никогда расчета и заплаты не было, а таковой к заплате подлежащей суммы, по имеющимся у нас и посланным в правительствующий сенат и в провиантскую канцелярию ведомостям, имеет быть до нескольких сот тысячей рублей, от чего как все генерально обыватели малороссийские почувствовали не малое истощение, так особливо казаки и мужики пришли в крайнее изнеможение и бедность. Почему ежели вашего императорского</p>

<p>Частина «Прохання малоросійського шляхетства»</p>	<p>Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — <i>В. К.</i>)</p>
	<p>величества милосердия не воспоследует, чтоб их обещанным за все вышеописанное платежем удовольствовать, то казаки еще в большее придут несостояние несть свою службу, а мужики — платить общенародные и помещичьи подати. Всеподданейше просим, <u>чтоб повелено было тем местам, на счет которых все вышеописанные на армию поборы и содержание полков были, сделать с нами достоверные расчеты, и из числа той суммы, которая в заплату Малой России следовать имеет,</u> единственно пожаловать то, что Бог вашему императорскому величеству на сердце положит, и тем поправить пребедное многих тысячей народа состояние, для будущих же времен всемилостивейше подтвердить, <u>чтоб впредь таких бесплатных поборов, содержания полков и поставок не было;</u> но <u>ежели и случится армейским вашего императорского величества полкам и другим войскам для каких-либо нужд проходить Малую Россию или квартировать во оной,</u> то чтоб все на готовые деньги <u>покупаемо было».</u></p>
<p>13. О вольностях мещан</p>	<p>14. <u>«Мещанство некоторых малороссийских городов имеет особливые свои привилегии и вольности, данные ему от королей польских и подтвержденные от предков вашего императорского величества, и судится особливым своим правом, называемым магдебургским, а прочие города и местечки от владельцев или поставленных над ними урядников — по своим древним обыкновениям, а в земских делах — теми же правами, что и шляхетство; всеподданейше вашего императорского величества просим подтвердить малороссийскому мещанству все его прежние привилегии и вольности, и чтоб те города, которые имеют право судиться по правам магде-</u></p>

Частина «Прохання малоросійського шляхетства»	Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — <i>В. К.</i>)
	<u>бургским, и впредь бы оными судились</u> , прочие ж города и местечка, чтоб судимы были по своим обыкновениям от владельцев и урядников».
[14]. О дозво- лении вольного торга в Малой России и вве- дении по-преж- нему индукты и эвекты	15. «Малороссийская коммерция прежде сего была в несравненно лучшем состоянии, нежели ныне, потому что дозволенные правами и привилегиями свободное отправление оной возбраняемо и запрещено не было [...] Подкрепляла же еще и после такового запрещения малороссийскую коммерцию та малая пошлина, которая в Малой России собиралась и называлась индуктою и эвектою, ибо по силе древнего малороссийского обыкновения от привозных в Малую Россию и вывозных из оной товаров взимаема была с некоторых весьма малая пошлина, а с других по оценке — по две копейки с рубля да сверх того по ярмарках от иностранных купцов собиралась особливая, весьма умеренная пошлина, и сей доход употребляем был со времен гетмана Богдана Хмельницкого на гетманские и войсковые расходы, что доказывается опубликованным от одного гетмана в 1654 году универсалом, письмом государя императора Петра Великого к гетману Скоропадскому из Амстердама, мая 13 дня 1715 года писанным. Учреждение сей индуктовой и эвектовой пошлыны от самого подданства Малой России пребывало всегда при предках вашего императорского величества без всякой перемены и нарушения, и хотя в разные времена, а именно в 1725 и в 1747 годах, были от некоторых мест представления, чтоб по малороссийским границам для взятия по тарифу пошлын учредить таможни, но оные, яко вольностям малороссийского народа противные, приговорами правительствующего сената уничтожены и в действо не произведены, а велено индуктовому и эвектовому сбору в Малой

Частина «Прохання малоросійського шляхетства»	Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — <i>В. К.</i>)
	<p>России остаться на прежнем основании, а ежели кто из Малой России повезет в Великую Россию товары, с тех брать по тарифу пошлины в учрежденных по великороссийским границам — в Брянске, Севске, Курске и в прочих местах — таможняx. В прошлом же 1754 году тот индуктовый и эвектовый и прочие в Малой России собранные внутренние сборы, опубликованные по конфирмации блаженной и вечно достойной памяти государыни императрицы Елизаветы Петровны, указом отставлены, а велено учредить по польской и турецкой границам таможни и заставы, в которых с привозных и отвозных товаров пошлины собирать, как портовые по тарифу, так и внутренние по тринадцать копеек с рубля, из сбору которых вместо индуктовой и эвектовой пошлины велено мне, гетману, из таможенных доходов производить по 50 000 рублей да вместо внутренних малороссийских сборов, которые употреблялись на разные общенародные малороссийские расходы, указом 1755 года по 48 147 рублей и 85 копеек. А понеже как запрещение свободного вывоза продуктов и товаров малороссийских, так и сие новое учреждение портовых таможен воспоследовало в отмену прав, привилегий, вольностей малороссийского народа и крайнее оному принесло отягчение, а купечество малороссийское привело в конечное разорение [...] всеподданнейше вашего императорского величества просим: <u>1) дозволить малороссийскому купечеству всяких малороссийских и иностранных товаров, а шляхетству своих продуктов и скота беспошлинно свободный торг и беспрепятственный сухим путем и водою привоз и вывоз по примеру тому, как ваше императорское величество всемилостивейшим августа 10 дня</u></p>

Частина «Прохання малоросійського шляхетства»	Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — <i>В. К.</i>)
	<p><u>1762 года указом великороссийскому купечеству от всех портов товары отпущать позволили.</u> <u>2) Отставить сбор портовых и внутренних пошлин, собираемый в учрежденных по польской и турецкой границах таможнях и заставах, и оные таможни и заставы свести и учредить по-прежнему по великороссийским границам, а вместо вышеописанных пошлин повелеть собирать издревле в Малой России обыкновенный индуктовый и эвектовый сбор, с которого мне, гетману, получать определенные 50 000 рублей.</u> <u>3) Бывшие в Малой России внутренние сборы, отставленные вышеописанным 1754 года указом, чтоб впредь никогда возобновляемы не были, а вместо оных дозволить нам прибавить по несколько процентов к индуктовым и эвектовым пошлинам, которые на границах собираемы быть имеют в скарб войсковой и употребляемы в недостатке других податей на содержание войска и на прочие нужнейшие и полезнейшие малороссийского народа расходы».</u></p>
<p>15 [дописано у чистовику]</p>	<p>16. «Как прочих иностранных товаров, так особливо соли, яко нужнейшей к пропитанию человеческого вещи, свободный из чужих краев привоз в Малую Россию прежде сего никогда возбраняем не был [...] в 1759-м году присланною ко мне, гетману, из правительствующего сената грамотою и таковой вывоз заграничной соли запрещен и велено оную продавать из казны, ваше императорское величество, тою же ценою, что и в Великой России, полагая одно только то в резон, что в пунктах гетмана Богдана Хмельницкого не положено, чтоб из казны соли не продавать, однако сие запрещение за некоторыми неудобствами еще в действие не произведено. А <u>понеже помянутому гетману всех таковых партикулярных</u></p>

Частина «Прохання малоросійського шляхетства»	Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — <i>В. К.</i>)
	случаев предвидеть, нельзя было, а наиболее в пунктах своих предохранял он целость прав и прежних обыкновений генеральными терминами. <u>Того ради чтоб и сие запрещение вывозу заграничной соли никогда в действо, производимо не было</u> , всеподданнейше ваше императорское величество просим, но чтоб вывоз оной по снятии таможен оставить на прежнем основании».
16. О вольном торге жидам в Малой России	17. «Прежде всего малороссийская коммерция и тем не мало подкрепляема была, что как всему прочему иностранному купечеству, так и жидам <u>свободное в Малой России торгов отправление дозволено было, которые, яко пограничного государства люди, наибольшее в малороссийских торгах имели участие, покупая малороссийские товары гораздо большею, а заграничные — меньшею против нынешней ценою</u> , и хотя; в 1727 году помянутым жидам въезд в Россию запрещен был, но по прошению гетмана Апостола по-прежнему дозволен, а состоявшимся 1742 года указом как во всей, так и в Малой России тем жидам не токмо жительство, но и въезд вновь запрещен; <u>чтоб жительство в Малой России помянутые жида имели, мы о том вашего императорского величества утруждать не смеем, а единственно для распространения малороссийской коммерции о свободном их для торговых промыслов, в Малую Россию въезде всеподданнейше просим</u> ».
17. О небытии впредь никаким откупам в Малой России	18. «Ваше императорское величество, ведая совершенно, сколь много коммерции и государству вредят откупы, всемилостивейшим Вашим августа 10 дня прошлого 1762 года указом оные во всей России отставили; те откупы и всякие монополии столько правами малороссийскими и установлениями сеймовыми запрещены, что и данные на

Частина «Прохання малоросійського шляхетства»	Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — <i>В. К.</i>)
	<p>оные привилегии за неважные почитать велено, почему их в Малой России прежде сего и не бывало; однако за несколько пред сим лет введены были и в Малую Россию как прочие откупы, так особливо табачный, который к немалому малороссийского народа служил отягчению и разорению. Всенижайше вашему императорскому величеству, принося благодарение за отставление сего откупа, <u>просим подтвердить, чтоб и впредь таковых и сему подобных для народа разорительных откупов никогда в Малой России не было</u>».</p>
<p>18. О переходе с места на место и о невписывании в казаки малороссийских мужиков</p>	<p>19. «Малороссийские мужики по правам малороссийским и многим в сходство тех прав, изданных сеймовыми установлениями, не имеют никакой вольности в свободном из места на место переходе, кроме в таком случае, когда их помещик уволит; ибо по силе вышеописанных прав всяк помещик своего беглого мужика и слугу, где бы он ни был, сыскав со всем его домом и пожитками, взять и пожилое на том, кто его примет, доправить может, как-то и до сего времени в Польше и в Великом княжестве Литовском водится; также и <u>в пунктах гетмана Богдана Хмельницкого и прочих гетманов такого вольного с места на место переходу нигде малороссийским мужикам не дозволено; но по бывшим в давние годы в Малой России замешательствам оный свободный переход, избывая от податей, работ и других должностей, мужики сами ввели в обычай и, переходя с места на место, называли себя казаками</u>, а от такового их своевольства происходили многие непорядки и бесчинства, что, уведав, предки вашего императорского величества в данных гетману Демьяну Игнатову и Ивану Мазепе статьях повелели для укрощения такового</p>

Частина «Прохання малоросійського шляхетства»	Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — <i>В. К.</i>)
	<p>их своевольства содержать особливые полки [...] от сего свободного мужиков с места на место перехода не токмо малороссийскому шляхетству, но и всем вообще обывателям делается несказанная обида и разорение; ибо через то помещики лишаются должных себе от мужиков доходов и работ, земледелие оскудевает, <u>общенародные подати умаляются и никогда порядочно и уравнительно собираемы быть не могут, вместо же того наполняются малороссийскими мужиками польские места, слободские полки и населяемые на великороссийских украинских землях слободы</u> [...] Для сего всеподданнейше вашего императорского величества я, гетман, со всем малороссийским шляхетством просим: 1) <u>таковой самовольный малороссийских мужиков переход в силу прав малороссийских впредь навсегда пресечь.</u> 2) О перешедших в слободские полки и в великороссийские слободы приказать учинить публикацию, чтоб они на прежние свои жилища на положенный срок возвратились, а ежели не возвратятся, то чтоб поведено было их, яко на великороссийских землях поселившихся, укрепить так, как великороссийских крестьян [...] 4) <u>Запретить всякого звания мужикам впредь вечно не выписываться в казаки. Всего вышеописанного мы от вашего императорского величества просим не токмо для сохранения в своей силе прав наших, но и для всеобщего Малой России благосостояния...».</u></p>
<p>19. О учреждении университетов, гимназий и типографий</p>	<p>20. «К бессмертной вашего величества императорского славе, а к просвещению и пользе малороссийского народа весьма много служить может, ежели всемилостивейше указать соблагоизволите, <u>по примеру находящихся в иностранных государствах университетов и гимназий и с такими ж</u></p>

Частина «Прохання малоросійського шляхетства»	Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — <i>В. К.</i>)
	<p><u>привилегиями, завести и в Малой России два университета и несколько гимназий; первый из оных университетов, состоящий в четырех факультетах, може быть в Киеве, на том же месте, где ныне Киево-Братский училищный монастырь, из которого монахов должно вывести, и на том месте построить дома для учителей и во время основания киевских школ антецессором моим, малороссийским гетманом Петром Конашевичем-Сагайдачным, а после того митрополитом киевским Петром Могилою монастыря там не было, а было только братство, то есть такое место, где могли жить светские и духовные люди, приходящие для учения; а другой — в Батурине, состоящий из трех факультетов, кроме богословского; а гимназии — в тех городах, которые мы к тому за способные изберем и усмотрим.</u> Оные университеты и гимназии всеподданнейше просим, чтоб в вечные времена состояли во всемилостивейшей вашего императорского величества протекции, а непременно кураторами Киевского университета чтоб был первым гетман, а вторым — митрополит киевский для богословского факультета, в который он согласно с гетманом должен определять профессоров из монахов или из белых священников и наблюдать за ними, чтоб они никакого противного православной нашей вере учения не вводили, а Батуринского и гимназий, чтоб куратором был гетман. При тех же университетах, а где за потребное судится, и при гимназиях должно быть типографиям для печатания как церковных, так и гражданских книг, которые, чтоб не были противны вере и самодержавному вашего императорского величества правлению, всегда будут свидетельствуемы от приставленных кураторами цен-</p>

Частина «Прохання малоросійського шляхетства»	Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — <i>В. К.</i>)
	<p>зоров; <u>что же касается содержания оных университетов и гимназий, то на оное могут употреблены быть экстраординарные из духовных имений собираться имеющие подати, о которых в 14 пункте упомянуто, и ежели оные от расположения на войско в остатке быть могут. Сверх того, когда грузины выведены будут, то в подмогу на содержание оных университетов можно будет определить некоторые из свободных войсковых деревень».</u></p>
<p>20. О бытии на обидетелей всегдашней комиссии в Малой России</p>	<p>21. «Хотя многими строжайшими и смертною казнию грозящими предков вашего императорского величества, а особливо государя императора Петра Великого 1708, государыни императрицы Анны Иоанновны 1740 и государыни императрицы Елизаветы Петровны 1742 годов указами запрещено как проходящим, так и квартирующим великороссийским войскам не делать малороссийским жителям никаких обид и озлоблений, не занимать без отводу квартир, не строить новых конюшен, но довольствоваться обывательскими, не брать без подорожных и по подорожным самовольно лошадей и проводников, не требовать безденежно всяких съестных и питейных припасов, кольми паче не делать приметок, нападок, озлоблений и побоев; однако и до сего времени некоторые своевольники от того не унимаются. Того ради всеподданнейше вашего императорского величества просим и ныне вышеописанные наглые поступки наистрожайше указом запретить, а <u>для лучшего малороссийскому народу защищения учредить непременною комиссию, состоящую из знатных великороссийских чиновников, на таком точно основании, как она в силу указа марта 13 дня 1740 года учреждена была.</u></p> <p>Сии суть, всемилостивейшая государыня, важнейшие просьбы и нужды наши, в которых по-</p>

Частина «Прохання малоросійського шляхетства»	Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — <i>В. К.</i>)
	<p>милования никто справедливее просить не может, как вольный, но вольностями своими не пользующийся, верный вашего императорского величества малороссийский народ, и никто великодушнее одного ему не может оказать, как ваше императорское величество, премудрая и справедливая монархиня и мать отечества; ибо ваше императорское величество по данной Вам от Бога прозорливости более всех знать изволите, что <u>престолы владетелей и благоденствие государств более утверждаются на правосудии, милости и искании всеобщего благополучия подданных, нежели на собственной их пользе и прибытках</u>».</p>
<p>[21]. О вольном избрании гетмана [до чистового варианту не було включено]</p>	<p>22. «<u>Хотя договорными гетмана Богдана Хмельницкого статьями, как скоро гетман умрет, вольное малороссийскому народу избрание другого гетмана дозволено, а вашему императорскому величеству извещать о том велено, и то же самое всех других гетманов статьями подтверждено; но понеже противное тому случилось после смерти гетманов Скоропадского и Апостола, а между тем введены были новые уряды гетманского правления, с вольностями и прежними малороссийского народа обыкновениями несходные, того ради всеподданнейше вашего императорского величества просим подтвердить вновь вышеупомянутые прежних гетманов статьи, чтоб <u>когда волею Божию гетману нашему смерть случится, вольно было нам того ж времени, по древнему обыкновению нашему, избрать нового гетмана и чтоб помянутый новоизбранный гетман на том своем уряде от вашего императорского величества подтвержден был во всем против того, как гетман Богдан Хмельницкий — при принятии своим в подданство всероссийских монархов</u></u>».</p>

Частина «Прохання малоросійського шляхетства»	Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — <i>В. К.</i>)
<p>[22]. О суде и о трибунале [до чистового варіанту цей і наступні пункти не було включено]</p>	<p>23. <u>«По правам малороссийским положены подкоморские, то есть межевые, земские и градские суда, которых всех порядок дел и должности описаны в книге (Статуте) и в установлениях сеймовых; сверх того, во время пребывания Малой России под королями польскими для апелляции на вышеописанные суды имела она главнейший свой суд, называемый трибунал, который отправлялся в городе Люблине и на который из всех своих воеводств, земель и поветов избирала и отправляла депутатов из шляхетства. В пунктах же Богдана Хмельницкого и в привилегии, данной малороссийскому шляхетству, хотя те земские и градские суда подтверждены и велено им остаться на прежнем основании, а шляхетству вольное меж себя на уряды земские и градские избание дозволено, однако ныне в Малой России тех судов нет; но все межевые, земские и градские дела стали быть ведомы в полковых и сотенных канцеляриях, от полковников, сотников и прочих старшин, вместо же трибунала учрежден войсковый генеральный суд не на таком основании, как в правах предписано, и хотя по правам нашим к градским делам можно определять и из воинских старшин; однако сии дела совсем другие учреждения и порядки свои имеют, нежели воинские, и, следовательно, с оными мешаться никогда не должны; земские же дела, яко требующие совершенного знания и употребления прав, особливых своих судей, выбранных из шляхетства, иметь должны; а от такового вышеупомянутых судов уничтожения произошло и происходит в Малой России немалое в делах и порядках малороссийского народа замешательство, ибо те войсковые старшины, будучи больше заобыкновенны к воинским делам, в земских</u></p>

Частина «Прохання малоросійського шляхетства»	Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — <i>В. К.</i>)
	<p><u>делах надлежащего народу удовольствия и правосудия делать, а при том и своей воинской должности по-надлежащему исправлять не могут, и сие было причиною, что помянутые старшины в прежние времена земские и градские так, как и воинские, дела на словах производили и решали по своему поизволению, а книги, в которых заключаются малороссийские права, весьма редко и то разве от ученых судей употребляемы были. По сей причине принужден был я, гетман, вашему императорскому величеству представить об учреждении в Малой России подкоморых, на что и высочайшее вашего императорского величества получил повеление, в силу которого оные подкоморые ныне в Малой России учреждаются; но понеже подкоморские суда всегдашний союз и сношение иметь должны с судами земскими и градскими и быть под апелляциею трибунала, того ради об учреждении тех земских и градских судов ныне в Малой России распоряжения чинятся. Вашего же императорского величества всеподданнейше просим всемилостивейше подтвердить, чтоб как те земские и градские суда, так и Малороссийский трибунал учреждены были на основании прав и привилегий наших и определяемые в те суда и трибунал чиновники избираемы были вольными голосами из шляхетства, но понеже от оного трибунала по силе прав наших никуда апелляция не должна быть, кроме к вашему императорскому величеству, и только в таких криминальных делах, где о потере чести и жизни дело идет, того ради передаем на высочайшее вашего императорского величества соизволение, куда от оного трибунала не токмо по показанным в правах наших делам, но и по всем прочим иметь апелляцию указать соизволите».</u></p>

Частина «Прохання малоросійського шляхетства»	Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — <i>В. К.</i>)
[23]. О генеральной раде	24. «Вышеописанный трибунал и суды по силе прав должны во всем поступать по точности законов и решать те дела, которые им во оных предписаны, а по вновь случающимся делам никаких решений издавать и новых установлений делать не могут; но такие новые дела решаемы и установления узаконяемы были во время польского владения сперва на сеймиках наших, а потом подтверждаемы были на главных сеймах общими короля и всей республики согласиём. После же подданства Малой России под Российскую державу на генеральных гетмана и всех малороссийских чинов радах, на которые обыкновенно собирались к новому году, а в чрезвычайных случаях, когда нужда потребует, как то явствует из пунктов, данных прежним гетманам, и других документов; почему и ныне всеподданнейше вашего императорского величества просим дозволить <u>нам единожды в год в такое время, которое мы к тому за способное изберем и поставим, а в чрезвычайных случаях, когда нужда потребует, иметь сеймы и генеральные рады как для общих наших постановлений и дел, так и для советов в нуждах малороссийского народа случающихся к вашему императорскому величеству, на которых сеймах или радах все таковые новые постановления и дела должны заключаемы и решены быть по большинству голосов, но силы и действия своего до того времени иметь не должны, пока гетман и прочие малороссийские чины не представят вашему императорскому величеству чрез своих депутатов и не испросят на оные всемилостивейшей конфирмации».</u>
[24]. О деревнях и жаловании	25. «Малороссийской старшине, по пунктам гетмана Богдана Хмельницкого, также положено

Частина «Прохання малоросійського шляхетства»	Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — <i>В. К.</i>)
малоросійської старшине	<p><u>денежное жалование и другие некоторые аван- тажи из малороссийских доходов</u>, а после того как при прочих гетманах, так особливо при гетмане Апостоле, определены генеральной старшине, полковникам и некоторых полков полковой старшине и сотникам деревни, а другим определено денежное жалованье, и хотя сие немного к их поправлению служит, ибо деревни определены самые бедные, а жалованье весьма малое, однако и тут одним пред другим небезобидное сделано распределение, потому что одним даны лучшие, а другим — худшие деревни, также и жалованье не всем равное, а другие и никакого не имеют; прочие же малороссийские чины, как бунчуковые, войсковые и значковые товарищи, служат также из своих имений без жалованья. Того ради всеподданнейше вашего императорского величества <u>просим отдать на наше рассмотрение, чтоб, оставя генеральную старшину, полковников и прочих старшин при их деревнях, всем прочим старшинам, также бунчуковым, войсковым и значковым товарищам определить равное по чинам их денежное жалованье из малороссийских доходов; определенным же и впредь определяемым к гражданским делам чиновникам определить ли в силу прав от дел доход, или против вышеописанных старшин жалованье</u>; просим вашего императорского величества высочайшего повеления».</p>
[25]. О учрежде- нии на Днепре порта	<p>26. <u>«К цветущему состоянию не токмо малорос- сийской, но и всероссийской коммерции весьма бы много служило, ежели бы ваше императорское величество соизволили дать нам позволение, выбрав способное на реке Днепре пониже порогов место, учредить порт и исходатайствовать у</u></p>

Частина «Проханья малоросійського шляхетства»	Конкорданс «новин» з контекстами (підкреслення наше — <i>В. К.</i>)
	<u>Оттоманской Порты, чтоб хотя на турецких и прочих иностранных народов судах свободное было малороссийскому народу отправление купечества по Черному и Средиземному морям, о чем всеподданнейше вашего императорского величества просим».</u>

Список використаних джерел та літератури

ДЖЕРЕЛА

Архівні

Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В. Вернадського

Ф. I. — Історичні матеріали

Спр. 58451. Ведомость о порядке следования генеральных, полковых и сотенных старшин и др. чинах. — 1 арк.

Ф. VIII. — Київський університет Св. Володимира (1834–1919). Колекція рукописів: XII–XIX ст.

Спр. 150/50. — Сборник содержащий: 1. Летопись Григория Грабянки краткой редакции. 2. Копия статей, данных малороссийским гетманом от Богдана Хмельницкого до Даниїла Апостола вкл. Скрп. XVIII в. — 218 арк.

Спр. 160/115. — Список рукописних праць Г. Полетики. — Арк. 39–39 зв.

Спр. 2683. — Речь произнесенная Григорием Андреевичем Полетикой на общем собрании Малороссийского шляхетства в Глухове о правах, преимуществах и нуждах Малой России. — 8 арк.

Ф. X. — Українська Академія наук. — Всеукраїнська Академія наук (УАН–ВУАН) (1918–1934)

Спр. 3571. *Петровський М.* Рецензія на книгу В. Дядиченка «Крестьянские движения на Левобережной Украине 1700–1711 гг.» 17 лютого 1938 р. Київ. Машинопис. — 5 арк.

Спр. 4472. — *Нечипоренко П.* «Національні строєння» 1748–1765 рр. на Посем'ї і їх відношення до господарства гетьмана Розумовського. (Стаття). Рукопис. Машинопис. (1928–1930 рр.) — 18 арк.

Спр. 7469. — Выписки из документов XVIII в. (XX в.) — 1 арк.

Спр. 14812. *Нечипоренко П.* Фабрики Розумовського на Посем'ї. (Стаття). Машинопис. (20-ті рр. XX ст.). — 17 арк.

Спр. 14862-14863. — *Кудрявцев П.* Освітні мандрівки вихованців Київської академії за кордон протягом XVIII ст. (Стаття) Кін. 20-х рр. XX ст. Оригінал та переклад на українську мову. — 46 арк.

Спр. 14955. — *Грушевський О.* З побуту старшини XVIII ст. (Стаття). Машинопис. — 12 арк.

Спр. 17295. — Доповідь Л. В. Миловидова про проект університетів на Чернігівщині у XVIII ст. (Замітка 1929 р.). Оригінал та машинописна копія. — 4 арк.

Фонд. XII. — Модзалевський Вадим Львович (1882–1920 рр.)

Спр. 138. — Сборник писем рода Марковичей XVIII–XIX ст., переводы псалм, составленный Алексеем Марковичем с его предисловием для напечатания в «Дневнике Якова Марковича». Копии кон. XIX — нач. XX в. — 22 арк.

Фонд XXIX. Данилевич Василий Ефимович

Спр. 129. — Данилевич В. Е. Шляхетские проекты как материал для характеристики политических и общественных воззрений русских людей (лекция). 22 января 1903 г. Харьков. — 9 арк.

Фонд. XXX. Колекція рукописних книг ІР НБУВ. XV — XIX ст.

Спр. 77. — Рукописный сборник договорных статей русского правительства с гетманом Юрием Хмельницким, императорские указы об учреждении Малороссийской коллегии и об изменениях в системе судопроизводства на Украине и др. 1659–1768 гг. Копии. — 91 арк.

Центральний державний історичний архів України у м. Києві

Фонд. 51. Генеральна військова канцелярія, оп. 1.

Спр. 275а. — Чернетки указів і ордерів ГВК 1744–1755 рр. — ЦДІАУК. — 6 арк.

Спр. 300. — Справа про організацію Київською полковою канцелярією протипожежної служби 16–18 жовтня 1748 р. — 4 арк.

Спр. 528. — Книга реєстрації вхідних документів ГВК за січень–грудень 1750 р. — 261 арк.

Спр. 554 — Донесення Київської полкової канцелярії у ГВК з проханням надіслати відомості про належність с. Нестерівка Бориспільської

сотні по даним Генерального слідства про маєтності 1730 р. 19 лютого 1757 р. — 3 арк.

Спр. 562. — Лист Генеральної військової канцелярії до Київської духовної консисторії від 2 жовтня 1751 р. — 2 арк.

Спр. 574. — Виписки з судових справ та сенатських указів про порядок стягнення поборів на мостах, греблях і перевозах. 1751 р. — 3 арк.

Спр. 577. — Ордер про передачі на розгляд глухівському сотенному правлінню скарги циганського відкупника Мойсея Йосиповича на зборщика циганського податку у Переяславському полку Федора Панченка за привласнення частини зібраних грошей від 19 грудня 1751 р. — 3 арк.

Спр. 587. — Справа про стягнення з Києво-Печерської Лаври недоплаченого податку з шинків за 1743–1745 рр. від грудня 1751 — 8 серпня 1752 р. — 18 арк.

Спр. 629. — Справа про спробу Лубенської полкової канцелярії з'ясувати перевідний курс копи Литовського статуту в російські гроші. 28 листопада — 13 грудня 1751 р. — 4 арк.

Спр. 716. — Ордер Похідної канцелярії гетьмана Кирила Розумовського генеральному військовому підскарбію Михайлу Скоропадському про присилку відомостей податків, які збиралися з Олишевської і Мглинської сотень Ніжинського полку і Бориспільської сотні Переяславського полку, переданих у Київський полк від 4 червня 1752 р. — 1 арк.

Спр. 717. — Справа про зобов'язання Миргородської полкової канцелярії надавати необхідну допомогу миргородській лічильній комісії при перевірці нею прибутків і видатків Миргородського полку у 1735–1752 рр. від 13–14 липня 1752 р. — 6 арк.

Спр. 721. — Справа про зобов'язання Миргородської полкової канцелярії стягти з значкового товариша Миргородського полку Антона Тулинського вартість 158 волів і 6 коней, привласнених ним у 1737 р. від 29 листопада 1752 р. — 4 арк.

Спр. 770. — Листування ГВК з київським полковником Євфимом Дараганом про поліпшення охорони і обліку полкової казни з 14 до 15 вересня 1752 р. — 5 арк.

Спр. 1114. — Справа про збір Канцелярією малоросійських зборів військового податку з млинів. 17 листопада 1754 — 5 лютого 1755 р. — 51 арк.

Спр. 1531. — Справа про оголошення в Київській полковій канцелярії ордера гетьмана Кирила Розумовського про призначення у полкові та магістратські міста лікарів. 26 листопада 1756 р. — 4 арк.

Спр. 1556. — Листування з Похідною канцелярією гетьмана про відмову оплачувати службу семи компанійців, які працювали перекладачами і кур'єрами у Київській губернській канцелярії. 12 листопада 1750 — 4 січня 1751 р. — 4 арк.

Спр. 1568. — Книга копій вихідних документів ГВК від 4 червня — 10 серпня 1757 р. — 610 арк.

Спр. 1653. — Ордер генеральному підскарбію М. Скоропадському про видачу 15 руб. для виготовлення нового сотенного прапора Басанської сотні Переяславського полку. 1 березня 1757 р. — 3 арк.

Спр. 1661. — Справа про призначення в Домову економічну канцелярію гетьмана Кирила Розумовського канцеляристами значкових товаришів. — 3 арк.

Спр. 1763. — Справа про звинувачення Домової економічної канцелярії гетьмана Кирила Розумовського удови іракліївського сотника Федора Требинського у знищенні колодязя і кошар на землях Чехівської волості Переяславського полку. 9 червня — 12 листопада 1758 р. — 30 арк.

Спр. 1852. — Листування з Похідною канцелярією гетьмана К. Розумовського про контроль за кількістю та майновим станом виборних козаків у Лубенському та інших полках. 22 квітня — 17 червня 1758 р. — 5 арк.

Спр. 1763. — Справа про звинувачення Домової економічної канцелярії гетьмана Кирила Розумовського удови іракліївського сотника Федора Требинського у знищенні колодязя і кошар на землях Чехівської волості Переяславського полку. 9 червня — 12 листопада 1758 р. — 30 арк.

Спр. 2097. — Ордер гетьмана К. Розумовського про утворення спеціальної контори для прийому листів, адресованих на його ім'я на чолі з бунчуковим товаришем Василем Туманським. 6 квітня 1760 р. — 1 арк.

Спр. 2303. — Справа про надання коштів для ремонту полкової в'язниці в м. Лубнах. 4 березня — 3 жовтня 1762 р. — 9 арк.

Спр. 2586. — Справа про виплату 200 крб. щорічної субсидії на утримання Київської Академії. 7–8 січня 1763 р. — 4 арк.

Спр. 2734. — Листування з Переяславською полковою канцелярією про переозброєння виборних козаків полку рушницями одного калібру. 5–8 січня. 1764 р. — 3 арк.

Спр. 28. — Реєстри про надходження до Військового скарбу покухоного збору від полків. 22 серпня — 19 вересня 1722 р. — 2 арк.

Оп. 2.

Спр. 35. Універсал гетьмана К. Розумовського жителям Задніпров'я, вихідцям з Лівобережної України, про запрошення їх селитися в гетьманському маєтку Яготині. Чернетка, жовтень 1761 р. — 1 арк.

Спр. 79. — Реєстр справ Генеральної військової канцелярії за 1706–1783 рр. 1785 р. — 313 арк.

Оп. 3.

Спр. 27. — Декрет Генерального військового суду про розподіл спадщини жителя с. Краснопілля Коропської сотні Ніжинського полку Гаврила Олещенка. 16 червня 1710 р. — 1 арк.

Спр. 583. — Лист гетьмана Івана Скоропадського прилуцькому полковнику Гнату Галагану про одержання 4 тис. золотих покуховного в Прилуцькому полку. Оригінал. 24 грудня 1721 р. — 2 арк.

Спр. 719. — Чолобитна глухівського жителя Омеляна Високоленка на свою дружину Параскевію за захоплення рухомого майна, продаж садиби в м. Глухові та втечу з Павлом Пердуненком. Оригінал. 3 жовтня 1722 р. — 3 арк.

Спр. 873. — Указ канцелярії ніжинському полковнику Петру Толстому про проведення перепису населення полку. Чернетка, 10 червня 1723 р. — 2 арк.

Спр. 1024. — Справа про призначення писаря Ніжинського магістрату Григорія Кашевського членом комісії по «переводу і своду книг правних», яка засідала в м. Ічні Переяславського полку. 1732 р. — Арк. 32–34.

Спр. 2624. — Листування з сотником Баришівської сотні Давидом Афендиком з доганою за звернення в адміністративних справах безпосередньо до Генеральної військової канцелярії, минаючи полкову канцелярію. 1763 р. — 4 арк.

Спр. 3284. — Справа про зведення та переклад російською мовою законів, по яким судився український народ. 10 квітня 1729 — 27 квітня 1743 рр. — 4 арк.

Спр. 3792. — Листування з гадяцьким полковником Григорієм Граб'янкою про присилання писарів для переписування правних книг. 1731 р. — 5 арк.

Спр. 5125. — Справа про виплату грошей на утримання членів Комісії по переводу і своду правних книг в м. Москви. 21 грудня 1735 р. — 4 жовтня 1736 р. — 40 арк.

Спр. 5354. — Справа про відправку переписувача Леонтія Ічнянської сотні в «Комісію по переводу і своду правних книг». 1736 р. — 10 арк.

Спр. 10835. — Справа про повернення крелевецьким сотником Григорієм Огієвським примірника Литовського Статуту, позиченого в Комісії переводу і зводу правних книг. 1751 р. — 5 арк.

Спр. 10851. — Справа про виклик бунчукового товариша Якова Троцького в розпорядження Домової економічної канцелярії гетьмана Кирила Розумовського. 28–30 липня 1751 р. — 4 арк.

Спр. 10901. — Справа про торгові операції Домової економічної канцелярії гетьмана Кирила Розумовського. 13–22 травня 1751 р. — 4 арк.

Спр. 11174. — Справа про привернення Домовою економічною канцелярією гетьмана Кирила Розумовського під своє відомство козаків с. Обмагів Батуринської сотні Ніжинського полку колишніх гетьманських вовкогонів та палубничих. 24 січня — 24 листопада 1752 р. — 14 арк.

Спр. 11223. — Справа про призначення члена Генерального військового суду бунчукового товариша Федора Чуйкевича членом Домової економічної канцелярії гетьмана Кирила Розумовського. 29–30 квітня 1752 р. — 5 арк.

Спр. 11551. — Справа про передачу в Генеральну військову канцелярію розслідування справ з «комиссии об обидах приключаемых от великороссиян малороссийскому народу» у зв'язку з ліквідацією останньої. 8 грудня 1750 — 9 січня 1751 рр. — 6 арк.

Ф. 52. Генеральна скарбова канцелярія

Оп. 1

Спр. 12. — Приходная книга денежной казны за 1734 г. — 72 арк.

Спр. 13. — Приходная книга сбора питейных налогов в Переяславском полку за 1734 г. — 22 арк.

Оп. 2

Спр. 25. — Ведомости черные, посылаемые з Генеральной скарбовой канцелярии до гр. П. А. Румянцева о приходе, расходах и остатках денежной казны за 1763 г. — 100 арк.

Фонд 220. Київська археографічна комісія, оп. 1

Спр. 381. — Любезному Нашому Подданому Малоросійському войска Запорожскаго обоих сторон Гетману. 1756 г. — Арк. 1.

Фонд 263. Особистий фонд Кистяковського, оп. 1

Спр. 33. — Подтвердительные свидетельства о происхождении, образовании и службе лубенского полкового судьи Василя Стефановича. 1722–1762 рр. — 2 арк.

**Санкт-Петербургский филиал архива
Российской Академии Наук**

Фонд. 113. — Лаппо-Данилевский, оп. 4

Спр. 11. — Копии документов XVIII в. — 23 арк.

Спр. 18. — Выписки из документов XVIII в. — 5 арк.

**Отдел рукописи Российской национальной библиотеки
(Санкт-Петербург)**

Фонд. 36. Арсений Могилянский

Спр. 1. — Лист Полетики митрополиту Арсенію (Могилянському) від 17 лютого 1759 р. — Арк. 1–1 зв.

Спр. 1. — Лист Полетики митрополиту Арсенію (Могилянському) від 24 березня 1759 р. — Арк. 6.

Спр. 1. — Лист Полетики митрополиту Арсенію (Могилянському) від 26 серпня 1759 р. — Арк. 7–12.

Спр. 1. — Лист Полетики митрополиту Арсенію (Могилянському) від 27 жовтня 1759 р. — Арк. 13–27 зв.

Спр. 1. — Лист Полетики митрополиту Арсенію (Могилянському) від 28 листопада 1759 р. — Арк. 30 зв.–31.

Спр. 1. — Лист Полетики митрополиту Арсенію (Могилянському) від 16 грудня 1759 р. — Арк. 31.

Спр. 1. — Лист Полетики митрополиту Арсенію (Могилянському) від 11 січня 1760 р. — Арк. 32–34.

Спр. 1. — Лист Полетики митрополиту Арсенію (Могилянському) від 3 червня 1763 р. — Арк. 84–84 зв.

Спр. 1. — Лист Полетики митрополиту Арсенію (Могилянському) від 11 серпня 1763 р. — Арк. 96.

**Отдел рукописи Библиотеки Российской академии наук
(Санкт-Петербург)**

Библиотека Петра Великого (П.Б.)

№ 150 (1. 5. 78.). — Петру Первому Пресветлейшому и державнейшему благочестивейшему победителю и всемилостивому самодержцу государю и покровителю своему панагерическою всесожение смиреннейше творить и приносить преславнаго и небеснаго... священнейшаго россиіского Государства кнзь и волоскии Государевичъ нижайший рабъ Сербан Кантемир в санктъпетербурхе въ лето рождшеся ... 1714 седмому возрасту своего лету. — 28 арк.

Российский государственный архив древних актов (Москва)

Ф. 124. Малороссийские дела, оп. 6

Спр. 102. — Доношение И. Скоропадского о злоупотреблении российских войск в малороссийских городах. 1720 г.— Арк. 1.

Спр. 109. — Прошение черниговского бурмистра Иосифа Титовича украинскому гетману о выдаче ему денег на «вспомоществование». — 2 арк.

Спр. 139. — Распоряжение украинского гетмана Кирилла Разумовского на основании указа Правительствующего Сената в Домовую экономическую канцелярию о восстановлении в казачьем звании подлипенских жителей по челобитной старшин поповской сотни Нежинского полка. 1762 г. — 2 арк.

Ф. 184. Белокуров С. А., оп. 2

Спр. 126. — Выписки из архивных документов по истории канцелярий и комиссии при Петре I. — Арк. 1–2 зв.

Ф. 196. Рукописное собрание Ф. Ф. Мазурина, оп. 3

Спр. 378. — Доношение киевского генерал-губернатора Леонтьева в Коллегию малороссийских дел о разделении Лубенской сотни «натрое» по челобитной сотника шляхтича Михаила Скоржинского. 19 июня 1741 г. — 1 арк.

Архив внешней политики Российской империи

Фонд 124 — Малороссийские дела, оп. 124/1

Спр. 7. — Письма Гетмана Скоропадского къ войсковому товарищу Петру Корецкому и наказному Стародубскому полковнику о учиненіи справедливости к жалобам разныхъ стародубцов. — 1 арк.

Спр. 10. — Скаска Сенчанского сотника Степана Комуна въ томъ, что он никогда не былъ в согласіи съ Мазепою року 1720 януврія 9. — 1 арк.

Спр. 84. — Челобытье Семена Соболевского на Григория канцеляриста в называніи его изменникомъ. 1720 г. — 1 арк.

**Научно-исследовательский отдел рукописи
Российской государственной библиотеки**

Ф. 203

Кн. 9. — Обыкновенное заседание Императорского Общества истории и древностей Российских от 28 февраля 1847 г. — Л. 21–24 об.

Папка 274.

Ед. 6. — Лист К. Розумовського до лубенського полковника від 17 вересня 1752 р. — Л. 8.

Ф. 204, Картон 38.

№ 6. — Выпись из донесений гетмана и Федора Протасьева от 20 ноября 1711 г. — Л. 1–2.

Ф. 205, папка 274

№ 6. — Універсал К. Розумовського (1760 р.). — Л. 126.

**Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
Archiwum Radziwiłłów, dz. II**

Ks. 46. — „Laesiones praw publicznych”. — K. 33–36.

Ks. 46. — Kopia listu JW. JMC Pana Michała Sapiehy, podkanclerzego WXLitt., ze Słonima d. 20 dacembris 1755 pisanego do Xtwa Żmudskiego. — K. 1012–1014.

Ks. 58. — Refleksye Supra Statum Praesentum Polskiej y weyscia Prusakow do Polski przez Zyczliwego JOXCiu Jmu siostrzenca. — S. 887–888.

Rkps. 2525. — Meditacja Polskiej nad swoim zginieniem. 1734? — S. 1–2.

Księgi Spraw Publicznych

Ks. 4. — Лист А. Залуського до М. Чарторийського від 21 лютого 1742 р. — S. 394

Archiwum Publiczne Potockich

Rkps. 72. — Mowa J.W.M. Pana Andrzeja Zamoyskiego, Wojewody Inowrocławskiego, na Senatus Consilium Dnia 8go marca 1763 roku miana. — S. 679–682.

Опубліковані

Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. — Т. 5: 1633–1699. — СПб., 1853. — 288, [4].

Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Упорядн. С.О. Павленко. — К.: Вид. дім „Києво-Могилянська Академія”, 2008. — 1144 с.

Гетман Иван Мазепа: Документы и материалы из архивных собраний Санкт-Петербурга / Сост. Т. Таирова-Яковлева: В 2 вып. — СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2007. — Вып. 1. — 1687–1705 гг. — 2007. — 220 с.

Горбань М. Лист Петра Мировича до батька — мазепинця [Федора Мировича] / Упорядн. М. Горбань // Україна. — 1927. — №5. — С. 6–22.

Граб'янка Г. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. — К.: Т-во «Знання», 1992. — 188 с.

Диариуш или журнал, то есть повседневная записка случающихся при дворе ясновельможного, его милости, пана Иоанна Скоропадского, Войск Всепресветлейшого Его Императорского величества, запорожских обох сторон Днепра гетмана, оказий и церемоний, тако ж и в канцелярии войсковой отправуемых дел, наченшийся 1722 году, и оконченный в том же году, по преставлении и погребении помянутого ж гетмана Ясновельможного Иоанна Скоропадского, в месяце июле, войсковой канцелярии старшим канцеляристом Николаем Ханенком / Сост. О. Бодянский. — К.: Университетская типография, 1858. — XXI, 74 с.

Діаріуш або щоденна записка всяких справ, що чинилися в Генеральній військовій канцелярії за гетьмана Данила Апостола // *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол і його доба. — К.: Вид. Україна, 2004. — С. 266–284.

Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. / Упорядн. В. Горобець. — К.: Наукова думка, 1992. — 385 с.

Дневник Петра Даниловича Апостола // КС. — 1895. — № 7–8. — С. 100–155.

Дневные записки генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767) / Под ред. А. Лазаревского. — К.: Киевская старина, 1894. — Ч. 1. — 329 с.

Дневные записки генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767) / Под ред. А. Лазаревского. — К.: Киевская старина, 1895. — Ч. 2. — 342 с.

Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упорядн. С.О. Павленко. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2007. — 1054 с.

Допрос Григорія Герцика об участі його в измене Мазепи // КС. — 1883. — № 3. — С. 595–610.

З документації гетьмана Івана Мазепи / Підгот. до друку, передм. та комент. Ю. Мицика // Сіверянський літопис. — 1997. — № 3. — С. 99–105; № 4. — С. 143–150; 1998. — № 1. — С. 91–103; № 4. — С. 36–45.

З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упорядн. В. Станіславський. — К.: Інститут історії України НАН України, 1996. — 188 с.

Историческое известие, на каком основании Малая Россия была под республикою Польскою, и на каких договорах отдалась Российским Государям... // Український археографічний збірник ВУАН. — Т. 1. — 1928. — С. 147–161.

Источники малороссийской истории / Собр. Д. Н. Бантышем-Каменским, изд. О. Бодянским. — Ч. II. 1691–1722. — М., 1859. — 340 с.

Келейный летописец святителя Димитрия Ростовского с прибавлением его жития, чудес, избранных творений и Киевского Синописа архимандрита Иннокентия Гизеля. — Почаевская Лавра, 2007. — С. 41–398.

Киево-выдубицкий перевоз на Днепре и его неожиданная политическая роль // КС. — 1882. — № 4. — С. 368–372.

Киевский Синопис, или краткое описание о начале славянского народа // Келейный летописец святителя Димитрия Ростовского с прибавлением его жития, чудес, избранных творений и Киевского Синописа архимандрита Иннокентия Гизеля. — Почаевская Лавра, 2007. — С. 401–508.

Коломацкие челобитные // КС. — 1890. — № 6 (приложение). — С. 104–110.

Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія / Підг. О. Вовк // Архіви України. — 2010. — Вип. 3–4. — С. 145–166.

Кордт В. Матеріали із Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII — початку XVIII вв. // Український археографічний збірник. — Т. 3. — К., 1930. — С. 38–41.

Короткий опис Малоросії (1340–1776) / Підготовка до друку, вступна стаття А. Бовгирі. — К.: Видавничий дім «Стилос», 2012. — 192 с.

Краткое описание о казацком малороссийском народе и о военных его делах, собранное из разных историй иностранных немецкой — Бишенга, латинской — Безольди, французской — Шевалье и рукописей русских чрез бунчукового товарища Петра Симоновского, 1765 года / Подг. О. Бодянский. — М., 1848. — 6, 159, [17] с.

Краткое описание Малороссии (1340–1734) // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник. — К.: Изд. Временной комиссией для разбора древних актов, 1878. — С. 209–319.

Лазаревский А. Дополнение «Разговора Великороссии с Малороссией» // КС. — 1882. — №7. — С. 137–148.

Листи Івана Мазепи. 1687–1691 / Упорядн. В. Станіславський. — К.: Інститут історії України НАН України, 2002. — 480 с.

Листи Івана Мазепи / Упорядн. та авт. вступн. дослідж. В. Станіславський. — Т. 2: 1691–1700. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2010. — 752 с.

Листування р. 1733 про бажання колегії генеральної старшини здобути по смерті Апостола урядування Гетьманщиною // ПКВІЗВП. — Вип. 3. — К.: З друкарні Української Академії Наук, 1927. — С. 363–365.

Літописец, или описание краткое знатнейших действий и случаев // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — К.: Изд. Временной комиссии для разбора древних актов, 1888. — С. 1–69.

Матеріали до історії українського права / Упорядн. М. Василенко. — Т. 1. — К.: Всеукраїнська Академія Наук, 1929. — 336 с.

Материалы для отечественной истории / Издал М. Судьенко. — Т. 2. — К.: В Университетской Типографии, 1855. — 511 с.

Мицик Ю. Невідомі документи Івана Мазепи // Пам'ятки України. — 1991. — С. 56–58.

Мицик Ю. Сім універсалів гетьмана Івана Скоропадського (із збірань Ніжинського краєзнавчого музею) // Сіверянський літопис. — 2006. — № 4. — С. 37–41.

Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Виб. Твори / Упор. та прим. В. Шевчук. — К.: МАУП, 2006. — 736 с.

«Пакти і конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В. Смолій; упорядники М. Трофимук, Т. Чухліб. — Львів: Світ, 2011. — С. 77–117.

Письма и бумаги императора Петра Великого. — М.–Л., 1948. — Т. 8. — Вып. 1. — 406 с.

Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах / Упорядн. Л. Г. Мельник. — К.: ІЗМН, 1997. — 171 с.

Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. — Т. 3: 1689–1699. — Спб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. — 690, [1] с.

Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. — Т. 4: 1700–1711. — Спб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. — 881, [3, 2] с.

Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. — Т. 5: 1713–1719. — Спб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. — 782 с.

Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. — Т. 6: 1720–1722. — Спб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. — 817 с.

Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. — Т. 7: 1723–1727. — Спб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. — 933 с.

Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. — Т. 8: 1728–1732. — Спб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. — 1004 с.

Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. — Т. 9: 1733–1736. — Спб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. — 1016 с.

Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. — Т. 10: 1737–1739. — Спб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. — 990 с.

Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. — Т. 11: 1740–1743. — Спб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. — 991 с.

Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. — Т. 12: 1744–1748. — Спб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. — 962 с.

Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. — Т. 13: 1749–1753. — Спб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. — 959 с.

Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. — Т. 14: 1754–1757. — Спб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. — 995 с.

Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. — Т. 15: 1758 — 28 июня 1762. — Спб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. — 1051 с.

Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. — Т. 16: 28 июня 1762–1765. — Спб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. — 1120 с.

Права, по которым судится малороссийский народ, Высочайшим всепресветлейшия, державнейшия Великия Государыни Императрицы Елизавет Петровны, Самодержицы Всероссийской, Ея императорскаго священнейшаго Величества повелением, из трех книг, Именно: Статута Литовского, Зерцала Саксонского и приложенных при том магдебургских прав, такожде из книги Порядка, по переводе из полскаго и латинскаго языков на российский диалект в едину книгу сведенные, в граде Глухове, лета от Рождества Христова 1743 года / Под. ред. А. Кистяковского. — К., 1879. — 114, 876 с.

Приватні листи XVIII ст. / Підг. В. Передрієнко. — К., 1987. — 174 с.

Прощение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малоросии / Укл. О. Струкевич // Укр. істор. журн. — 1993. — № 7–8. — С. 88–98; №9. — С. 87–95.

Прощение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малоросии, поданное Екатерине II-й в 1764 году // КС. — 1883. — № 6. — С. 317–345.

Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення): Монографія: В 2 ч. — К.: ДАКККіМ, 2008. — Ч. 2. — 287 с.

Разговор Великоросии с Малоросией / Сост. Н. Петров // КС. — 1882. — № 2. — С. 342–365.

Речь о поправлении состояния Малоросии / Сост. А. Лазаревский // КС. — 1882. — № 10. — С. 119–125.

Ситий І. Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. Публікація друга // Сіверянський літопис. — 1998. — № 2. — С. 31–56.

Ситий І. До історії генерального військового суду: декрет від 8 березня 1704 р. // Сіверянський літопис. — 2008. — № 6. — С. 81–83.

Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII–XVIII в. — К., 1884.

Універсали Івана Мазепи. 1687–1709 / Упор. І. Бутич. — К.–Львів: НТШ, 2002. — 757 с.

Універсали Івана Мазепи (1687–1709) / Упор. І. Бутич, В. Ринсевич. — Ч. II. — К.–Львів: НТШ, 2006. — 800 с.

Універсали Павла Полуботка (1722–1723) / Упор. В. Ринсевич. — К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2008. — 720 с.

Черниговская летопись по новому списку (1587–1725) / [Сост. А. Лазаревський] // КС. — 1890. — № 6. — С. 97–104.

Эварницкий Д. Источники для истории запорожских казаков. — Т. 1–3. — Владимир, 1903.

Экстренные расходы из суммъ Малороссийской коллегии // КС. — 1882. — № 6. — С. 312–315.

Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis inter illustrissimum dominum dominum Philippum Orlik, neoelectum Ducem Exercitus Zaporoviensis, et inter generales, colonellos, nec non eodem Exercitus Zaporoviensis, publico utriusque partis laudo Conventa ac in libera electione formali iuramento ab eodem illustrissimo Duce Corroborata Anno Domini 1710, Aprilis 5, ad Benderam // Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика, и киевского воеводы, Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — Кн. 1. — М., 1847. — С. 1–17.

Towards an Intellectual History of Ukraine: An Anthology of Ukrainian Thought from 1710 — to 1995 / Ed. by R. Lindheim and G. S. N. Luckyj. — Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 1996. — 420 p.

ЛІТЕРАТУРА

Алмазов А. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений. — М., 2012. — 285 с.

Анисимов Е. В. Россия в середине XVIII века: борьба за наследие Петра. — М.: Мысль, 1986 — 258 с.

Апанович Е. М. Рукописная светская книга XVIII века на Украине: Исторические сборники. — К.: Наукова думка, 1983. — 219 с.

Апанович О. М. Урядові службовці Гетьманщини — українська інтелігенція XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1997. — № 2. — С. 92–97.

Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства / Ред. рада: В. А. Смолій [та ін.]. — К.: Час, 1993. — 656, [1].

Барвинский В. Заметки по истории финансового управления в Гетманщине // Сборник статей в честь проф. В. Бузескула. — Харьков, 1914. — С. 816–831.

Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XVIII веке. — М., 1958.

Бовгиря А. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — 304 с.

Бовгиря А. «Мазепа умер, но мазепинцы живы...»: реалії Гетьманщини після Полтавської поразки // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Зб. наук. праць / Відп. ред. В. А. Смолій, відп. секр. О. О. Ковалевська. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2008. — С. 120–130.

Бовгиря А. Козацьке історіописання // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. — Т. 2. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — С. 251–301.

Бовгиря А. Образи козацького історіописання XVII–XVIII ст. // Академічні та доакадемічні образи української історіографії. — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — С. 150–193.

Бовгиря А. Слідство над Павлом Полуботком 1723 р. // УЦСЄ. — Вип. 8. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — С. 105–115.

Бовгиря А. Доноси в суспільно-політичному житті Гетьманщини XVII–XVIII ст. // Український історичний журнал. — 2013. — № 1. — С. 67–79.

Бовгиря А. Козацьке історіописання: візія минулого та конструювання ідентичностей в Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, культура, суспільство. — К.: Інститут історії України НАН України. — 2014. — С. 586–629.

Бовгиря А. Самозванство в Україні XVII–XVIII ст. // Український історичний журнал. — 2015. — № 6. — С. 68–78.

Бовгиря А. Образа честі гетьмана у XVIII ст. // Український історичний журнал. — 2016. — № 2. — С. 104–113.

Бовгиря А. До питання про джерела «Літопису Грабянки» // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 16. — К.: Інститут історії України НАН України, 2016. — С. 296–307.

Бовгиря А. «Похідна посольська канцелярія» та репресії проти мазепинців (1708–1710) // Сіверянський літопис. — 2017. — № 1–2. — С. 48–55.

Бовгиря А. «Хозары во казаки именуются посем»: этногенетические концепты в украинских текстах XVII–XVIII вв. // Древняя Русь после Древней Руси: дискурс восточнославянского (не)единства. — М.: РОССПЭН, 2017. — С. 291–307.

Богданов А. Взгляд современного историка // Богданов А. Царевна Софья и Петр. Драма Софии. — М.: Вече, 2008. — С. 10–71.

Богданов А. Царевна Софья и Петр. Драма Софии. — М.: Вече, 2008. — 271 с.

Броджі Беркофф Д. Сакральне і світське весільне красномовство при дворі Івана Мазепи // Пилип Орлик: життя, політика, тексти: Матеріали Міжнародної наукової конференції “Ad fontes” до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. Київ, НаУКМА, 14 — 16 жовтня 2010 / Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.»; ред.-упор. Н. Яковенко. — К.: Унів. вид. «Пульсари», 2011. — С. 80–102.

Василенко Н. Гетманщина // Энциклопедический словарь. — М.: Изд. т-ва «Б. А. и И. Гранат и К», 1913 — С. 460–462.

Василенко М. Передмова // Матеріали до історії українського права / Упорядн. М. Василенко. — Т. 1. — К.: Всеукраїнська Академія Наук, 1929. — С. V–LXIII.

Васильєва О. Гетьманські дворяни, слуги і покоєві: місце в структурі гетьманського двору наприкінці XVII — першій третині XVIII ст. // Запорізька Січ і українське козацтво: Зб. наук. праць. — К.: ДП «ВНЦ «Пріоритети», 2012. — С. 94–105.

Васильєва О. Двір гетьманів Лівобережної України у 1663–1734 рр. Дис. ... канд. іст. наук.: 07.00.01. — К., 2012. — 263 с.

Васильчиков А. А. Семейство Разумовских. — Т. 1. — СПб.: Типография А. Селиванова, 1880. — XXXVI, 561 с.

Вирський Д. «Українне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. — 681 с.

Вирський Д. Остання самостійна перемога козаків-гетьманців — бій з татарами під Власівкою та Городищем 15 лютого 1739 р. // Запорізька Січ і українське козацтво: Зб. наук. праць. — К., 2012. — С. 179–189.

Востоков А. Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. // КС. — 1890. — Т. XXIX. — С. 199–226.

Герасименко Н. Данило Апостол — гетьман Лівобережної України (1727–1734 рр.) // Укр. іст. журн. — 1992. — № 3. — С. 92–102.

Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування (1734–1775) — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — 415 с.

Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К.: Вища шк., 1994. — 539 с.

Горбань М. Нариси з української історіографії. — Харків: «Рух», 1923. — Ч. I. — 22 с.

Горобець В. «Волимо царя східного» Український гетьманат та роїська династія до і після Переяслава. — К.: Критика, 2007. — 456 с.

Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної та соціальної історії ранньомодерної України. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — 271 с.

Горобець В. Політична система Гетьманату // Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. — К.: Ніка-Центр, 2008. — С. 196–283.

Горобець В. Система управління в Українській козацькій державі // Історія державної служби в Україні. — Т. 1. — К.: Ніка-Центр, 2009. — С. 209–278.

Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. — К.: Інститут історії України НАН України, 1998. — 128 с.

Грушевський М. Велика, Мала і Біла Русь // Укр. іст. журн. — 1991. — № 2. — С. 77–85.

Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К.: Наукова думка, 1992. — 544 с.

Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці. — К.: Вид. Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України (Дніпросоюз), 1919. — 138 с.

Грушевський М. Виговський і Мазепа // Грушевський М. З політичного життя Старої України. Розвідки, статті, промови. — К., 1918. — С. 98–116.

Грушевський М. С. Об украинской историографии XVIII века несколько замечаний // Известия АН СССР. — Ч. 3. — М., 1934. — С. 220–229.

Гурбик А. Правові уявлення та народна правосвідомість // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. — К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — С. 57–70.

Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. — К.: Основи, 1996. — 222 с.

Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. — К.: Інститут історії України НАН України, 1998. — 207 с.

Гуржій О. Іван Скоропадський. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2004. — 312 с.

Гуржій О. Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.). — К.: Інститут історії України НАН України, 1994. — 98 с.

Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна. — К.: Альтернативи, 1999. — 304 с.

Джиджора І. До історії генеральної військової канцелярії // Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки. — К., 1930. — С. 110–118.

Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр. // Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки. — К., 1930. — С. 5–95.

Джиджора І. Матеріали московського «Архива Министерства Юстиции» до історії гетьманщини // Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки. — К., 1930. — С. 119–133.

Джиджора І. Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр. // Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки. — К., 1930. — С. 134–161.

Джиджора І. Реформи малоросійської колегії на Україні в 1722–1723 рр. // Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки. — К., 1930. — С. 96–109.

Дзира І. Козацьке літописання 30-х–80-х рр. XVIII ст.: джерело-знавчий та історіографічний аспекти. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — 567 с.

Дзюба О. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини). — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — 347 с.

Дзюба О. Українське оточення гетьмана Кирила Розумовського в Петербурзі // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Збірник наукових праць. — К., 2003. — С. 465–475.

Дзюба О. Приватні бібліотеки України XVIII ст.: власники та репертури зібрань // УЦСС. — Вип. 2. — К.: Інститут історії України НАН України, 2002. — С. 292–303.

Дорошенко Д. Нарис історії України в 2-х т. — Т. II. — К.: «Глобус», 1991. — 349 с.

Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К.: Видавництво АН УРСР, 1959. — 532 с.

Скельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. — К.: Видавництво «Часопис “Критика”», 2008. — 303 с.

Заруба В. Схема історії України Антона Синавського // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. — Дніпропетровськ, 2001. — Вип. 2. — С. 225–242.

Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. Монографія. Дніпропетровськ, Ліра ЛТД, 2003. — 464 с.

Затилюк Я. Предки «козацького малоросійського народу» і киеворуська спадщина в уявленні еліти часів Пилипа Орлика // Пилип Орлик: життя, політика, тексти: Матеріали Міжнародної наукової конференції “Ad fontes” до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. Київ,

НаУКМА, 14–16 жовтня 2010. / Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.»; ред.-упор. Н. Яковенко. — К.: Унів. вид. «Пулсари», 2011. — С. 118–135.

Захара П. Борьба идей в философской мысли на Украине на рубеже XVII–XVIII вв. (Стефан Яворский). — К.: Наукова думка, 1982. — 160 с.

Зашильняк Л., Крикун Г. [Хроніка] Міжнародний науковий семінар “Центрально-Східна Європа на етапі трансформації: економіка і суспільство в період від середньовіччя до модернізації” // Укр. іст. журн. — 1998. — № 1. — С. 157–159.

Звідомлення І. Ю. Черкаського про командування до Чернігова в серпні 1926 // ПКВІЗВП. — Вип. 3. — К.: З друкарні Української Академії Наук, 1927. — С. 371–381.

Звідомлення І. Ю. Черкаського про відрядження до Харкова р. 1927 // Праці Комісії для вивчення історії західноруського та українського права. — Вип. 6. — К.: З друкарні Української Академії Наук, 1929. — С. 427–457.

Звідомлення Л. О. Окиншевича про відрядження до Москви (травень–липень року 1926) // ПКВІЗВП. — Вип. 3. — К.: З друкарні Української Академії Наук, 1927. — С. 341–360.

Каменский А. От Петра I до Павла I: реформы в России XVIII века (опыт целостного анализа). — М.: РГГУ, 1999. — 575 с.

Каменский А. Российская империя в XVIII веке: традиции и модернизация. — М: Новое литературное обозрение, 1999. — 326 с.

Кіндюк Б., Безрук Т. «Анонімна записка про потребу обмеження влади гетьмана» як пропозиція реформування державно-управлінських відносин у Гетьманщині XVIII ст. // Право України. — 2014. — № 7. — С. 247–251.

Кистяковский А. Исследование // Права... — К.: Университетская типография, 1879. — С. 1–114.

Клименко П. Компути та ревізії XVIII століття. — К.: Вид-во і друкарня ВУАН, 1930. — 241 с.

Ключевский В. Сочинения в 8 т. — Т. 3. — М.: Издательство социально-экономической литературы, 1958. — 425 с.

Ключевский В. Сочинения в 8 т. — Т. 4. — М.: Издательство социально-экономической литературы, 1957. — 421 с.

Коваленко О. Павло Полуботок — політик і людина. — Чернігів: Деснянська правда / Сіверянський літопис, 1996. — 93 с.

Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Пер. з англ. С. Грачової. — К.: Критика, 2004. — 351 с.

Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. — К.: Основи, 1996. — 317 с.

Кондаков И. «Порядок» vs «хаос»: Петр I в интеллектуальной истории России // Петр Великий / Сост. и ред. Е. Анисимов. — М.: ОГИ, 2007. — С. 9–33.

Кононенко В. «Договори та постанови» 1710 р. як модернізаційний проект: спроба міждисциплінарного дослідження тексту // Міждисциплінарні гуманітарні студії. — Серія: Історія. — Вип. 1. — 2014. — С. 48–65.

Кононенко В. Казацко-московские отношения в оригинале текста «Договоров и постановлений» 1710 г. // Исторический вестник. — Т. 163. — 2016. — С. 62–101.

Кононенко В. Вплив традиції «*pacta conventa*» на написання й укладення «Договорів та постанов» 1710 р. в сучасній українській історіографії (1991–2013) // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 16. — К.: Інститут історії України НАН України, 2016. — С. 308–322.

Кононенко В. Рецепт литовського статутного права у Гетьманщині наприкінці 1680-х — початку 1760-х рр.: модернізація чи відстоювання «старизни»? // *Ukraina Lithuanica*: студії з історії Великого князівства Литовського. — Т. 2. — К.: Інститут історії України НАН України, 2015. — С. 169–190.

Кононенко В. «Договори та постанови» 1710 р. і «відновлення давнього з панством Кримським братерства, союзу військового і підтвердження вічної приязні» // Крим від античності до сьогодення: Історичні студії. — К.: Інститут історії України НАН України, 2014. — С. 261–273.

Кононенко В. Модернізаційні проекти української центральної адміністрації за доби І. Мазепи // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. — Т. 24: На пошану професора В. А. Смоля. — Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. — С. 211–231.

Кононенко В. Модернізаційні проекти за гетьмана Кирила Розумовського // Ранньомодерна Україна на перехресті цивілізацій, культур, держав та регіонів. — К.: Інститут історії України НАН України, 2014. — С. 211–234.

Кононенко В. «*Pacta et Constitutiones...*» між традиційним та модерним конституціоналізмом // Український історичний збірник. — Вип. 14. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — С. 17–33.

Кононенко В. Інтелектуальна біографія Павла Полуботка: обстоювання традиції «модернізаційною» риторикою // Український історичний журнал. — № 4. — 2010. — С. 39–59.

Кононенко В. Політико-правові витоки «Договорів та постанов» 1710 р. // Україна в Центральній-Східній Європі. — Вип. 12–13. — К.: Інститут історії України НАН України, 2013. — С. 297–322.

Кононенко В. Суспільно-політичні уявлення та ідеї козацьких інтелектуалів Гетьманщини (кінець 80-х років XVII — кінець XVIII ст.) Автореф. ... канд. іст. наук. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — 20 с.

Кононенко В. Вплив економіки Гетьманщини на політичну свідомість українського ранньомодерного суспільства (90-і рр. XVII — 60-і рр. XVIII ст.) // Сіверянський літопис. — 2009. — № 4. — С. 13–25.

Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы. Исторические монографии и исследования. — Т. 16. — М., 1885. — 780 с.

Кочегаров К. «Мазепа не был выдающимся полководцем или реформатором, но был не лишен политического чутья...» / Интерв'ю упор. В. Яценко // <http://www.historians.in.ua/index.php/intervyu/968-kyryll-kocheharov-mazepa-ne-byl-vydaiushchymisia-polkovodtsem-ylu-reformatorom-no-byl-ne-lyshen-polytycheskoho-chutia> [дата доступу 28.02.2014].

Кравченко В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). — Харків: Основи, 1996. — 376 с.

Кравченко В. До проблеми оцінки реформ в українській історичній думці другої половини XVIII ст. // Покликання. Збірник праць на пошану професора о. Юрія Мицика / Редкол. П. Сохань, А. Бойко, В. Брехуненко та ін. — К., 2009. — С. 372–382.

Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. — [вид. 2-е, доп.] — К.: Видавничий дім «Стилос», 2004. — 302 с.

Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини. — К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. — 452 с.

Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. — К.: Україна, 2004. — 288 с.

Крупницький Б. Гетьман П. Орлик (1672–1742): огляд його політичної діяльності. — Варшава, 1937. — 251 с.

Лазарев Я. «Великороссийская» администрация на Гетманской Украине в 1700–1727 гг.: эволюция институтов и их статуса. Автор. дис. ... канд. ист. наук. — Екатеринбург, 2012. — 20 с.

Лазаревский А. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783). — К.: Киевская Старина, 1908. — X, 108 с.

Лазаревский А. Суды в старой Малороссии (Замечания на монографию Д. П. Миллера — Суды земские, гродские и подкоморские в XVIII в.) // КС. — 1898. — № 7–8. — С. 75–110.

Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — В 3-х т. — К.: Тип. К. Н. Милевского, 1888–1902.

Листування р. 1733 про бажання колегії генеральної старшини здобути по смерті Апостола урядування Гетьманщиною // ПКВІЗВП. — Вип. 3. — К.: 3 друкарні Української Академії Наук, 1927. — С. 363–365.

Логунов А. Отечественная историографическая культура: современное состояние и тенденции трансформации // Образы историографии: Сборник статей. — М.: РГГУ, 2000. — С. 7–58.

Маркевич Н. История Малороссии. В 5 т. — Т. 1–5. — М.: Издательство О. И. Хрусталева, 1842.

Маслійчук В. Іван Мазепа і Слобідська Україна. — Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2014. — 152 с.

Матях В. Система ціннісних орієнтацій: ментально-свідомісні виміри // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. — К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — С. 7–40.

Матях В. Сучасна українська новістика та перспективи наукових пошуків // Укр. іст. журн. — 2008. — № 6. — С. 155–160.

Матях В. Український цивілізаційний процес ранньомодерного часу в наукових проектах Інституту історії України НАН України. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — 184 с.

Матях В. Ціннісні орієнтації українського суспільства в умовах російського протекторату (основні напрями наукового дослідження) // УЦСС. — К.: Інститут історії України НАН України, 2000. — С. 419–434.

Миллер Д. П. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии: превращение козацкой старшины в дворянство. — К.: Тип. Ун-та св. Владимира Н. Т. Корчак-Новицкого, 1897. — [2], 136 с.

Модзалевский В. Малороссийский родословник. — Т. 1–4. — СПб., 1905–1915.

Модзалевский В. Малороссийский родословник. — Т. 5. — Вып. 1–5. — К.–СПб., 1996–2004.

Модзалевський В. Галерея українських політичних смертників, емігрантів, засланиців та в'язнів // Пам'ятки України. — 1991. — № 5. — С. 8–11.

Момрик А. Біблійна генеалогія в етнографічних концепціях польських та українських літописів та хронік (до постановки проблеми) // *Medievalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* — К., 1998. — Т. 7. — С. 111–118.

Морозов О. Становлення фінансово-податкової та митної системи в Гетьманській Україні // *Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура.* — К.: Інститут історії України НАН України, 2014. — С. 203–230.

Нечипоренко П. Сторінка з діяльності Генеральної військової канцелярії середини XVIII ст. // *Україна.* — 1927. — Т. 1–2. — С. 130–133.

Нечипоренко П. «Національні строєнія» 1748–65 рр. на Посем'ї та їх відношення до господарства гетьмана Розумовського // *Студії з історії України Науково-дослідчої катедри з історії України в Києві.* — Т. 2: виданий на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. — К.: Державне видавництво України, 1929. — С. 45–55.

Нечипоренко П. Фабрики Розумовського на Посем'ї // *Записки історично-філологічного відділу УАН.* — Кн. XI. — К., 1927. — С. 185–203.

Оглоблин О. Гетьман І. Мазепа та його доба. — Нью-Йорк; К; Л; Париж; Торонто, 2001. — 464 с.

Оглоблин О. Бендерська конституція 1710 року // *Вісник організації оборони чотирьох свобод України.* — Ч. 5 (139). — 1960. — С. 4–11.

Оглоблин О. До історії української політичної думки на початку XVIII віку // *Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук.* — 1929. — Кн. 19. — С. 231–241.

Оглоблин О. Люди Старої України та інші праці. — Острог–Нью-Йорк, 2000. — 454 с.

Оглоблин О. П. Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика). — К.: Всеукраїнська Академія наук, 1929. — 65 с.

Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. — К.: Всеукраїнська Академія наук, 1929. — 177 с.

Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII ст. // *ПКВІЗВП.* — Вип. 2. — К.: 3 друкарні Української Академії Наук, 1926. — С. 84–171.

Окиншевич Л. Приказ «Малыя Росіи» Московської держави XVII ст. // *ПКВІЗВП.* — Вип. 1. — К.: 3 друкарні Української Академії Наук, 1925. — С. 108–121.

Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII вв. — В 2 ч. — Ч. 1: Генеральна рада // *ПКВІЗВП.* — Вип. 6. — К.: Академія Наук Української РСР, 1929. — С. 253–425.

Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII вв. — Ч. 2: Рада старшини // ПКВІЗВП. — Вип. 8. — К.: Академія Наук Української РСР, 1930. — С. 1–352.

Окиншевич Л. Лекції з історії українського права. Право державне. Доба станового суспільства. — Мюнхен, 1947. — 171 с.

Панашенко В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). — К.: Інститут історії України НАН України, 1995. — 211 с.

Пархоменко В. Конец Старой Малороссии (1730–1780 годы в истории левобережной Украины). — К.: Киевская Старина, 1906. — 105 с.

Пашук А. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782) — Львів: Видавництво Львівського університету, 1967. — 178 с.

Петров Н. Очерки из украинской литературы XVII–XVIII веков. Киевская искусственная литература XVII–XVIII вв., преимущественно драматическая. — К., 1911. — IV, 532 с.

Петровський М. Нариси історії України XVII — початку XVIII ст. (Досліди над Літописом Самовидця). — Харків, 1930. — 454 с.

Плохій С. Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні / Пер. з англ. С. Грачової. — К.: Критика, 2005. — 496 с.

Погосян. Е. И.С. Мазепа в русской официальной культуре 1708–1725 гг. // Mazepa and his time. History, culture, society / Ed. by G. Siedina. — Alessandria, 2004. — С. 315–359.

Правящая элита русского государства IX — начала XVIII в.: Очерки истории / Отв. ред. А. Павлов. — СПб.: «Дмитрий Буланин», 2006. — 546 с.

Пришляк В. Матеріали Архіву зовнішньої політики Російської імперії до історії Гетьманщини часів Данила Апостола // Архіви України. — 2013. — № 1. — С. 146–161.

Пришляк В. Пилип Орлик і Данило Апостол: однодумці чи неприятелі? // Пилип Орлик: життя, політика, тексти: Матеріали Міжнародної наукової конференції “Ad fontes” до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. Київ, НАУКМА, 14–16 жовтня 2010 р. / Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.»; ред.-упор. Н. Яковенко. — К.: Унів. вид. «Пульсари», 2011. — С. 207–215.

Пришляк В. «Коротка передишка часів Апостола»: Гетьманщина у 1727–1734 роках // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — С. 568–591.

Пришляк В. Генеральний писар Михайло Турковський // Ранньомодерна Україна на перехресті цивілізацій, культур, держав та регіонів. — К.: Інститут історії України НАН України, 2014. — С. 142–158.

Пришляк В. Соціальна еліта гетьманування Данила Апостола // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. — К.: Інститут історії України НАН України, 2014. — С. 159–202.

Прицак О. Доба військових канцеляристів // КС. — 1993. — № 4. — С. 62–66.

Прицак О. Конституція Пилипа Орлика // Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік. — К., 1994.

Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення): Монографія: В 2 ч. — Ч. 1. — К.: ДАКККІМ, 2008. — 239 с.

Репан О. Іржа на лезі: Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735–1739 років. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2009. — 195 с.

Ринсевич В. Передмова // Універсали Павла Полуботка (1722–1723) / Упорядн. В. Ринсевич. — К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2008. — С. 7–60.

Ричка В. М., Салій К. І. Політичні орієнтації та світогляд духовенства // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. — К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — С. 233–248.

Різниченко В. Пилип Орлик (гетьман-емігрант). Його життя й діяльність. — К., 1918.

Романовський В. До історії бюджетового права Гетьманщини за Кирила Розумовського // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. — Т. 1. — В 2-т. — К., 1927. — С. 779–785.

Сазонова Л. Гетман Мазепа как образ панегерический: из поэтики восточнославянского барокко // Mazepa and his time. History, culture, society / Ed. by G. Siedina. — Alessandria, 2004. — С. 461–487.

Сас П. Субкультура військових канцеляристів // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. — К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — С. 185–202.

Слабченко М. Малорусский полк в административном отношении. — Одесса, 1909. — 436 с.

Слабченко М. Як судився малоросійський народ // КС. — 1994. — № 1 (січень–лютий). — С. 49–52.

Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К.: Альтернативи, 1997. — 368 с.

Смолій В., Гуржій О. Як і коли почала формуватися українська нація. — К.: Наукова думка, 1991. — 112 с.

Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення. — К.: Інститут історії України АН України, Інститут української археографії АН України, 1993. — 71 с.

Смолій В., Удод О., Ясь В. Історія інститутська, історія українська (ювілейні роздуми з академічної проблематики) // Укр. іст. журн. — 2012. — № 1. — С. 4–28.

Сокирко О. «Панове жовніри»: формування й розвиток жолдацьких громад кінця XVII–XVIII століття // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 8. — К., 2008. — С. 202–217.

Сокирко О. «Малоросійська ручниця» і переозброєння козацького війська 1728–1750 рр. // КС. — 2005. — № 6. — С. 3–12.

Сокирко О. Військові реформи за гетьманування Кирила Розумовського, 1750–1764 рр. // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. — К.: Інститут історії України НАН України, 2014. — С. 359–384.

Сокирко О. Жолдацькі формування 1669–1765 рр. // Укр. іст. журн. — 2006. — № 4. — С. 64–77.

Сокирко О. Козацьке військо під прицілом модернізації // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 2. — К., 2003. — С. 101–116.

Сокирко О. Козацьке військо у війнах останньої чверті XVII ст. // Історія українського козацтва: нариси у двох томах / Відп. ред. В. Смолій. — Т. 1. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. — С. 508–514.

Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр.: Наукове видання. — К.: Темпора, 2006. — 280 с.

Сокирко О. Матеріальне забезпечення Генеральної артилерії Козацького Гетьманату в середині XVII–XVIII ст. Запорізька Січ і українське козацтво: Зб. наук. праць. — К.: ДП «ВНЦ «Пріоритети», 2012. — С. 31–41.

Сокирко О. Муштрові статuti гетьманського війська 1756 року // КС. — 2005. — № 5. — С. 67–81.

Сокирко О. Українське козацьке військо в період Північної війни 1700–1721 рр. та організаційних реформ 30–60-х рр. XVIII ст. // Історія українського козацтва: нариси у двох томах. — Т. 1. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. — С. 514–530.

Соловьев С. История России с древнейших времен. В 15 кн. Кн. 7. — Т. 13–14. — М.: Издательство социально-экономической литературы, 1962. — 726 с.

Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699. — К.: Інститут історії України, 2004. — 357 с.

Станіславський В. Дніпровські походи 1697–1698 років в недрукованих листах Івана Мазепи до Петра I // УЦСС. — Вип. 6. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — С. 489–508.

Станіславський В. Завершення війни з Османською імперією та вступ Війська Запорозького у протистояння з Швецією в недрукованих листах Івана Мазепи за 1699–1700 роки // УЦСС. — Вип. 7. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 261–280.

Станіславський В. Участь лівобережного та запорозького козацтва в боротьбі з Османською імперією (за даними неопублікованих епістолярій гетьмана Івана Мазепи за 1695–1696 років) // УЦСС. — Вип. 5. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 581–596.

Станіславський В. Гетьманщина та Запорозька Січ наприкінці XVII ст.: взаємодія та протистояння на тлі міжнародної ситуації // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. — К.: Інститут історії України НАН України, 2014. — С. 323–338.

Степанков В. Українська державна ідея // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. — К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — С. 71–110.

Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). — К.: Інститут історії України НАН України, 2002. — 533 с.

Струкевич О. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50–80-х рр. XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми). — К.: Інститут історії України НАН України, 1996. — 100 с.

Таїрова-Яковлева Т. Мазепа. — М.: Молодая гвардия, 2007. — 270 с.

Таїрова-Яковлева Т. Иван Мазепа и Российская империя. История “предательства”. — М.: Издательство Центрполиграф, 2011. — 525, [3] с. (укр. пер.: Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія “зради” / Пер. з російської о. Ю. Мицика. — К.: ТОВ «Видавництво» “Кліо”, 2013. — 403 с.).

Теличенко И. Очерки кодификации Малороссийского права до введения Свода Законов. — 1888. — К.: Киевская Старина. — 100 с.

Титов Х. Стара вища освіта в Київській Україні XIV — початок XIX в. — К., 1924.

Голочко А. «История Российская» Василия Татищева: источники и известия. — М.-К.: Новое литературное обозрение, 2005. — 543 с.

Утвенко В. Формування української фіскальної системи в добу Гетьманщини (друга половина XVII — початок XVIII ст.): Дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12. — К., 2005. — 206 с.

Хижняк З. Киево-Могилянская академия. — К.: Изд-во при Киев. ун-те, 1988. — 268 с.

Чабан А. М. Прогрессивная социологическая мысль России и Украины второй половины XVIII — начала XIX в. и французское просвещение. — К.: «Наукова думка», 1979. — 119 с.

Человек и история в средневековой философской мысли русского, украинского и белорусского народов / Сб. науч. трудов; отв. ред. В. С. Горский. — К.: Наук. думка, 1987. — 160 с.

Черкаський І. Судові реформи гетьмана Гр. К. Розумовського // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. В 2-х т. — Т. 1. — К., 1927. — С. 770–772.

Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713). — К., 2004. — 288 с.

Чухліб Т. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. — К., 2009. — 616 с.

Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький–Дорошенко–Мазепа. — К.: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2011. — 327 с.

Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. — К.: Арістей, 2005. — 640 с.

Чухліб Т. В. Козаки та Яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 років. — К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2010. — 446 с.

Шевченко Н. В. Общественно-политическое движение на Украине в 60–70 гг. XVIII века: Дис. ... кандидата истор. наук. — К., 1991. — 279 с.

Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. — К.: Критика, 2002. — 362 с.

Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — початку XVIII століття. — К.: Laugus, 2012. — 472 с.

Яременко М. Навчатися чи не навчатись? До питання про освітні стратегії посполитих Гетьманщини у XVIII ст. та пов'язану з ними

соціальну мобільність // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 8. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — С. 218–236.

Яременко М. Києво-Могилянська академія за гетьманування Івана Мазепи: pro et contra двотисячного контингенту вихованців // Іван Мазепа та його доба: історія культура, національна пам'ять / Матеріали міжнародної наукової конференції «Іван Мазепа та його доба: історія культура, національна пам'ять» 15–17 жовтня 2008 р. (Київ–Полтава). — К., 2009. — С. 156–195.

Яременко М. Освітнянські стратегії козацької еліти у XVIII ст. // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. — К.: Інститут історії України НАН України, 2014. — С. 386–426.

Яременко М. «Академіки» та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст. — Харків: Акта, 2014. — 534 с.

Яремчук В. Історик українського права Лев Окіншевич // Часопис Національного університету “Острозька академія”. Серія “Право”. — 2012. — № 2. — С. 1–48.

Яценко В. Інтеграція українського козацтва до соціальної структури Російської імперії у XVIII ст. Дисертація на здобуття ... канд. іст. наук.: 07.00.01. — Харків, 2007. — 231 с.

Яценко В. Інтеграція козацтва Слобідської України до соціальної структури Російської імперії: друга половина XVII–XVIII ст. — Харків: Вид. ХНЕУ, 2009. — 70 с.

Bovgyria A. Echoes of Poltava: Trials of Mazepists and Mazepism in Eighteenth-Century Ukraine // HUS. — 2009–2010. — Vol. 31. — №1–4. — P. 522–534.

Cracraft J. Prokopovyc's Kiev period reconsidered // HUS. — 1978. — № 2 (June) — V. 2. — P. 138–157.

Davies B. Empire and Military Revolution in Eastern Europe: Russia's Turkish Wars in the Eighteenth Century. — London–New York, 2011. — 363 p.

Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. — Vol. 1–2. — Cambridge, Mass., 1978.

Grzeškowiak-Krwawicz A. Regina libertas. Wolność w polskiej myśli politycznej XVIII wieku. — Gdańsk: wydawnictwo słowo/obraz terytoria, 2006. — 515 s.

Gliwa A. Kraina niepogód. Zniszczenia wojenne na obszarze ziemi przemyskiej w XVII wieku. — Przemysł: Wydawnictwo Naukowe Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemysłu, 2013. — 1001 s.

Kamenskii A. The Russian Empire in the Eighteenth Century: Searching for a Place in the World / Transl. and ed. by D. Griffiths — Armonk, NY: M.E. Sharpe, 1997. (Рос. пер.: *Каменский А.* Российская империя в XVIII веке: традиции и модернизация. — М: Новое литературное обозрение, 1999. — 326 с.).

Kamiński A. Republic vs. Autocracy. Poland-Lithuania and Russia, 1686–1697. — Cambridge, Mass., 1993. — 311 p. (біл. пер.: *Камінські А. С.* Республіка супраць аутакратії. Рэч Паспалітая і Расія у 1686–1697 гадах. — Мінск: Кнігарня Наша Ніва, 2008. — 350 с.).

Kamiński A. Historia Rzeczypospolitej wielu narodów 1505–1797. Obywatele, ich państwa społeczeństwo, kultura. — Lublin, 2000. — 310 s. (укр. пер.: *Камінський А.* Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура / Пер. з пол. Я. Стріхи. — К.: Наш час, 2011. — 263 с.).

Kohut Z. Mazepa's Ukraine: Understanding Cossack Territorial Vistas // HUS. — 2009–2010. — Vol. 31. — № 1–4. — P. 1–28.

Kohut Z. E. Russian centralism and Ukrainian autonomy: Imperial absorption of the Hetmanate: 1760s–1830s. — Cambridge, 1988. — 358 p. (укр. пер.: *Козут З.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. — К.: Основи, 1996).

Kohut Z. E. The Question of Russ-Ukrainian Thought and Culture // Culture, Nation, and Identity the Ukrainian-Russian Encounter / Ed. by A. Kappeler, Z. E. Kohyt, F. E. Sysyn, and M. von Hagen. — Edmonton-Toronto, 2003. — P. 57–86.

Kononenko W. Konstytucja Filipa Orlika 1710 r. w kontekście myśli politycznej Europy Środkowej w XVIII wieku // Między wyobrażoną a polityczną wspólnotą / Between Imagined and Political Communities / Materiały II Konferencji stypendystów Programu Stypendialnego Rządu Polskiego dla Młodych Naukowców, Warszawa, 11 Maja 2011 / Red. M. Genyk, J. Kit, W. Kononenko, V. Lesnyak. — Warszawa, 2011. — S. 12–25.

Kroll P. Postać i działalność Filipa Orlika w polskiej historiografii // Пилип Орлик: життя, політика, тексти: Матеріали Міжнародної наукової конференції “Ad fontes” до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. Київ, НАУКМА, 14–16 жовтня 2010. / Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.»; ред.-упор. Н. Яковенко. — К.: Унів. вид. «Пульсари», 2011. — С. 143–159.

Losson K. “Komu miła całość Ojczyzny” Świadomość i aspiracje polityczne kancelistów kozackich (1670–1720). — Warszawa: Neriton, 2013. — 228 s.

Luźny R. Pisarze kręgu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej a literatura polska. Z dziejów związków kulturalnych polsko-wschodniosłowiańskich w XVII–XVIII wieku. — Kraków, 1966. — 169 s.

Mezentsev V. Mazepa's Palace in Baturyn: Western and Ukrainian Baroque Architecture and Decoration // HUS. — 2009–2010. — Vol. 31. — № 1–4. — P. 433–470.

Nagielski M. Staropolska sztuka wojenna na tle przemian w zachodnio-europejskiej wojskowości w XVII wieku // Modernizacja struktur władzy w warunkach opóźnienia. Europa Środkowa i Wschodnia na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych / Red. M. Dugo, S. Gawlas, H. Grala. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 1999. — S. 201–216.

Nagielski M. The decline of the traditional Polish warfare in the period of the Great Northern War // Akme. Studia Historica. — 2010. — № 8. — P. 3–55.

Plokhly S. The invention of Russia // The Origins of the Slavic Nation. Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus. — Cambridge university press, 2006. — P. 250–298.

Plokhly S. The making of the Rutenian nation // The Origins of the Slavic Nation. Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus. — Cambridge university press, 2006 — P. 161–202.

Plokhly S. Tsars and Cossacks: A study of Iconography. — Cambridge university press, 2002. — 102 p.

Plokhly S. The Cossack Myth: History and Nationhood in the Age of Empires, Cambridge: Cambridge university press, 2012. — 390 p.

Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750–1850. — Edmonton, 1985. — 415 p.

Subtelny O. Domination of Eastern Europe. Native nobilities and foreign Absolutism, 1500–1715. — Kingston and Montreal, 1986. — 270 p.

Subtelny O. The Mazepists. Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century. — New York, 1981. — 280 p. (укр. пер.: *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. — К.: Основи, 1994. — 238 с.).

Sysyn F. The Image of Russian-Ukrainian Relations in Ukrainian Historiography of the Late Eighteenth Centuries // Culture, Nation, and Identity the Ukrainian-Russian Encounter / Ed. by A. Kappeler, Z. E. Kohyt, F. E. Sysyn, and M. von Hagen. — Edmonton–Toronto, 2003. — P. 108–143.

Sysyn F. Recovering the Ancient and Recent Past: The Shaping of Memory and Identity in Early Modern Ukraine // Eighteenth-Century Studies. — 2001. — Vol. 35. — № 1. — P. 77–84.

Sysyn F. The Nation of Cain: Poles in Samiilo Velychko's Skazanye // Synopsis: A Collection of Essays in Honour of Zenon E. Kohut / Ed. S. Plokhly, F. E. Sysyn. — Edmonton–Toronto, 2005. — P. 443–455.

Sysyn F. A Man Worthy of the Name Hetman?: The Fashioning of Khmel'nyts'kyi as a Hero in the Hrabianka Chronicle // *Stories of Khmelnytsky: Competing Literary Legacies of the 1648 Ukrainian Cossack Uprising* / Ed. A. Glaser. — Stanford, 2015. — P. 36–46.

Sysyn F. The Cultural, Social, and Political Context of Ukrainian History-Writing: 1620–1690 // *Europa Orientalis*. — 1986. — Vol. 5. — P. 285–310.

Sysyn F. The Cossack chronicles and the development of modern Ukrainian culture and national identity // *HUS*. — 1990. — Vol. 14. — P. 593–607.

Szporluk R. *Cultures and Nations of Central and Eastern Europe*. — Cambridge university press, 2000. — 646 p.

Torke H. Moscow and its West: On the “Ruthenization” of Russian Culture in the Seventeenth Century // *Culture, Nation, and Identity the Ukrainian-Russian Encounter* / Ed. by A. Kappeler, Z. E. Kohyt, F. E. Sysyn, and M. von Hagen. — Edmonton-Toronto, 2003. — P. 87–107.

Velychenko S. *Shaping identity in Eastern Europe and Russia*. — New York, 1993. — 266 p.

Wyszomirska M. *Między obroną wolności a naprawą państwa. Rzeczpospolita jako przedmiot polemik politycznych w dobie panowania Augusta III (1734–1763)*. — Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2010. — 288 s.

АНОТАЦІЇ

Hetmanate Modernization: Cossack Administration Projects in 1687–1764

Summary

The research analyzes significant modernization projects of the Hetmanate Ukrainian central administration over the period from the late 1680's to the early 1760's. Part 1 of the book deals with historical sources used in my research. In the next part of the research the use of Modernization Concepts in the studies of Early Modern History in post-communist Poland, Russia and Ukraine as well as the methodology of my research is traced. The research uses traditional methods (analysis, comparison, synthesis), as well as corpus linguistics, sociological and textual ones. Historical Source Research Scientific Laboratory takes the key role in the research methodology. It has been shown that the changes, implemented by Cossack central administration, belonged to the moderate modernization. The Part 3 of the book proves that Mazepa's moderate modernization (1687–1708) provided increase in central administration efficiency, military taxes, implementation of church and educational policy, justice improvement and legal delimitation of Cossacks and common people. Part 4 of the book presents the Ukrainian Constitution (1710) of the representatives of Cossack administration in exile, innovation elements regarding protection of Ukrainian trade and justice improvement in Ivan Skoropadsky's policy (1708–1722), as well as efforts of hetman Pavlo Polubotko (1722–1723) to adapt Ukrainian autonomy to new conditions of the Russian Empire as different attempts to implement

Mazepa's model of modernization. Part 5 proves that reforms in administration, finances, justice, and army in Danylo Apostol times (1727–1734) were continuation of the main components of Mazepa's modernization. This part demonstrates that Apostol's modernization was of both progressive (development of Ukrainian finance, beginning of army rearmament etc.) and regressive character (the final transfer of judicial power to colonels and captains, refusal of imperial projects that had to improve administration and judiciary etc.). The final part of the book researches moderate modernization in times of Kyrylo Rozumovsky (1750–1764). It describes successes of Ukrainian administration in reforming of legal system, improving administrative structures etc. It also represents the causes for most unrealized modernization projects.

Модернізація Гетманщини: проекти казачкої адміністрації 1687–1764 гг.

Резюме

В книзі аналізуються основні нововведення української центральної адміністрації Гетманщини кінця 1680-х — початку 1760-х гг. Реформи, втілювані українською адміністрацією в життя, розглядаються в контексті помірної модернізації на сході Європи. В дослідженні проаналізовано ряд змін, які несли для Гетманщини мазепинська програма модернізації. Попитки і плани реформ гетманів Філіппа Орлика, Івана Скоропадського, Павла Полуботка і Даниїла Апостола представлено в якості різних форм продовження вищезгаданої програми. Протиріччя української модернізації найбільш яскраво демонструють нововведення за гетмана Даниїла Апостола. При його правленні модернізація носила як прогресивний (розвиток українських фінансів, початок переозброєння армії і т. д.), так і регресивний характер (окончателісний перехід судової влади в руки полковників і сотників, відмова від імперських проектів покращення функціонування адміністрації і судопроцесу і т. д.).

Монографическое исследование завершает анализ реформирования правовой системы, улучшения работы канцелярий, образовательных проектов и множества других планов администрации Кирилла Разумовского. Также в этом сюжете книги рассматриваются причины нереализованности ряда полезных и интересных нововведений украинской администрации.

Modernizacja Hetmańszczyzny: projekty administracji kozackiej w latach 1687–1764

Streszczenie

Praca poświęcona jest projektom reform administracji kozackiej na lewym brzegu Dniepru w latach 1687–1764, problemowi dotychczas słabo rozpoznanemu w historiografii zarówno polskiej, ukraińskiej, jak i rosyjskiej. W książce przeanalizowano szereg innowacji, które zostały wprowadzone przez hetmańską administrację kierowaną przez Iwana Mazepę. Próby i plany reform hetmanów Filipa Orlika, Iwana Skoropadskiego, Pawła Polubotka oraz Danyła Apostoła przedstawione zostały w monografii jako różne formy kontynuacji mazeńskiego programu modernizacyjnego. Niejednoznaczność ukraińskiej modernizacji najlepiej ilustrują zmiany przeprowadzone za hetmana Danyła Apostoła. Za jego hetmaństwa modernizacja miała wiele progresywnych cech (rozwój ukraińskich finansów, początek przezbrojenia armii kozackiej etc.), jak i negatywnych aspektów (ostateczne przekazanie sądownictwa w ręce pułkowników i setników, odrzucenie imperialnych projektów dotyczących poprawy funkcjonowania administracji kozackiej oraz sądów etc.). Ostatni rozdział monografii poświęcony został reformowaniu systemu prawnego, usprawnieniu działalności kozackich kancelarii, projektom rozwoju edukacji oraz szeregu innych planów modernizacyjnych przez administrację hetmana Kyryła Rozumowskiego. Wspomniany rozdział pokazuje, również dlaczego wiele pożytecznych i ciekawych ukraińskich innowacji nie zostało wprowadzonych w życie.

Modernisierung von Hetmanat: Projekte der kosakischen Administration von 1687 bis 1764.

Kurzbeschreibung

Die vorliegende Monographie ist den — in der ukrainischen, russischen und polnischen Geschichtsschreibung oft vernachlässigten — Reformen der ukrainischen Administration linksseitig des Dniproflusses Ende des 17. bis Mitte des 18. Jahrhunderts gewidmet. Im Rahmen der Forschung werden einige Neuerungen analysiert, welche den Hetmanat mit dem Mazepas Modernisierungsprogramm präsentiert wurden. Reformversuche und — pläne von Pylyp Orlyk, Iwan Skoropadskij, Pawlo Polubotok und Danylo Apostol äußern sich in unterschiedlichen Fortführungen dieses Programmes. Veränderungen bei Danylo Apostol demonstrieren die Mehrdeutigkeit der Ukrainischen Modernisierung am besten. Während seiner Herrschaft hatte die Modernisierung sowohl progressiven Charakter (Entwicklung ukrainischer Finanzen, Beginn der Neubewaffnung der Armee usw.) als auch regressiven Charakter (völliger Übergang der Justizgewalt zu Obersten und Hundertschaftshauptmännern, Absage imperialer Projekte zur Verbesserung der Administration und des Gerichtsstandes usw.) Der letzte Abschnitt der monographischen Erforschung handelt von der Reformierung des Rechtssystems, der Verbesserung der Arbeit der Kanzleien, Bildungs- und Wissenschaftsprojekten und anderen Plänen des Hetmanats. Auch dieser Abschnitt zeigt, warum eine Reihe nützlicher und interessanter Neuerungen nicht in die Tat umgesetzt wurden.

Покажчик

- Август II, король Речі Посполитої 37
Август III, король Речі Посполитої 37, 118
Августиняк, Уршула 8
Азов, м. 64–66, 150
Азовські походи 1695–1696 рр. 64, 65
Англія 40
Анна Іоанівна, російська імператриця 124, 130
Анонімна записка про потребу обмежити владу гетьмана 16, 51,
118, 120, 121, 135 136, 140, 186
Апанович, Олена 34
Апостол, Данило 13, 15, 17, 35, 42, 43, 53, 110, 115, 117, 118, 121–
136, 138–140, 148, 158, 186–189
Арсеній Могилянський, київський митрополит 25
- Бантшиш-Каменський, Дмитро* 15, 34
Батурин, м. 14, 46, 90, 150, 165, 170, 172, 174
Батуринський монастир 73
Бауман, Зигмунт 28
Бахмацька сотня 152
Безбородько, Андрій 144
Бендери, м. 92, 97
Бендерська комісія 1709 р. 82
Бендерська конституція 1710 р. (*див.* Договори та постанови
1710 р.)
Березневі проекти Данила Апостола 1728 р. 122–124, 129, 133,
136, 140

- Берестейська унія 1596 р. 35
Бестужев-Рюмін, Олексій 146
Блек, Сіріл 28
Бовгиря, Андрій 8, 171
Боден, Жан 97
Бодянський, Осип 15
Борзаківський, Пилип 106
Бориспіль, м. 77
Борозна, Іван 139
Бродель, Фернан 40
Брюховецький, Іван 93, 147
Бутич, Іван 17
- Вебер, Макс* 44
Велике князівство Литовське 76, 95, 180
Вельяминов, Степан 103, 105 106, 108, 112, 113, 116
Веркіївська сотня 81
Верховна тасмна рада Російської імперії 124
Ветіни, династія 36
Вивід прав України 18
Вирський, Дмитро 34
Вишомірська, Моніка 29, 37
Відомість про порядок генеральних, полкових і сотенних старшин та інших чинів 146
Війна маніфестів 1708–1709 рр. 83
Військо Запорозьке 9, 49, 88, 89, 92, 94, 95, 103, 107, 115, 117
Військо Запорозьке Низове (*див.* Запорожжя)
Вікентій Свядкович, сербський єпископ 134
Вільсон, Петер 45
Вінницька обласна рада 8
Вінницький державний педагогічний університет ім. Михайла Коцюбинського 7
Вітгенштайн, Людвіг 49
Вічний мир 1686 р. 142
Войцеховичі, династія 98

- Гадяцька угода 1658 р. 73
Галецький, Петро 144
Гантінгтон, Самуель 28
Гарбісон, Фредерик 28
Гартл, Джанет 45
Ге Чуаньци 28
Генеральна військова артилерія 132, 163
Генеральна військова канцелярія 21, 60, 101, 106–108, 111, 125, 139, 144, 145, 153, 163, 173, 175, 181, 182
Генеральна військова скарбниця 21, 70–72, 74, 79, 81, 92, 93, 119, 121, 122, 126, 131, 132, 152, 157–159, 188
Генеральна рада 85, 90, 91, 154, 187
Генеральне слідство про маєтності 127
Генеральний військовий суд 16, 76, 80, 85, 86, 95, 96, 101, 107, 109–111, 116, 119–121, 135, 136, 145, 146, 174–176
Гетьманат (*див.* Гетьманщина)
Гетьманський двір 12, 35, 46, 55, 56, 60, 144, 160
Гетьманський уряд 36, 86, 94, 118–120, 129, 135, 136, 139, 141, 143, 144, 181, 185
Гетьманщина 6–12, 14, 18–23, 25, 26, 32, 33, 35–43, 45–50, 53–64, 66–68, 71–80, 82, 84, 88, 89, 91, 96–99, 101, 103, 105–107, 110–114, 117–137, 141–143, 146–153, 156–158, 160–62, 164–166, 169, 171–174, 180–182, 184–89
Глухів, м. 14, 46, 116, 138, 144, 150, 156, 172
Глухівська сотня 131
Головін, Федір 57
Головкін, Гаврило 63, 126
Горобець, Віктор 8, 34, 108, 111
Граб'янка, Григорій 116
Грушевський, Михайло 34, 77
Гурбик, Андрій 8, 34
Гуржій, Олександр 8, 34, 98
Гавляс, Славомир 45
Галаган, Гнат 115
Гдов, м. 69
Граля, Ієронім 45

- Данлоп, Джон* 28
Дарвін, Чарльз 47
Девіс, Браєн 66
Державний фонд фундаментальних досліджень 8
Джиджора, Іван 99, 126, 139
Дзюба, Олена 8, 20, 171
Димитрій Ростовський, ростовський і ярославський митрополит
75
Дмитрашко-Райча (Думитрашко), Василь 139
Дмитрашко-Райча (Думитрашко), Родіон 59
Дніпро, р. 64, 73, 94, 113, 142, 151
Дніпровський лиман 64
Дніпровські походи 1695–1698 рр. 57, 62, 64–69
Договори та постанови 1710 р. 6, 12, 17, 18, 49, 50, 82–98, 121,
185, 186, 188, 189
Домова економічна канцелярія (*див.* Канцелярії Кирила
Розумовського)
Дон, р. 65
Дорошенко, Дмитро 123
Дюркгайм, Еміль 44
- Ейзенштадт, Шмуель* 28
Ельба, р. 32, 179
- Європа 10, 27, 29, 40, 55, 72, 163, 179
Європа Західна 47, 165, 166
Європа Східна 29, 32, 33, 36–40, 55, 79, 117, 153
Європа Центральна 29, 32, 33, 37–40, 55, 81, 91, 117, 118, 153,
165, 166
Єлецький монастир 62
Єлизавета Петрівна, російська імператриця 141, 174
- Жовква, м.** 63
Жураківський, Василь 114
- Законодавча комісія 1767–1769 рр. 19
Запорожжя 58, 85, 141

Заруба, Віктор 65

Значне військове товариство 56, 59

Іван Олексійович, російський цар 70, 73, 74

Інтлегант, Рональд 28

Інститут історії України НАН України 7

Інструкція Данила Апостола 16

Ісламкермен, фортеця 64

Казикермен, фортеця 64, 66–68

Каменський, Андрій 30, 33, 45

Камінський, Анджей-Суліма 28, 29, 33, 45

Канцелярії Кирила Розумовського 21, 23, 24, 143, 144, 181

Канцелярія Генерального військового суду 101

Канцелярія особиста Кирила Розумовського (*див.* Канцелярії
Кирила Розумовського)

Карл XII 18, 63

Карл, Маркс 44

Катерина II, російська імператриця 10, 146, 155, 176, 181

Керр, Кларк 28

Києво-Могилянська академія 22, 73, 74, 134, 171, 172, 188

Києво-Печерська Лавра 75

Київ, м. 88, 122, 124, 141, 169, 172

Київська академія (*див.* Києво-Могилянська академія)

Київська губернська канцелярія 21, 158, 159

Київська митрополія 10, 73, 94, 95, 122, 133

Київська полкова канцелярія 22

Київський національний університет ім. Тараса Шевченка 8

Київський полк 104

Кінбурн, фортеця 64

Клименко, Пилип 34

Когут, Зенон 31, 33, 34, 45

Козелець, м. 150

Колегія іноземних справ 132, 136

Коломацькі статті 1687 р. 70, 76, 78

Коломацькі чолобитні 1723 р. 114, 115

- Комісія нового Уложения (див. Законодавча комісія 1767–1769 рр.)
- Комісія про вольності дворянства 146
- Константинополь, м. 159
- Константинопольський патріархат 94, 95
- Конт, Огюст* 44
- Корольов, Геннадій* 8
- Короп, м. 132
- Короткий опис Малоросії 134, 149, 150
- Костомаров Микола* 34
- Коцел, Міхал 77
- Кочегаров, Кирило* 63
- Кочубей, Семен 144
- Кракraft, Джеймс* 75
- Красильщиков, Віктор* 45
- Кременюк, Михайло 8
- Кримське ханство 57, 64
- Кримський похід 1689 р. 64
- Крип'якевич, Іван* 34
- Кроль, Пьотр* 8
- Крупницький, Борис* 34, 124, 131, 133
- Кулябка, Іван 22, 162, 164, 166, 167
- Лазаревський, Олександр* 34, 77, 101, 172, 176, 181,
- Левенгаупт, Адам 150
- Лернер, Даніел* 28
- Лизогуб, Яків 105
- Литовський статут 77, 78, 99, 101, 107, 109, 110, 136, 138–140, 143, 156, 157, 173, 178–180, 185
- Лівонія 10
- Ліотар, Жан-Франсуа* 28
- Лісна, с. 150
- Літопис Граб'янки 25
- Лубенська полкова канцелярія 168
- Лубенський полк 22, 61, 156, 168
- Люблінська унія 1569 р. 35

- Магдебурзьке право 77, 78, 177
- Мазепа, Іван 9, 10, 15, 17, 18, 20, 32, 35, 36, 39, 42, 43, 45, 48, 53–65, 67, 68, 70–76, 78, 79, 81, 82, 85, 87, 142, 153, 158, 160, 185–189
- Мала Росія 36, 46, 82, 139, 143, 156, 159, 160, 162, 165, 169, 170, 178–180, 183, 184
- Мала Русь 46
- Малоросійська колегія, 1-а (1722–1727 рр.) 11, 102, 103, 105–109, 111, 112, 114–116, 128, 189
- Малоросійська колегія, 2-а (1764–1786 рр.) 181, 189
- Малоросійське право 6, 22, 136, 143, 153, 157, 173, 178, 180, 184
- Малоросійський приказ 68
- Малоросія 16, 46, 101, 113, 134
- Маркевич, Микола* 34
- Маркович, Яків 25
- Маслійчук, Володимир* 34
- Матях, Валентина* 8
- Меншиков, Олександр 124, 150
- Миклашевський, Михайло 76
- Милорадович, Михайло 115
- Милорадович, Петро 164
- Миргородський полк 22, 173
- Михайло Козачинський, архімадрит случького Троїцького монастиря 134
- Михайло Федорович Романов, московський цар 31
- Мицик, Юрій* 17
- Молдавія (Молдавське князівство) 10
- Мордвінцев, В'ячеслав* 8
- Морозов, Олег* 71
- Москва, м. 56, 57, 70, 82, 113, 128, 138
- Московська держава 10, 38–40, 57, 66
- Московська патріархія 73
- Московські статті 1689 р. 16, 57, 58, 70, 76, 78
- Мубеуреккермен, фортеця 64, 66
- Мур, Уолт* 28
- Мустріткермен, фортеця 64

Нательський, Мирослав 8, 29

Нарва, м. 68, 69

Наришкін, Семен 124

Наумов, Федір 124

Нечипоренко, Прокіп 34

Ніжин, м. 150

Нічогувка, с. 104

Нова Сербія 142

Новобогородицька фортеця 57

Новосанжарська сотня 128

О'Браєн, Патрік 45

Обидовський, Іван 69

Оглоблін, Олександр 34, 78

Окіншєвич, Лев 16, 34, 138

Олексій Михайлович, російський цар 29, 182

Орлик, Пилип 19, 34, 42, 49, 82, 95, 117, 186

Османська імперія 57, 64, 151

Осницький Макарій, ієромонах 74

Остерман, Андрій 126

Очаків, м. 64, 66, 67, 68

Павленко, Сергій 17, 60

Переволочна, м. 68

Переяславська єпископія 73

Переяславська полкова канцелярія 21, 163

Перський похід 1722–1723 рр. 114

Петро Могила, київський митрополит 169

Петро I 10, 29, 39, 40, 42, 46, 59, 63, 68, 70, 73, 78, 82, 101, 102,
107, 112–116, 145, 147

Петро II 100

Печорський монастир 69

Північна війна (1700–1721 рр.) 57, 63, 66

Плохій, Сергій 34

Покас, Григорій 34, 149, 150

Полетика, Григорій 23, 25, 34

- Полонська-Василенко, Наталя* 34
Полоцький, Дмитро 104
Полтавська битва 1709 р. 10, 36
Полуботок, Павло 13, 17, 42, 53, 54, 82, 102–110, 112–117, 122, 137, 158, 186, 188
Польща 12, 29, 31, 142, 143, 179, 180
Похідна Генеральна військова канцелярія 143, 144
Права, за якими судиться малоросійський народ 13, 137, 138
Правління гетьманського уряду (1734–1750 рр.) 11, 189
Правобережна Україна 70
Пришляк, Володимир 128
Прокопович Феофан 75
Промова про поправлення стану Малоросії 16, 155
Прохання малоросійського шляхетства 1763 р. 16–19, 51–53, 142, 147, 148, 151, 154, 155, 159, 162, 164, 169, 170, 176–179, 182
Псков, м. 69
- Рассел, Бертран* 47
Рафаїл Заборовський, київський митрополит 134
Ренне, Карл 69
Репан, Олег 34, 130
Решетилівські статті 1709 р. 98
Ринсевич, В'ячеслав 17
Різниченко, Василь 34
Річ Посполита 9, 10, 25, 29, 37, 38, 46, 60, 62, 72, 74, 95, 96, 118, 129, 164, 175
Рішительні пункти 1728 р. 121, 123, 124, 127, 129, 132, 136, 138
Рогервік, м. 174
Розумовський, Василь 163
Розумовський, Кирило 13, 14, 15, 17, 21–24, 32, 35, 36, 43, 45, 53, 54, 117, 133, 141, 143–145, 147, 148, 150–158, 160–167, 171–176, 181, 182, 184, 187–189
Романови, династія 31, 103
Російська держава 29, 57, 67, 126, 170
Російська імперія 10, 11, 13, 30, 38, 39, 83, 117, 129, 137, 141, 143, 155, 156, 160, 162, 172

- Російсько-турецька війна (1735–1739 рр.) 130, 189
Росія 12, 38, 43, 78, 79, 107, 127, 147, 158, 174, 177, 187, 189
Ростоу, Уолт 28
Румянцев, Петро 189
- Савчук, Юрій* 153
Сагайдачний, Петро 169
Самойлович, Іван 9, 43, 61, 70, 77, 186
Санкт-Петербург, м. 113, 143
Сас, Петро 8, 34
Семирічна війна (1756–1763 рр.) 161, 164
Сенат Російської імперії 103, 105, 114, 173, 177
Сербія 134
Середземне море 152
Сисин, Френк 34
Ситий, Ігор 17
Скіннер, Квентін 48
Скоропадський, Іван 12, 14, 15, 17, 24, 25, 43, 53, 63, 82, 98–102,
107, 110, 117, 128, 186, 188
Скоропадський, Михайло 144
Скот, Хаміш 45
Слабченко, Михайло 34
Смоленськ, м. 31
Смолій, Валерій 7, 34
Сокирко, Олексій 8, 34, 162, 163
Софія, російська цариця 31
Спенсер, Герберт 44
Сполучені Штати Америки 29
СРСР 12
Станіславський, В'ячеслав 20
Стародубський полк 131, 132
Старосанжарська сотня 128
Старченко, Наталя 8
Старшинська рада 58, 60, 70, 78, 85, 153–156, 169, 176
Стаховський Антоній, тобольський митрополит 75
Степанков, Валерій 34

- Стефанович, Василь 138, 139
Сторс, Крістофер 45
Струкевич, Олексій 7, 18, 34, 121, 143, 154
Субтельний, Орест 34
Суд і розправа у правах малоросійських 175
Східноєвропейська рівнина 38
- Табель про ранги 126, 146–148, 187, 188
Тавань, ос. 64, 66–68
Таїрова-Яковлева, Тетяна 20
Танський, Антон 115
Теплов, Григорій 173
Тищенко, Микола 34
Тіріакян, Едвард 28
Тула, м. 163
Туманський, Василь 144
Турен, Ален 28
Турянський, Олексій 80
- Угорщина 10
Україна 6, 12, 19, 33, 35, 46, 79, 127, 133, 189
Українська конституція 1710 р. (*див.* Договори та постанови 1710 р.)
Українська Радянська Соціалістична Республіка 11
Українська революція середини XVII ст. 9
УСРР (*див.* Українська Радянська Соціалістична Республіка)
- Феодосій Углицький, чернігівський архієпископ 75
Фрідріх II 10
- Херсон, м. 64
Хмельницький, Богдан 9, 35, 53, 113, 115, 143, 148, 150, 153, 159, 162, 177, 183, 184, 187
- Цапф, Вольфганг* 28
- Чарниш, Іван 107, 110, 112

Черкаський, Іринарх 34, 145
Чернігів, м. 74, 129
Чернігівська архієпископія 10, 72
Чернігівський колегіум 74
Чигиринські походи 1677–1678 рр. 61
Чорне море 57, 64, 152
Чуйкевич, Федір 143, 175
Чухліб, Тарас 8, 34

Шакловитий, Федір 62
Шаховський, Олексій 130, 139, 162, 189
Швеція 31
Шереметєв, Борис 64, 69

Яворський Стефан, рязанський митрополит 75
Якимович, Козьма 100
Янушкевич, Іван 116
Яценко, Владислав 8, 34, 45, 130

Pacta et Constitutiones (*див.* Договори та постанови 1710 р.)

Наукове видання

ВАСИЛЬ КОНОНЕНКО

**МОДЕРНІЗАЦІЯ ГЕТЬМАНЩИНИ:
ПРОЕКТИ КОЗАЦЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
1687–1764 рр.**

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 30.09.2017 р. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 17,73. Обл. вид. арк. 16,2.
Наклад 300 прим. Зам. 7. 2017.

Поліграфічна д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4.

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлення і розповсюдження видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.